

70
162
3

ปัญหาการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี (พ.ศ.2449-2474)

ปริญญานิพนธ์
ของ
นพดล โรจนอุดมภาสตร์

13 ต.ค. 2524

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ตลิ่งชัน 23 ถนนราชดำเนิน 11 โทร. 3921579. 3913058

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษาามหาบัณฑิต
กุมภาพันธ์ 2523

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

บัญชาการจักษการศึกษาในมณฑลปัตตานี (พ.ศ.2449-2474)

บทคัดย่อ
ของ
นพดล โรจนอุดมศาสตร์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
กุมภาพันธ์ 2523

ปริญญานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาถึงนโยบายและการดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี ศึกษาถึงปัญหาอุปสรรคและการแก้ไขปัญหาอุปสรรคเหล่านั้น ตลอดจนศึกษาถึงผลของการจัดการศึกษาโดยใช้เอกสารชั้นต้นเป็นหลัก

ผลจากการศึกษาพบว่า นโยบายที่สำคัญในการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี คือ ต้องการให้ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลนี้ซึ่งนับถือศาสนาอิสลาม และใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวันให้สามารถพูดภาษาไทยได้ แต่โรงเรียนที่รัฐบาลได้จัดตั้งขึ้นในระยะแรก ๆ นั้น อยู่ในวัดทั้งสิ้น ซึ่งบิดามารดาชาวมุสลิมมีความรังเกียจที่จะส่งบุตรหลานให้เข้าเรียนในโรงเรียนเหล่านั้น ในปี พ.ศ. 2453 ทางรัฐบาลจึงดำริที่จะให้แทรกการสอนพูดภาษาไทยในโรงเรียนสุเหร่า ซึ่งเป็นโรงเรียนที่ประชาชนจัดตั้งขึ้นเพื่อสอนภาษามลายู และหลักธรรมทางศาสนาอิสลามแต่ก็ไม่ได้ผล ในระยะต่อมารัฐบาลได้จัดตั้งโรงเรียนเพิ่มมากขึ้นและเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลก็พยายามดำเนินการโดยวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลนี้ยินยอมส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือภาษาไทย ในโรงเรียนที่รัฐบาลได้จัดตั้งขึ้น แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จเช่นเดียวกัน ประชาชนส่วนใหญ่ก็ยังไม่ยินยอมที่จะส่งบุตรหลานให้เข้าเรียนหนังสือภาษาไทย ในปี พ.ศ. 2464 จึงได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาขึ้น ทำให้สามารถเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าศึกษาในโรงเรียนได้ ในหมู่คนที่นับถือศาสนาพุทธนั้นสามารถเกณฑ์บังคับให้เข้าเรียนโดยไม่มีปัญหามากนัก แต่ในหมู่คนที่นับถือศาสนาอิสลามเขาพยายามหลีกเลี่ยงโดยวิธีการต่าง ๆ เพื่อที่จะไม่ให้ลูกหลานได้เข้าเรียนหนังสือภาษาไทย

การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีมีปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ นอกจากปัญหาการขาดแคลนครู การขาดแคลนงบประมาณก็ยังมีปัญหาอุปสรรคอันเกี่ยวเนื่องกับภาษาศาสนาและวัฒนธรรมของประชาชนส่วนใหญ่ด้วย หลังจากปี พ.ศ. 2465 รัฐบาลจึงต้องผ่อนผันเกี่ยวกับการเกณฑ์บังคับเด็กให้เข้าเรียนตามสมควร แม้ว่าทางรัฐบาลได้จัดให้มีการสอนภาษามลายูในโรงเรียนประชาบาลด้วยแล้วก็ตาม แต่บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กมุสลิมส่วนใหญ่ก็ยังไม่ยินยอมที่จะส่งบุตรหลานให้เข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียน

ประชาชนส่วนใหญ่มักนิยมส่งบุตรหลานให้เข้าเรียนภาษามลายู และหลักธรรมทางศาสนาอิสลามในปอเนาะ โรงเรียนตามสุเหร่า และศึกษาตามบ้านของครูทางศาสนาอิสลาม ซึ่งมีอยู่มากมายในมณฑลปัตตานี เนื่องจากมีปัญหายุ่งยากต่าง ๆ จึงทำให้จุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษาที่ต้องการให้ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลนี้สามารถพูดภาษาไทยได้ไม่ประสบความสำเร็จ

PROBLEMS OF EDUCATIONAL ADMINISTRATION IN MONTHON PATTANI

(B.E. 2449 - 2474)

AN ABSTRACT

BY

NOPADON ROJANA-UDOMSART

Presented in partial fulfillment of the requirements

for the Master of Education degree

at Srinakharinwirot University

February 1980

The purpose of this study is to investigate, using primary sources, the government's main policy of educational administration in Menthon Pattani, the ensuing problems and their solutions together with the results of the said educational administration.

The study revealed the failure of the policy, which had aimed to enable the majority group of this area, whose religion is Islam and whose language is Malayu, to speak Thai. The main cause of the failure at the very beginning of the policy was that all schools were situated in Buddhist monasteries. The Muslim people felt that it was a sin to their children to enter the monasteries even for the purpose of education. In 1910 the government introduced the ~~teaching of Thai~~ language into the mosque which is the traditional place of instruction for Islam religion and Malayu language. Again, the policy failed. Later the government had more and more schools built with the hope that the people would find it easier to send their children there. The result, however, remained the same. Their belief that studying Thai was of no use was still strong. In 1921 the Compulsory Education Act was implemented where by parents were forced to send their children to school. The Act, however, was successful only with Buddhist parents, as the Muslim parents tried hard in many ways to prevent their children from studying Thai.

The efforts to educate people in Menthon Pattani were facing not only the problems of inadequate numbers of teachers and an insufficient budget but also problems related to language, religion, and culture of majority group in the area. After 1921, the implementation of the Compulsory Education Act was relaxed and the Malayu language was allowed

to be taught in schools; but still, most Muslim parents would not let their children learn Thai in school. Instead, they sent their children to be educated in "Pondok", in the Mosque, or even in the homes of religious instructors which were scattered throughout the area and where religion was the only subject taught. These were the great obstacles to the government's policy which aimed at educating Muslim people in Menthon Pattani and encouraging them to speak Thai in their daily life.

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิติไศยพิจารณาปริญญานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

๐๕๓๘๖๑ สืบค้น ณ วันที่

.....สมัครสมัคร.....กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงด้วยดี เนื่องจากผู้เขียนได้รับความกรุณาให้คำแนะนำและการช่วยเหลืออย่างดียิ่งจาก ผู้ช่วยศาสตราจารย์คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และผู้ช่วยศาสตราจารย์ณรงค์ พวงพิฑ์ ซึ่งผู้เขียนสำนึกในพระคุณ และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูง

ขอขอบคุณ อาจารย์ไผท เพชรจำรัส อาจารย์อิน หนูจุล อาจารย์นีก ทองมีเพชร อาจารย์จิระศักดิ์ นาคเสวี แห่งวิทยาลัยครุยะลาที่ได้ช่วยเหลือและให้กำลังใจแก่ผู้เขียนตลอดมา ขอขอบคุณ คุณนันทา โรจนอุดมศาสตร์ ซึ่งมีส่วนช่วยให้ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกระทรวงมหาดไทย ที่ได้ช่วยอำนวยความสะดวกในการไขเอกสารด้วยดีตลอดมา

ขอขอบคุณเพื่อน ๆ เอกประวัติศาสตร์รุ่นเดียวกันทุกคนซึ่งได้แก่คุณปิยะนัทร มีตะวรรณ คุณสรวิศศิริ ประยูรเสถียร คุณไพฑูรย์ เจ๊ะแอ คุณสุเมธ สุธิกานนท์ ที่ทำให้การทำปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ไม่เจียบเหงาจนเกินไป ขอขอบคุณ คุณพีไฟโรจน์ โพธิ์ไทร ที่ได้ให้คำแนะนำที่มีประโยชน์และมีเมตตาต่อผู้เขียนตลอดมา

นพตล โรจนอุดมศาสตร์

สารบัญ

บทที่

หน้า

บทนำ	ก
1 ภูมิหลังของมณฑลปัตตานี	1
ความเป็มาของปัตตานี	1
การรับนับถือศาสนาอิสลาม	3
การเขามารวมกับราชอาณาจักรไทย	5
กบสมักรรรัตนโกสินทร์	5
ลวมัยกรรรัตนโกสินทร์	7
ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของประชากรส่วนใหญ	
ในมณฑลปัตตานี	13
เชื่อกา	13
ภาษา	15
ศาสนาและวัฒนธรรม	16
2 การศึกษาในมณฑลปัตตานีก่อนปี พ.ศ. 2442	19
การศึกษาทางภาษศาสนาอิสลาม	19
ปัจจัยที่ทำให้มีการศึกษาทางภาษศาสนาอิสลาม	19
สถานที่ศึกษาและการเรียนการสอน	25
การจัดการเลาเรียนในตัวเมือง ม.ค. 2449	29
จุดบ่งหมายและการกาเนินการ	29
มีอุปหาคะอุปสรรคที่เกิดขึ้น	31
3 นโยบายและการกาเนินการจัดการศึกษา	36
สมัยรัชกาลที่ 5 ระหว่างปี พ.ศ. 2449-2453	36
สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่างปี พ.ศ. 2453-2464	39
สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่างปี พ.ศ. 2464-2468	49

การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา	
พุทธศักราช 2464	51
ลักษณะโครงการศึกษา พ.ร. 2464	56
ความจำเป็นของการดำเนินการจัดการศึกษาหลังจาก	
ปีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ร. 2464 . 60	
สมัยรัชกาลที่ 7 ระหว่างปี พ.ร. 2468-2474	66
การศึกษาในสามจังหวัดภาคใต้หลังปี พ.ร. 2474	75
4 ปัญหา อุปสรรคและการแก้ไข	83
ปัญหาทางเศรษฐกิจ	83
การขาดแคลนทุนทรัพย์	85
การเก็บเงินศึกษา	89
ปัญหาทางสังคมและวัฒนธรรม	94
ทัศนคติของประชาชน	94
การขาดแคลนครู	102
การขาดเรียนของนักเรียน	111
อุปสรรคทางการคมนาคม	116
ปัญหาทางการเมือง	118
5 ผลของการจัดการศึกษาในเขตชลประทาน	122
ผลของการจัดการศึกษาระหว่างปี พ.ร. 2452-2453	122
ผลของการจัดการศึกษาระหว่างปี พ.ร. 2453-2464	125
ผลของการจัดการศึกษาระหว่างปี พ.ร. 2464-2468	134
ผลกระทบของการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา	
พุทธศักราช 2464	140
ผลของการจัดการศึกษาระหว่างปี พ.ร. 2468-2474	144

บทที่	หน้า
6 บทสรุป	150
บรรณานุกรม	157
ภาคผนวก	171

บัญชีตาราง

ตาราง

หน้า

1	โรงเรียน จำนวนนักเรียนและครูในมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2452.	38
2	จำนวนโรงเรียน จำนวนนักเรียนและจำนวนครูในมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2455	41
3	จำนวนโรงเรียน นักเรียนและครูในมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2455.	43
4	จำนวนโรงเรียน นักเรียนและครูในมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2456.	44
5	จำนวนกำลังที่ระดมไว้ใน พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464...	50
6	จำนวนโรงเรียนและนักเรียนของบ. กอปัตตานีปี พ.ศ. 2463	61
7	จำนวนนักเรียนในโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาล ของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2464...	61
8	จำนวนนักเรียนระดับประถมศึกษาในโรงเรียนรัฐบาลและ โรงเรียนประชาบาลของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2465...	62
9	จำนวนเด็กชายหญิงที่มีอายุอยู่ในเกณฑ์เข้าเรียนของบ. กอปัตตานี ตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา ได้เรียนอยู่แล้วและยัง ปี พ.ศ. 2467.	64
10	จำนวนเด็กชายหญิงที่มีอายุอยู่ในเกณฑ์เข้าเรียนของมณฑลปัตตานี ตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา ได้เรียนอยู่แล้วและยัง ปี พ.ศ. 2469...	65
11	จำนวนเด็กชายหญิงที่มีอายุอยู่ในเกณฑ์เข้าเรียนของมณฑลปัตตานี ตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา ได้เข้าเรียนอยู่แล้วและยัง ปี พ.ศ. 2469-2471.	70

12	จำนวนนักเรียนชายหญิงที่เรียนอยู่ในโรงเรียนประชาบาล โรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนราษฎร์ของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2472-2474.	72
13	ประชากรผู้ใหญ่วัยผู้ใหญ่ที่ย้ายถิ่นของชาววังนักษัตร ปี พ.ศ. 2450 2503 และ 2513.. . . .	77
14	จำนวนนักเรียนไทยพุทธ ไทยมุสลิม ในระดับประถมศึกษาและ มัธยมศึกษาของสามจังหวัดภาคใต้ ปี พ.ศ. 2503. . .	78
15	จำนวนนักเรียนในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม ของสามจังหวัดภาคใต้ จาแนกตามประเภทการเรียน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2520-2522.	80
16	เปอร์เซ็นต์งบประมาณของกรมศึกษาธิการ และงบประมาณ ของกระทรวงธรรมการ เมื่อเทียบกับงบประมาณแผ่นดิน ทั้งหมด.. . . .	84
17	การวัดค่าดัชนีการว่างงานของกิจการต่างๆในงบประมาณ รายจ่าย เป็นรายจ่ายโดยเฉลี่ยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2453-2468 คิดเป็นร้อยละ...	84
18	งบประมาณรายจ่ายปี พ.ศ. 2469-2475... . . .	86
19	การเก็บเงินศึกษาพลีของมณฑลปัตตานี เปรียบเทียบกับเงิน ที่ประมาณว่าจะเก็บได้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2465-2471....	91
20	จำนวนครูในโรงเรียนประชาบาลของมณฑลปัตตานี พ.ศ. 2464-2467.	105
21	จำนวนนักเรียนระดับประถมศึกษาที่เข้าสอบและสอบไล่ได้ ของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2452.	124
22	จำนวนนักเรียนประโยกมูลศึกษาที่เข้าสอบและสอบไล่ได้ ของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2452.. . . .	125

23	จำนวนนักเรียนของมณฑลปัตตานีที่เข้าสอบไล่และสอบไล่ได้ ปี พ.ศ. 2453	127
24	จำนวนนักเรียนของมณฑลปัตตานีที่เข้าสอบไล่และสอบไล่ได้ ปี พ.ศ. 2454	128
25	จำนวนนักเรียนทั้งหมด จำนวนนักเรียนที่เข้าสอบไล่และ สอบไล่ได้กับประตมของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2459-2464	131
26	จำนวนนักเรียนทั้งหมด จำนวนนักเรียนที่เข้าสอบไล่และ สอบไล่ได้กับมัธยมของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2459-2464	133
27	จำนวนนักเรียนระดับประถมในโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียน ประชาบาลของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2465-2468	136
28	จำนวนนักเรียนโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาล ที่เข้าสอบไล่และสอบไล่ได้ชั้นประถมปีที่ 3 ของมณฑล ปัตตานี ปี พ.ศ. 2465	138
29	จำนวนนักเรียนชั้นประถมปีที่ 1-3 ที่เข้าสอบและสอบไล่ได้ ในโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาล ของมณฑล ปัตตานี ปี พ.ศ. 2468	139
30	จำนวนนักเรียนชั้นมัธยมของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2465-2468	140
31	เวลาการเรียนโดยเฉลี่ยของนักเรียนโรงเรียนรัฐบาลและ โรงเรียนประชาบาลในมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2469-2471	146

บทนำ

มณฑลปัตตานี* เป็นดินแดนที่มีความแตกต่างกับดินแดนส่วนอื่น ๆ ของประเทศไทย ในแง่ที่ประชากรส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานี นับถือศาสนาอิสลาม มีภาษา ขนบธรรมเนียม ประเพณีและความเชื่อแตกต่างกับประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแม้ว่ารัฐบาลไม่มึนโยบายในการจัดการศึกษา เยาวชนส่วนหนึ่ง

ปัจจุบันคือดินแดนสามจังหวัดภาคใต้ อันได้แก่ปัตตานี ยะลา และนราธิวาส ในอดีตเป็นเมืองเดียวกัน เรียกว่าปัตตานีหรือปัตตานี ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งเมืองปัตตานีออกเป็นเมืองย่อย 7 เมือง คือ เมืองปัตตานี หนองจิก ยะลา รามันท์ ยี่หริ่ง สายบุรี และเมืองระแงะ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 หน้า 150) ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการปฏิรูปการปกครองจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้รวมดินแดนดังกล่าวเข้าไว้ในมณฑล นครศรีธรรมราช เมื่อ พ.ศ. 2439 ต่อมาในปี พ.ศ. 2449 โปรดเกล้าฯ ยกฐานะเป็นมณฑลเทศาภิบาล เรียกว่ามณฑลปัตตานี จัดเป็น 4 เมือง โดยรวมเมืองปัตตานี หนองจิก และยี่หริ่งหรือยี่หริ่งเข้าเป็นเมืองปัตตานี รวมเมืองยะลากับรามันท์เข้าเป็นเมืองยะลา ส่วนเมืองสายบุรีกับเมืองระแงะนั้นคงตามพื้นที่เดิม แต่เปลี่ยนชื่อเมืองระแงะเป็นเมืองบางนรา ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนเป็นเมืองนราธิวาส เมื่อ พ.ศ. 2458 ต่อมาในวันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ยุบเลิกมณฑลปัตตานี และยุบจังหวัดสายบุรีลงเป็นอำเภอขึ้นกับจังหวัดปัตตานีกับพื้นที่บางส่วนให้ขึ้นกับจังหวัดนราธิวาส และให้สามจังหวัดเหล่านี้รวมอยู่ในมณฑลนครศรีธรรมราช ตามเดิม ภายหลังเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองแล้วจึงยกเลิกมณฑลทุกมณฑล เมื่อวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2476 และเปลี่ยนคำว่า เมือง เป็นจังหวัด

ของประเทศก็มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนกับพระสงฆ์ในวัดซึ่งเป็นลักษณะการศึกษาของไทยมาแต่โบราณ แต่เยาวชนในมณฑลปัตตานีจะได้รับการศึกษาในลักษณะที่แตกต่างกันออกไปทั้งรูปแบบและเนื้อหาวิชาที่ศึกษาเล่าเรียน กล่าวคือเยาวชนส่วนใหญ่จะได้รับการศึกษาเล่าเรียนจากปอเนาะ^๑ โดยมีโต๊ะครู^๒ เป็นผู้สอน ศึกษาตามสุเหร่าหรือมัสยิด^๓ หรือเรียนคัมภีร์กุรอ่านกับบิดามารดา วิชาที่ศึกษาเล่าเรียนจากบุคคลดังกล่าวจะเป็น

^๑สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ กองสถิติและวิเคราะห์ภาวะการศึกษา การศึกษาในจังหวัดปัตตานี ยะลาและนราธิวาส หน้า 8

*ปอเนาะ เป็นสถานศึกษาประเภทหนึ่งซึ่งมีมากในสามจังหวัดภาคใต้ คำว่าปอเนาะ เป็นคำในภาษามลายูแปลตามรากศัพท์คือ "กระท่อม" ลักษณะของสถานศึกษาประเภทนี้คือ จะมีผู้ที่มีความรู้ทางศาสนาอิสลามซึ่งมักจะเป็นเจ้าของที่ดินบริเวณที่ตั้งปอเนาะ คอย หรือไม่ก็เป็นที่ดินที่ผู้มีจิตศรัทธาบริจาคให้เพื่อให้ตั้งปอเนาะ ผู้ที่สอนมักจะเรียกว่า "โต๊ะครู" ผู้ที่มาเรียนก็จะสร้างกระท่อมเล็ก ๆ เรียกว่า ปอเนาะ เป็นที่อยู่อาศัยในระหว่างศึกษาเล่าเรียน การเรียนการสอนไม่มีหลักสูตรแน่นอน วิชาที่มีการเรียนการสอนก็เป็นวิชาที่เกี่ยวข้องกับศาสนาอิสลาม

*^๒ โต๊ะครู เป็นคำที่ใช้เรียกผู้ที่สอนความรู้ทางศาสนาอิสลาม คำว่า "โต๊ะ" เป็นคำยืมของใช้เรียกผู้ที่มีวิทยุคุณวุฒิสูงกว่า มีความหมายใกล้เคียงกับคำในภาษาไทยว่า "ท่าน" คำว่า โต๊ะครู ก็คือท่านครู

*^๓ สุเหร่าหรือมัสยิด หมายถึงสถานที่ประกอบศาสนกิจในศาสนาอิสลาม คำว่าสุเหร่า เป็นคำในภาษามลายู และคำว่า มัสยิด เป็นคำในภาษาอาหรับ ซึ่งแปลว่า "สถานที่สำหรับการนอบน้อมกายลงยังพื้นเพื่อสักการะพระเจ้า" (คำว่า อาหรับ ในหนังสือที่เกี่ยวข้องกับศาสนาอิสลามจะใช้คำว่า "อูรับ" แต่ในที่นี้และต่อ ๆ ไปจะใช้คำว่า อาหรับ) มาในระยะหลังคนโดยทั่วไปมักจะเรียกว่า สุเหร่า สำหรับสถานที่ที่สร้างด้วยไม้ และเรียกว่า มัสยิด สำหรับสถานที่ที่ก่อสร้างด้วยอิฐปูน

การศึกษาเกี่ยวกับบทบัญญัติในศาสนาอิสลาม* การปฏิบัติศาสนกิจ การอ่านคัมภีร์กุรอ่าน** และภาษามลายู โดยเฉพาะการศึกษาทางด้านศาสนาถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมุสลิม¹***
 เยาวชนในมณฑลปัตตานีจึงต้องศึกษาเรียนรู้ตามควรแก่สภาพ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการปฏิรูปทางการศึกษา จัดให้มีสถานศึกษาเล่าเรียนเพื่อให้เยาวชนไทยได้มีสถานศึกษามากยิ่งขึ้น และในปี พ.ศ. 2441 ก็ได้มีพระบรมราชโองการประกาศให้มีการศึกษาเล่าเรียนในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาเขต² มีการจัดตั้งโรงเรียนเพื่อให้เยาวชนไทยได้มีที่ศึกษาเล่าเรียน แต่ประชากรในมณฑลปัตตานีก็ไม่ค่อยนิยมส่งบุตรหลานให้เข้าศึกษาเล่าเรียน ทำให้โรงเรียนบางแห่งต้องเลิกกลับไป³ เนื่องจากประชากรส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีมีภาษาพูด ศาสนาและขนบธรรมเนียมประเพณีแตกต่างกับประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ จุดมุ่งหมายที่สำคัญอย่างหนึ่งของการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีก็เพื่อจะให้ประชาชนสามารถแต่เพียงพูดภาษาไทยได้ ดังปรากฏในรายงาน

*อิสลาม เป็นชื่อของศาสนาที่มี "อัลเลาะห์" (ในหนังสือที่เกี่ยวกับศาสนาอิสลาม จะใช้คำว่า "อัลลอฮ์" แต่ในที่นี้และต่อ ๆ ไป จะใช้คำว่า อัลเลาะห์)
 เป็นพระเจ้าและมีมุฮัมมัด เป็นศาสดา

**กุรอ่านหรืออัล - กุรอ่าน เป็นชื่อคัมภีร์ที่ศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาอิสลาม ข้อความในคัมภีร์กุรอ่านเป็นโองการของพระเจ้า (อัลเลาะห์) ที่ทรงประทานลงมายังศาสดามุฮัมมัด

¹อาลี อีซา อิสลามกับการศึกษา หน้า 4 - 5

***มุสลิม หมายถึงผู้ที่นับถือศาสนาอิสลาม

²กระทรวงศึกษาธิการ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435 - 2507 หน้า 148

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ ศ.12/34 มณฑลนครศรีธรรมราช รายงานตรวจการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ศก 122 ของพระลัทธิธรรมมุนี ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 123

การประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลเมื่อวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2453 ความตอนหนึ่งว่า "...ส่วนมณฑลปัตตานีนั้น จะต้องอุดหนุนการเล่าเรียนภาษาไทยให้เด็ก ๆ มลายูปุTTYไทยได้ นี่เป็นข้อสำคัญในเบื้องต้น ด้วยความประสงค์จะให้ใช้ภาษาไทยได้ทั่วทั้งมณฑลเป็นที่สุด..."¹ และเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้นเสด็จตรวจราชการที่มณฑลปัตตานีเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2455 ก็ได้ประทานพระดำริเรื่องการศึกษาล่าเรียนของชาวมุสลิมว่า "ให้คิดจัดการศึกษาของคนมลายูคือให้เด็กทุกคนพูดภาษาไทยได้ เมื่อพูดภาษาไทยได้แล้วจะออกจากโรงเรียนก็ตามใจ..."² ต่อมาในปี พ.ศ. 2464 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาฉบับแรกขึ้น บังคับให้เด็กที่มีอายุ 7 ปีจนถึงอายุ 14 ปีต้องเรียนในโรงเรียนระดับประถมศึกษา มณฑลที่มีการบังคับใช้ทุกตำบลตั้งแต่ปีแรกที่ประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้มีอยู่ 5 มณฑลคือ มณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็ด มณฑลสุราษฎร์ มณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลปัตตานี³

แม้ว่ามณฑลปัตตานีจะเป็นหนึ่งในจำนวน 5 มณฑลแรก ๆ ที่บังคับใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาทั่วทุกตำบลตั้งแต่ปี พ.ศ. 2464 ซึ่งจุดมุ่งหมายของพระราชบัญญัตินี้ ก็เพื่อให้เด็กได้ศึกษาล่าเรียนจนสามารถอ่านและเขียนภาษาไทยได้ตามสมควร⁴ แต่การศึกษาของประชากรในมณฑลปัตตานีก็ไม่ได้ก้าวหน้าเท่าที่ควร ประชากรส่วนใหญ่ยังคงอ่านและเขียนภาษาไทยไม่ได้ ในปี พ.ศ. 2490 ประชากรในสามจังหวัดภาคใต้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ที่ ศ.1/1
รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกธรรมการ วันที่ 5 ธันวาคม ร.ศ. 129

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ที่ ศ.44/10
รายงานการศึกษาของมณฑลปัตตานี ประจำปี 2454

³ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 15 พ.ศ. 2465 หน้า 3

⁴ "พระราชบัญญัติประถมศึกษาพุทธศักราช 2464" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 38
ลงวันที่ 23 กันยายน พ.ศ. 2464

ที่อ่านและเขียนภาษาไทยไม่ได้มีถึง 81.26 เปอร์เซ็นต์ (ปัตตานี 81.6 เปอร์เซ็นต์ นราธิวาส 85.2 เปอร์เซ็นต์ ยะลา 77.0 เปอร์เซ็นต์)¹ ในขณะที่ประชากรทั่วประเทศที่อ่านและเขียนภาษาไทยไม่ได้มีเพียง 46.3 เปอร์เซ็นต์เท่านั้น² การที่ประชากรส่วนใหญ่ในสามจังหวัดภาคใต้ยังอ่านและเขียนภาษาไทยไม่ได้ และที่สำคัญคือยังพูดภาษาไทยไม่ได้ นับว่าเป็นอุปสรรคต่อการปกครอง การพูดติดตลอสื่อสารกันดังปรากฏในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันที่ใต้พระราชนิพนธ์เมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2502 ในคราวเสด็จพระพาสภาคใต้ มีใจความว่า "การศึกษาที่สำคัญมาก ให้พยายามจัดให้ดี ให้พลเมืองสามารถพูดภาษาไทยได้ แม้จะพูดได้ไม่มากนักเพียงพอรู้เรื่องกันก็ยงดี เพราะเท่าที่ผ่านมาคราวนี้มีผู้ไม่รู้ภาษาไทยต้องใช้ล่ามแปล ควรพูดให้เข้าใจกันได้ เพื่อสะดวกในการติดต่อซึ่งกันและกัน"³

ทั้ง ๆ ที่รัฐบาลมีนโยบายที่จะจัดการศึกษาเพื่อให้ประชากรในมณฑลปัตตานีสามารถพูดภาษาไทยได้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2453 และต่อมาในปี พ.ศ. 2464 ก็มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาบังคับให้เด็กตั้งแต่อายุ 7 - 14 ปี เข้าศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนระดับประถมศึกษา แต่ประชากรส่วนใหญ่ยังคงพูดภาษาไทยไม่ได้ นี่ย่อมแสดงให้เห็นว่าการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีต้องประสบกับปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ เป็นผลทำให้การศึกษาไม่เจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร ประกอบกับประชากรในมณฑลปัตตานีส่วนใหญ่นับถือศาสนา ศาสนาและขนบธรรมเนียมประเพณีที่แตกต่างกับประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ และในช่วงปี พ.ศ. 2449 - 2474 ก็เป็นช่วงที่มีการยกฐานะดินแดนเหล่านี้ขึ้นเป็นมณฑลปัตตานี ผู้เขียนเห็นว่าปัญหาการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี (พ.ศ. 2449 - 2474) จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจ และยังไม่มีผู้ใดศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้โดยตรง ด้วยเหตุนี้จึงเห็นสมควรที่จะได้มีการศึกษาค้นคว้าเพื่อเผยแพร่ต่อไป

¹สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สติติประชากรผู้ไม่รู้หนังสือของประเทศไทย พ.ศ. 2490 - 2523 หน้า 6

²ดู หน้า 1

³สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน รายงานการประชุมคณะกรรมการปรับปรุงโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม ครั้งที่ 2/2520 วันที่ 11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2520

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาแนวนโยบายของรัฐและการดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี
2. เพื่อวิเคราะห์ถึงสาเหตุและที่มาของปัญหาอันเกี่ยวเนื่องกับภาษา ศาสนา ความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณีของพลเมืองส่วนใหญ่ในท้องถิ่น อันเป็นอุปสรรคในการดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี
3. เพื่อศึกษาถึงวิธีการของรัฐในการแก้ไขปัญหาละอุปสรรคต่าง ๆ
4. เพื่อศึกษาถึงผลของการจัดการศึกษาในมณฑลดังกล่าวข้างต้น

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ทำให้ทราบถึงนโยบายและวิธีการดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี
2. ทำให้ทราบถึงปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้น ตลอดจนวิธีการแก้ไขปัญหาละอุปสรรคเหล่านั้น
3. ทำให้ทราบถึงผลสะท้อนที่เกิดจากการดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี
4. ผลของการศึกษาค้นคว้าอาจเป็นแนวทางสำหรับผู้บริหารการศึกษาที่มีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในสามจังหวัดภาคใต้
5. ผลของการศึกษาค้นคว้าอาจใช้เป็นแนวทางในการพิจารณาแก้ไขปัญหาละอุปสรรคในเมืองในสามจังหวัดภาคใต้ของผู้มีหน้าที่รับผิดชอบ
6. ผลของการศึกษาค้นคว้าอาจนำมาใช้เป็นเอกสารอ้างอิงประกอบการเรียนการสอนในระดับมัธยมศึกษาและอุดมศึกษา

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

1. จะศึกษาถึงภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของมณฑลปัตตานี และการศึกษาในมณฑลปัตตานีก่อนปี พ.ศ. 2449 โดยสังเขป
2. จะศึกษาค้นคว้าถึงนโยบายการจัดการศึกษา การดำเนินการจัดการศึกษา ปัญหาและอุปสรรค การแก้ไขปัญหาละอุปสรรคเหล่านั้น ตลอดจนผลของการจัดการ

ศึกษาในมณฑลปัตตานีระหว่างปี พ.ศ. 2449 – 2474 อย่างละเอียด ส่วนการศึกษาในสามจังหวัดภาคใต้หลังปี พ.ศ. 2474 จะศึกษาพอสังเขปเพื่อเป็นแนวทางสำหรับผู้สนใจจะได้ศึกษาค้นคว้าต่อไป

สมมุติฐานในการศึกษาค้นคว้า

1. การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีก่อนปี พ.ศ. 2474 ไม่บรรลุเป้าหมายเท่าที่ควร เพราะความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณี และภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวันของคนส่วนใหญ่ในท้องถิ่นเป็นอุปสรรคที่สำคัญ
2. การดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี มีผลทำให้เกิดการขยายตัวของปัญหาทางการเมือง โดยประชาชนให้ความร่วมมือกับกลุ่มผู้สูญเสียอิทธิพลหรืออำนาจทางการเมืองที่ตนเคยมีมาก่อนมากยิ่งขึ้น
3. นโยบายการจัดการศึกษาและการดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามของรัฐบาลไทยที่จะใช้นโยบายการสร้างวัฒนธรรมกลืน* (Assimilation) ในหมู่ชนชาวมุสลิมในสามจังหวัดภาคใต้

* วัฒนธรรมกลืน หมายถึงการยินยอมให้เรื่อการกระทำให้ประชาชนจากกลุ่มหนึ่งหรือในสังคมหนึ่ง กลายเป็นส่วนหนึ่งของอีกสังคมหรือรัฐหนึ่ง กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือการกระทำใ้บุคคลที่มีความเป็นอยู่ในสังคมหนึ่งกลับกลายมาเป็นบุคคลที่มีความเป็นอยู่ตามแบบฉบับของอีกสังคมหนึ่ง (ณรงค์ พ่วงพิศ นโยบายเกี่ยวกับการศึกษาของคนจีนในประเทศไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 95)

วิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นหนึ่ง (Primary Sources) เป็นหลักและใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบ

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ

1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. หอสมุดกระทรวงศึกษาธิการ
4. หอสมุดกระทรวงมหาดไทย
5. แหล่งอื่น ๆ ที่จำเป็น เช่น หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร หอสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดคุรุสภา ฯลฯ

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) ได้แก่
 - 1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ เช่น
 - เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ ศ.1 เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ
 - เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ ศ.2 ตรวจและจัดการศึกษา
 - เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ ศ.5 โรงเรียน
 - เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ ศ.12 จัดการศาสนาและการศึกษา
 - เอกสารรัชกาลที่ 6 ที่ ศ.1 เบ็ดเสร็จกระทรวงศึกษาธิการ
 - เอกสารรัชกาลที่ 6 ที่ ศ.2 ประกาศและ พ.ร.บ.
 - เอกสารรัชกาลที่ 6 ที่ ค.4 โรงเรียน

เอกสารรัชกาลที่ 6 ที่ ศ.10 จัดการศาสนาและการศึกษา

เอกสารรัชกาลที่ 7 ที่ ศ.2 ประกาศและ พ.ร.บ.

เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ที่ ศธ.43 รายงานตรวจการศึกษา

เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ที่ ศธ.44 รายงานการศึกษา

เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ที่ ศธ.47 จัดการศาสนา - การศึกษา

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว เช่น

ราชกิจจานุเบกษา

รายงานกระทรวงธรรมการ พ.ศ. 2451 - 2474

เทศาภิบาล

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources)

2.1 วิทยานิพนธ์และหนังสือต่าง ๆ เช่น

กระทรวงศึกษาธิการ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435 -

2507

ชจักษ์ มุรุษพัฒน์ ไทยมุสลิม

จารุวรรณ ไวยเจตน์ การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 -

2474

ณรงค์ พ่วงพิศ นโยบายเกี่ยวกับการศึกษาของคนจีนในประเทศไทย
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น

พรณงาม เก้าธรรมสาร การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ใน
สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

มูญาฮิด วิถีชีวิตมุสลิม

วุฒิชัย มุลสิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5

สมชัย อนุมานราชชน อัลอิสลาม

อารง สุทธศาสตร์ ปัญหาความขัดแย้งในสี่จังหวัดภาคใต้

A. Teeuw and D.K. Wyatt, Hikayat Patani : The Story

of Patani

2.2 วารสารต่าง ๆ เช่น

สายสัมพันธ์

อัล - ญิฮาด

ฯลฯ

ภูมิหลังของมณฑลปัตตานี

1. ความเป็นมาของปัตตานี

เป็นที่เชื่อกันว่าบริเวณที่เป็นเมืองปัตตานีรวมทั้งจังหวัดใกล้เคียงในปัจจุบัน อันได้แก่ ยะลา นราธิวาส สตูล และบางส่วนของจังหวัดสงขลา ในอดีตดินแดนส่วนนี้มีชื่อเรียกกันว่าลังกาสุกะ (Langkasuka) หรือเรียกตามภาษาจีนว่า ลังยาสิ่ว (Lang - ya - hsiu) ซึ่งตั้งขึ้นมาราวปี พ.ศ. 623 - 643¹ แต่รายละเอียดเกี่ยวกับความเป็นมาของรัฐอิสระลังกาสุกะมีไม่มากนัก นักประวัติศาสตร์รู้แต่เพียงว่าเป็นเมืองของศาสนาพุทธ และมีพวกพราหมณ์อยู่ด้วย ทางตอนเหนือของอาณาจักรลังกาสุกะมีอาณาจักรศรีวิชัย ซึ่งมีศูนย์กลางที่เมืองลิเกอร์ (นครศรีธรรมราช) สำหรับชื่อของปัตตานีหรือเมืองอื่น ๆ ในบริเวณใกล้เคียงไม่เคยมีปรากฏในเอกสารยุคนั้น²

ในที่สุดชื่อลังกาสุกะ ก็ได้หายไปจากเอกสารทางประวัติศาสตร์มาไต่ย่นครั้งสุดท้ายประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 20 เมื่อนายพลจีนชื่อ เซ่ง โฮ ได้ท่องเที่ยวมาแถบนี้³ ชื่อลังกาสุกะ ได้หายไปอย่างไร้มีใครทราบได้แน่นอน ทราบแต่เพียงว่ามันเคยรุ่งเรืองมากและคงมีอายุอยู่ไม่น้อยกว่าหนึ่งพันปี

¹ อับดุลเลาะ ลออแมน อิสลามในเอเชียอาคเนย์และตะวันออกไกล โดย
อ. ลออแมน (นามแฝง) หน้า 79 (อ้างอิงมาจาก Taman Indera หน้า 5
ของ Sir Huban Sheppard)

² อารง สุทธาภรณ์ ปัญหาความขัดแย้งในสี่จังหวัดภาคใต้ หน้า 110

³ อ. หน้า 111

ชื่อของปัตตานีเริ่มปรากฏในประวัติศาสตร์ประมาณปี พ.ศ. 2023¹ ชื่อปัตตานีส่วนมากรู้จักกันจากพงศาวดารและเรื่องเล่า กล่าวกันว่าได้มีหมู่บ้านชาวประมงในชนบทแห่งหนึ่งอยู่ติดกับทะเล (ของปัตตานีปัจจุบัน) ใกล้เคียง ๆ กลายเป็นศูนย์กลางการคมนาคมระหว่างทางทะเลกับทางบก ในที่สุดชนบทริมทะเลแห่งนี้ได้กลายเป็นท่าเรือที่แออัดไปด้วยผู้คน กษัตริย์ซึ่งครองเมือง "โกตามะห์ลีภัย" ทรงพระนามว่า พยาทู อันตารา ได้ทรงโยกย้ายพระราชวังมาตั้งอยู่ที่เมืองใหม่แห่งนี้ และตั้งชื่อว่าปัตตานี²

ความเป็นมาของปัตตานีอีกสายหนึ่ง ซึ่งเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปนั้นอยู่ในลักษณะของเรื่องเล่า ซึ่งมีบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ทอมัส เอ็ม เฟรเซอร์ (Thomas M. Fraser) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน ได้เขียนเรื่องเล่าจากต้นฉบับของนายฮัจยี วันยูซุฟ ที่ปัตตานี ประมาณปี พ.ศ. 2493 - 2498³ ส่วน เอ ชิว และ คี เค ไวแอทท์ (คือหนังสือ Teow, A. and D.K. Wyatt, Hikayat Patani; The Story of Patani) ก็ได้ประมวลจากต้นฉบับเดิมซึ่งเขียนไว้ที่สิงคโปร์ในปี พ.ศ. 2382 และต้นฉบับอีกชิ้นหนึ่งซึ่งเขียนไว้เป็นภาษาไทย เนื้อเรื่องของบุคคลทั้งสามนี้มีความคล้ายกันมากซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

ประมาณปี พ.ศ. 1998 - 2043 มีกษัตริย์องค์หนึ่งทรงปกครองเมืองโกตามะห์ลีภัย ทรงพระนามว่า พยาทู อันตารา วันหนึ่งพระองค์ได้ทรงนำข้าราชการออกไปล่าสัตว์ในป่าแถวชายทะเล เพราะได้ทรงทราบว่าแถวนั้นมีสัตว์ประเภทต่าง ๆ อยู่มาก แต่เป็นที่น่าแปลกกว่าคราวนี้ไม่พบร่องรอยของสัตว์ป่าเลยแม้แต่สักตัวเดียว

¹ อารง สุทธาภาสน์ ปัญหาความขัดแย้งในสี่จังหวัดภาคใต้ หน้า 110

² คุ. หน้า 112 (อ้างอิงมาจาก Sejarah Kerajaan Melayu Pattani ของ Ibrahim Syukri)

³ คุ. หน้า 113 (อ้างอิงมาจาก Busembilan A Malay Fishing Village in Thailand หน้า 20 - 29 ของ Thomas M. Fraser)

อยู่มาวันหนึ่งในขณะที่ทุกคนพักผ่อนอยู่นั้นก็ได้ยินเสียงสุนัขเห่าเห่าเสียงดังป๋า พระองค์ก็ทรงรับสั่งให้คนตามไปคว่าสุนัขเห่าอะไร ผู้นั้นกลับมาทูลว่ามีกระเจงลีขาวรูปร่างสวยงามมาก มีขนละเอียดอ่อนแวววับไปทั้งตัว พระองค์จึงรับสั่งให้ทุกคนติดตามไปทันที แต่พอไล่ตามไปถึงชายหาด กระเจงลีขาวตัวนั้นก็หายไปอย่างไม่มีร่องรอย ซึ่งสร้างความประหลาดใจให้แก่ทุกคนเป็นอันมาก พระองค์ได้ทรงถามว่า "กระเจงหายไปตรงไหน" มหาดเล็กกราบทูลว่า ที่ชายหาดนี้ (ปาไธย์ - อินี) ในขณะเดียวกันก็ได้พบชาวป่าคนหนึ่งซึ่งหาปลาแถวนี้บ่อย ๆ ทราบว่าชื่อ อินธิกทานิ (เป็นไปได้อันที่ชาวบ้านอาจจะเรียกว่า "เปาะตานี")

เนื่องจากชายหาดนี้มีทำเลเหมาะสมหลายประการที่จะเป็นเมืองหลวง พยาทู อันตารา ก็ได้คิดสินพระทัยที่จะโยกย้ายเมืองหลวงจากโกตามะห์ลิกัย มาอยู่ที่ชายหาดแห่งนี้ หลังจากที่ได้ปรึกษากับเสนาบดีแล้ว พระองค์ก็ได้ทรงตั้งชื่อเมืองนี้ว่า "ปัตตานี" คำว่า ปัตตานีนี้อาจจะเพี้ยนมาจาก ปาไธย์ - อินี หรือ เปาะตานี

1.1 การรับนับถือศาสนาอิสลาม

อาณาจักรลังกาสุกะแต่เดิมนับถือศาสนาพุทธหรือไม่ก็ศาสนาพราหมณ์ ส่วนศาสนาอิสลามนั้นเริ่มมีอิทธิพลอย่างจริงจังพร้อม ๆ กับการก่อตั้งอาณาจักรปัตตานี คือประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 20 หรือต้นพุทธศตวรรษที่ 21 บางกน" เชื่อว่า ศาสนาอิสลามได้เข้ามาฝังรกรากในอาณาจักรปัตตานีก่อนที่จะเผยแพร่เข้าไปในอาณาจักรมะละกา เสียด้วยซ้ำไป

ไอริเกีย (Eredia) ชาวโปรตุเกสซึ่งออกสำรวจฝั่งมลายูในปี พ.ศ. 1943 ได้บันทึกไว้ว่า ปัตตานีและปะหังรับนับถือศาสนาอิสลามก่อนมะละกา แก่นักประวัติศาสตร์บางท่าน เช่น ศาสตราจารย์ฮอลล์ เชื่อว่ามะละกาซึ่งหันมานับถือศาสนาอิสลามเมื่อประมาณปี พ.ศ. 1963 ต่างหากที่เป็นศูนย์กลางเผยแพร่ศาสนาอิสลามไปสู่รัฐอื่น ๆ ในแหลมมลายู (พรรณงาม เเงาธรรมสาร การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 4 และ A. Teeuw and D.K. Wyatt, Hikayat Patani: The Story of Patani p.4.)

อย่างไรก็ดี สันนิษฐานตามตำนานแล้วกษัตริย์และประชาชนในปัตตานียอมรับนับถือศาสนาอิสลามในสมัยของ พยา ตู อันตารา หรือกษัตริย์องค์แรกที่ก่อตั้งปัตตานี (ราวปี พ.ศ. 1998 – 2043) กล่าวกันว่ากษัตริย์องค์นี้ได้ประหารหนักถึงกับมีรอยแตกระแหงตามพระวรกาย มีความเจ็บปวดมาก แพทย์ที่ไหนก็ไม่สามารถรักษาพระองค์ให้หายได้ ในที่สุดก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศว่าถ้าใครสามารถถวายการรักษาพระองค์ให้หายได้ก็จะทรงรับผู้รักษานั้นเป็นบุตรชาย และในที่สุดมหาดเล็กได้พบแพทย์ชาวมุสลิมที่เมืองปาไซ^๑ ชื่อเช็ก ซาอิด ได้รับอาสาถวายการรักษาและถ้ำรักษาหายแล้วขอค่าตอบแทนเพียงอย่างเดียวคือขอให้ พยา ตู อันตารา รับนับถือศาสนาอิสลาม พยา ตู อันตารา ให้คำมั่นสัญญาตามความต้องการของเช็ก ซาอิด แต่พอรักษาหายแล้ว พยา ตู อันตารา ก็กลับคำสัญญา ไม่ยอมรับนับถือศาสนาอิสลาม ในที่สุดก็ประหารเป็นโรคเค็มอีก เช็ก ซาอิด ก็ถวายการรักษาอีกโดยวางเงื่อนไขแบบเดิม และพระองค์ก็กลับคำอีกเป็นอยู่เช่นนี้ถึงสามครั้ง พระองค์จึงยอมรับนับถือศาสนาอิสลามพร้อมทั้งพระมเหสี พระโอรส และพระธิดา ต่อมาชาววังและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินก็รับนับถือศาสนาอิสลาม^๑ ทำให้พลเมืองในดินแดนนี้มีหลักปฏิบัติทางศาสนาและวิถีดำเนินชีวิตตามแบบฉบับของอิสลาม และเมื่อดินแดนเหล่านี้ได้เป็นส่วนหนึ่งของไทยในระยะต่อมาและเมื่อมีการจัดการศึกษาขึ้น ปัญหาที่เกิดขึ้นในดินแดนส่วนนี้จึงมีลักษณะที่แตกต่างกับปัญหาที่เกิดขึ้นในดินแดนส่วนอื่น ๆ ของไทย

^๑ บางคนเชื่อว่าเมืองปาไซอยู่บนเกาะสุมาตราปัจจุบัน บางคนว่าตำบลบาซาเอปัจจุบัน (บาซาเอปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอยะรัง ห่างจากตัวจังหวัดปัตตานีประมาณ 16 กิโลเมตร - ผู้เขียน) (อารง สุทธศาสตร์ ปัญหาความขัดแย้งในสี่จังหวัดภาคใต้ หน้า 124)

¹

A Teemr and D.F. Wyatt, Hikayat Patani: The Story of Patani. p. 148 - 152.

2. การเข้ามารวมกับราชอาณาจักรไทย

การที่ชาวปัตตานีรับนับถือศาสนาอิสลาม ซึ่งมีขนบธรรมเนียมประเพณีและวิถีการดำรงชีวิตแตกต่างกับคนไทยและมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ ตลอดจนภาษาที่ใช้แตกต่างกันได้กลายเป็นอุปสรรคสำคัญในการที่จะทำให้คนคนส่วนนี้เป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทยโดยสมบูรณ์ โดยเฉพาะในการที่จะสร้างความรู้สึกให้คนในดินแดนส่วนนี้มีความสำนึกว่าตนเป็นคนไทย แต่ไทยก็ได้พยายามตลอดมาในลักษณะที่ค่อย ๆ ค่าเนินการเป็นขั้นตอนทีละเล็กละน้อย จนในที่สุดก็ได้ผนวกเป็นส่วนหนึ่งของไทยและค่อย ๆ ค่าเนินการผสมกลมกลืนทางด้านวัฒนธรรมเพื่อสร้างเอกกลักร่วมให้มีความสำนึกว่าเป็นคนไทย

2.1 ก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

เป็นที่เชื่อกันโดยทั่วไปว่าไทยได้ครอบครองดินแดนส่วนที่เป็นจังหวัดปัตตานียะลา และนราธิวาสในปัจจุบันตั้งแต่สมัยสุโขทัย หลักฐานเท่าที่มีการอ้างอิงกันคือหลักฐานจากศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ที่มีข้อความว่า "...เบื้องหัวนอน รอคคนที่ พระบาง แพรกสุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช เมืองเลสมุทรเป็นที่แล้ว..."¹

คำว่า "เมืองเลสมุทรเป็นที่แล้ว" ได้มีการตีความทางประวัติศาสตร์ว่ารวมถึงเมืองมะละกาและยะโฮร์ด้วย เมื่อครอบครองไปถึงยะโฮร์ส่วนที่เป็นดินแดนปัตตานีซึ่งอยู่ทางตอนบนกว่าก็ย่อมถูกครอบครองไปด้วย แต่ก็ไม่มีหลักฐานอื่นที่แสดงว่า ได้มีความสัมพันธ์ระหว่างกันหรือมีอำนาจเหนือกัน

ในอดีตปัตตานีมีความเจริญรุ่งเรืองทางการค้ามาก ความเจริญรุ่งเรืองของปัตตานีนั้นจะปรากฏอย่างเด่นชัดในสมัยพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2034 – 2072) เมื่อพระองค์ทรงทาสัญญาทางพระราชไมตรีกับ โปรตุเกสแล้วทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาต

¹มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก ศูนย์สุโขทัยศึกษา จารึกสุโขทัย

ให้ชาวโปรตุเกสเข้าไปตั้งห้างทำการค้าขายในเมืองปัตตานีได้¹ ซึ่งนอกจากจะแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของปัตตานีแล้วก็ยังเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าปัตตานีอยู่ใต้อำนาจของกรุงศรีอยุธยา ยิ่งในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พ.ศ. 2133 - 2148) ก็จะเห็นได้ชัดขึ้นว่าปัตตานีขึ้นกับกรุงศรีอยุธยา เพราะปรากฏว่าเมื่อพ่อค้าชาวโปรตุเกสที่มาค้าขายที่ปัตตานีได้รับความเดือดร้อนหรือความไม่เป็นธรรมจากราชินีแห่งปัตตานี ก็ได้ร้องเรียนมายังพระมหากษัตริย์ไทย²

แต่อย่างไรก็ตาม ปัตตานีก็พยายามหาโอกาสที่จะตั้งตัวเป็นอิสระ ยามใดที่ไทยอ่อนแอ ปัตตานีก็พยายามที่จะตั้งตัวเป็นอิสระเสมอ ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อเกิดสงครามระหว่างไทยกับพม่าในปี พ.ศ. 2106 ปัตตานีซึ่งได้ยกกองทัพมาเพื่อจะช่วยไทย แต่เมื่อเห็นว่าไทยกำลังเสียเปรียบต่อพม่า ปัตตานีก็กลับยกทัพเข้าโจมตีพระบรมมหาราชวัง³

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับปัตตานีในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น ขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งของฝ่ายไทย กล่าวคือเมื่อใดที่กรุงศรีอยุธยามีอำนาจเข้มแข็ง ปัตตานีก็จะยอมสวามิภักดิ์และส่งเครื่องราชบรรณาการแต่โดยดี แต่เมื่อใดที่กรุงศรีอยุธยามีความว่ส่วระส่ายจากการเมืองภายในหรือติดศึกสงคราม ปัตตานีก็จะปลุกตัวออกจากอำนาจของไทย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดก็คือเหตุการณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2167 - 2178 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่กรุงศรีอยุธยากำลังอยู่ในสภาพที่ปั่นป่วน มีการแย่งชิงราชสมบัติกันภายหลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าทรงธรรม ราชอาณู ซึ่งครองปัตตานีขณะนั้นก็แสดงตนเป็นปฏิปักษ์ต่อไทย

¹สายจิตต์ เหมินทร์ การเสียรัฐไทรบุรี กลันตัน ตรังกานูและปูลิสของไทย
ให้แก่องค์กษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 27

²ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
หน้า 18

³กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า กาให้การขุนหลวงหาวัดและ
พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 459 - 460

ปฏิเสธไม่ยอมรับขนานนามที่พระมหากษัตริย์ไทยพระราชทานให้¹ ครั้นพระเจ้าปราสาททอง เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติในปี พ.ศ. 2172 พระนางก็ปฏิเสธที่จะถวายความจงรักภักดี กรุงศรีอยุธยาจึงได้ส่งกองทัพไปปราบและในที่สุดปัตตานีก็ยอมสงบศึก โดยสัญญา "...จะส่ง ต้นไม้เงินทองมาถวายโดยเร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้..."² และปัตตานีก็ขึ้นทูลไต่ขอไทยตลอดมา จนเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่สองเมื่อ พ.ศ. 2310 ปัตตานีก็ถือโอกาสตั้งตัว เป็นอิสระอีก

กล่าวได้ว่าในช่วงที่ปัตตานีเป็นเมืองขึ้นของไทย ไทยปกครองปัตตานีในฐานะ เป็นหัวเมืองประเทศราช ปัตตานีมีอิสระในการจัดการปกครองภายในบ้านเมืองของตน เพียงแต่จะต้องส่งเครื่องราชบรรณาการให้แก่ไทยตามที่กำหนดและเวลาที่ไทยเกิดศึก สงครามก็ต้องยกทัพมาช่วยไทยเท่านั้น

หลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าเมื่อ พ.ศ. 2310 แล้วปัตตานีก็ตั้งตัวเป็น อิสระเรื่อยมาจนตลอดสมัยกรุงธนบุรี ไทยตั้งปราบปรามไว้ในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่ง กรุงรัตนโกสินทร์

2.2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัชกาลที่ 1 หลังจากไทยตีพม่าแตกในปี พ.ศ. 2328 แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จยกทัพไปตีหัวเมืองฝ่ายใต้คืนมา³ กรมพระราชวังบวรฯ โปรดให้มารับสั่งไปยัง หัวเมืองบลายูที่เคยเป็นเมืองขึ้นทั้งหลายให้กลับมาสวามิภักดิ์ต่อไทยตั้งเดิมเพื่อหลีกเลี่ยง การใช้กำลัง แต่ปัตตานียังคงแข็งเมืองต่อไปไม่ได้เข้ามาอ่อนน้อมตามพระราชประสงค์

¹พรณงาม เจริญธรรมสาร การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 17

²กรมศิลปากร เอกสารของฮอลันดาสมัยอยุธยา พ.ศ. 2151 - 2163 และ พ.ศ. 2167 - 2185 แปลโดย นันทา สุตกุล หน้า 113 - 114

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 หน้า 140

พระองค์จึงมีรับสั่งให้ยกกองทัพลงไปและได้เมืองปัตตานี เมื่อตีได้เมืองปัตตานีแล้วก็ให้ทรงแต่งตั้งให้ชาวมลายูที่มีเชื้อสายพระยาปัตตานีเป็นผู้ครองเมืองต่อ* และต่อมาในปี พ.ศ. 2332 พระยาปัตตานีคนเดียวกันนี้ มีหนังสือไปชวนองเชียงสือพระเจ้าแผ่นดินสยามให้เข้ามาตีหัวเมืองของไทย แต่เนื่องจากองเชียงสือยังรำลึกในพระมหากรุณาธิคุณเมื่อครั้งเตรียมบ้านเมืองของตนเอง จึงไม่ให้ความร่วมมือด้วย¹

ในปี พ.ศ. 2334 พระยาปัตตานีก็ได้คบคิดกับ โต๊ะสาหะดัต ซึ่งตั้งตัวเป็นผู้นำคนยกทัพมาตีสงขลา พระยาสงขลาต้องหนีไปยังพัทลุงและขอกำลังทัพนครศรีธรรมราชและเมืองหลวงไปช่วย

แม้ว่าท้ายที่สุดกองทัพเมืองนครศรีธรรมราชและสงขลาจะช่วยกันตีทัพปัตตานีแตกไปได้และพระยาสงขลาสามารถนำทัพติดตามไปตีปัตตานีได้² แต่พบครั้งนั้นคงจะทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตระหนักถึงข้อบกพร่องในการปกครองปัตตานี เพราะหลังจากนี้พระองค์ทรงมีพระบรมราชโองบายเพื่อป้องกันความยุ่งยากอันอาจเกิดจากเมืองปัตตานีหลายประการ กล่าวคือ

2.2.1 การแบ่งแยกหัวเมืองปัตตานีออกเป็น 7 หัวเมืองคือ เมืองปัตตานี หนองจิก ยะลา รามันท์ ปะทิวัง สายบุรีและเมืองระแงะ ให้ข้าราชการไทยบ้าง ชาวมลายูที่มีความจงรักภักดีบ้างแบ่งกันปกครองว่าราชการหัวเมืองทั้ง 7³ การแบ่งเมือง

* เรื่องการแต่งตั้งพระยาปัตตานีครั้งนี้มีหลักฐานแตกต่างกันอยู่ 2 ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งกล่าวว่าโปรดเกล้าฯ ให้ปลัดจนะ (ขวัญชัย) เป็นพระยาปัตตานี ฝ่ายหนึ่งระบุว่าโปรดให้ตั้งระตูปักกะหลั่น ซึ่งเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อไทยเป็นเจ้าเมือง กระจายละเอียดยใน พระนางมเงงวรรณสาร การปกครองหัวเมืองทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 23 - 24

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 หน้า 201

² พระยาวิเชียรคีรี "พงศาวดารเมืองสงขลา" ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 หน้า 50 - 51

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 150

ปัตตานีออกเป็น 7 หัวเมืองนี้ ทำให้ปัตตานีอ่อนแอลงมีอำนาจที่จะรวมตัวได้อย่างหนาแน่นเหมือนในอดีต แม้ว่าเมืองใดเมืองหนึ่งจะก่อการ ขบถก็สามารถปราบปรามได้ง่าย จึงเป็นผลดีต่อการปกครองของไทยเข้าลักษณะที่เรียกว่า "แบ่งแยกแล้วปกครอง" เป็นการตัดกำลังของปัตตานีเพื่อจะได้ไม่ก่อความวุ่นวายขึ้นให้เป็นภาระแก่เมืองหลวงต่อไป

2.2.2 การแต่งตั้งข้าราชการไทยให้ปกครองเมืองปัตตานีเมื่อสามารถปราบปรามขบถที่พระยาปัตตานีกับโต๊ะสาหยัก ร่วมก่อการขึ้นในปี พ.ศ. 2334 ลงได้แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ปลัดจนะ (ขวัญชัย) เป็นพระยาปัตตานี¹ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเห็นว่า การให้ชาวพื้นเมืองซึ่งมีความแตกต่างทั้งศาสนาและขนบธรรมเนียมประเพณีปกครองนั้น อาจก่อการขบถขึ้นอีกได้ แม้ว่าจะถูกแบ่งออกเป็น 7 หัวเมืองแล้วก็ตาม แต่เมืองปัตตานียังคงมีความสำคัญอยู่ในฐานะที่เป็นเมืองเก่าแก่มากและเป็นศูนย์กลางของ 7 หัวเมืองมาก่อน ถ้าหากเจ้าเมืองปัตตานีไม่จงรักภักดีต่อไทยจริงแล้วก็อาจชักชวนให้เจ้าเมืองอื่น ๆ ก่อการขบถอีกได้ การแต่งตั้งข้าราชการไทยปกครองหัวเมืองปัตตานีย่อมเป็นหลักประกันในเรื่องความจงรักภักดีได้มากกว่า

2.2.3 การยกเมืองสงขลาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และให้ควบคุมหัวเมืองปัตตานี² การที่ปัตตานีขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นเมืองที่มีหน้าที่กำกับดูแลหัวเมืองมลายูทั้งหมดนั้น ไม่สะดวกแก่การปฏิปัติราชการได้ทันทั่วทั้งที่ เพราะทั้งสองเมืองอยู่ไกลกันมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งปัตตานีมาขึ้นกับสงขลา ซึ่งด้านหนึ่งเป็นการแบ่งเบาภาระของนครศรีธรรมราช แต่อีกด้านหนึ่งก็เพื่อปัตตานีจะได้อยู่ภายใต้การควบคุมที่ใกล้ชิดกว่าเดิม เพราะสงขลาอยู่ใกล้กับปัตตานีมากกว่า

¹ ทีวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
หน้า 49

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 149 - 150

2.2.4 การส่งคนไทยเลขส่วยคิบุกเมืองสงขลา เมืองพัทลุง เมืองจะนะไปเป็นกำลังอยู่ที่ปัตตานี พร้อมกับพระยาปัตตานี (ขวัญชัย) ถึงกว่า 500 คนเรือน¹ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงพระราโชบายที่สนับสนุนการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมระหว่างคนไทยและคนเชื้อสายมลายู ซึ่งจะเป็นปัจจัยส่งเสริมทางด้านการปกครองให้เป็นไปโดยสะดวกยิ่งขึ้น

กล่าวได้ว่าพระบรมราโชบายดังกล่าว เป็นการแก้ปัญหาที่ตรงเป้าหมายและได้ผลเป็นอันมาก เพราะนับตั้งแต่บัดนั้นมาปัตตานีอ่อนกำลังลงมากและไทยก็ค่อย ๆ ใช้นโยบายผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมและค่อย ๆ เพิ่มอำนาจทางการปกครองจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทย โดยสมบูรณ์ในที่สุด

ในสมัยรัชกาลที่ 2 เหตุการณ์ในหัวเมืองปัตตานีทั้ง 7 ก็สงบเรียบร้อยมาตลอดรัชกาล จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ในปี พ.ศ. 2374 ได้เกิดเหตุการณ์ไม่สงบในเมืองไทรบุรี ฝ่ายไทยสั่งให้เกณฑ์กองทัพจากหัวเมืองปัตตานีทั้ง 7 เพื่อให้ไปปราบปรามพวกขบถในเมืองไทรบุรี แต่ชาวมลายูในหัวเมืองทั้ง 7 พากันกระด้างกระเดื่องและก่อการขบถขึ้น แต่ในที่สุดฝ่ายไทยก็สามารถปราบปรามได้ในปี พ.ศ. 2375²

หลังจากการปราบปรามขบถในปัตตานีเมื่อปี พ.ศ. 2375 ได้แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงดำเนินพระราโชบายเข้าควบคุมหัวเมืองปัตตานีมากยิ่งขึ้น โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนตัวเจ้าเมืองที่ไม่ยอมสวามิภักดิ์ แล้วโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคนไทยหรือคนมลายูที่จงรักภักดีต่อไทยเป็นเจ้าเมืองเหล่านั้นแทน³ ทำให้ฝ่ายไทย

¹พระยาวิเชียรคีรี "พงศาวดารเมืองปัตตานี" ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 หน้า 6

²วอลเตอร์ เอฟ. เวลดา แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ แปลโดย นิจ ทองโสภิต หน้า 137

³สมโชติ อ๋องสกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี (พ.ศ. 2449 - 2474) หน้า 42

ได้รับความร่วมมือจากเจ้าเมืองเหล่านั้นมากขึ้น อย่างเช่นเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2386 ซึ่งมีเหตุการณ์วุ่นวายในไทรบุรีขึ้นอีก พระยาตานี พระยาอิหริ่ง พระยาสาบายบุรี ก็ได้ให้ความร่วมมือโดยยกกองทัพไปร่วมปราบปรามขบถด้วย¹ นอกจากนั้นเมืองบางเมือง เช่นเมืองยะหริ่ง (ยิหริ่ง) ได้ نابแบบแผนชนบทรรมนิยมการปกครองและกฎหมายของไทยไปใช้ ดังปรากฏในพงศาวดารเมืองปัตตานีตอนหนึ่งว่า "เมืองยิหริ่ง ในตอนพระยาอิหริ่ง (แต่ง) วิจารณ์การอยู่ ชนบทรรมนิยมจัดอย่างเมืองสงขลา คดี้อยความที่ปรับไหม หรือตัดสิน ก็ใช้ตามพระราชกาทนกฎหมายสยามทั้งสิ้น²

นอกจากการคัดเลือกโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าเมืองที่มีความจงรักภักดีต่อไทยแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราโชบายสร้างความสมกลมกลืนทางเชื้อชาติและวัฒนธรรมด้วยการอพยพประชาชนใน 7 หัวเมืองให้ขึ้นมาอยู่ในภาคกลางเป็นจำนวนถึง 4000 คน และอพยพคนไทยในภาคต่าง ๆ ลงไปแทน³

พระบรมราโชบายทางการปกครองของไทยในดินแดน 7 หัวเมืองนับว่าได้ผล เพราะหัวเมืองทั้ง 7 ต่างยอมอยู่ใต้อำนาจของไทยสืบมาด้วยความสงบจนสิ้นรัชกาล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงเสด็จไปถึงปัตตานีเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2406⁴ นับได้ว่าเป็นการแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดยิ่งขึ้นว่าปัตตานีเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของไทย

¹ พระยาวิเชียรคีรี "พงศาวดารเมืองสงขลา ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 หน้า 68

² พระยาวิเชียรคีรี "พงศาวดารเมืองปัตตานี" ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 หน้า 26

³ พระรณงาม เจริญธรรมสาร การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 42

⁴ สมโชติ อ่องสกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี (พ.ศ. 2449 - 2474) หน้า 44

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการปฏิรูปในด้านต่าง ๆ ทางด้านการปกครองทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดตั้งระบบเทศาภิบาลขึ้น ซึ่งทำให้รัฐบาลกลางสามารถเข้าไปควบคุมได้อย่างใกล้ชิดยิ่งขึ้น สำหรับบริเวณหัวเมืองทั้ง 7 ในระยะแรก ก็เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2439 - 2449 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้รวมอยู่ในมณฑลนครราชสีมา ก่อน ในช่วงที่รวมอยู่ในมณฑลนครราชสีมาเป็นช่วงที่มีการดำเนินการทางด้านต่าง ๆ เพื่อที่จะให้บริเวณ 7 หัวเมืองมีลักษณะเป็นส่วนหนึ่งของไทยมากขึ้น กล่าวคือในปี พ.ศ. 2444 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศกฎข้อบังคับสำหรับปกครองบริเวณ 7 หัวเมือง ร.ศ. 120 ขึ้นมา¹ และต่อมาในปี พ.ศ. 2449 ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นเครื่องราชบรรณาการแก่เจ้าเมืองในบริเวณ 7 หัวเมือง² ไม่ต้องจัดนำเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายตามประเพณีเดิมอีกต่อไป

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้บริเวณ 7 หัวเมืองงดเว้นการส่งเครื่องราชบรรณาการนั้น คงจะมีพระราชประสงค์ที่จะให้เจ้าเมืองและประชาชนในหัวเมืองเหล่านั้น มีความรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของไทย ต่อมาในปี พ.ศ. 2448 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เลิกการเก็บส่วยทุกชนิดในบริเวณ 7 หัวเมืองโดยให้มีผลบังคับใช้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449³ เป็นต้นมา และต่อมาในวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2449 ทรงโปรดเกล้าฯ "...ให้แยกบริเวณ 7 หัวเมืองออกจากมณฑลนครราชสีมา และให้จัดตั้งขึ้นเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง ให้เรียกว่ามณฑลปัตตานี..."⁴ ทำให้บริเวณ 7 หัวเมืองได้มีลักษณะการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลเช่นเดียวกับมณฑลอื่น ๆ ของราชอาณาจักรไทย

¹"กฎข้อบังคับสำหรับปกครองบริเวณ 7 หัวเมือง ร.ศ. 120" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18 ลงวันที่ 10 ธันวาคม ร.ศ. 120 หน้า 714 - 720

²ณรงค์ นันทอง การปฏิรูปการปกครองมณฑลนครราชสีมาในสมัยพระยาสุชนนัยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. 2439 - 2449) หน้า 84

³ดู หน้า 85

⁴"ประกาศตั้งมณฑลปัตตานี" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 23 ลงวันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125 หน้า 399

กล่าวโดยสรุปแล้ว ก่อนที่ปัตตานีจะถูกแบ่งแยกออกเป็น 7 หัวเมืองในสมัย รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ไทยปกครองปัตตานีในฐานะที่เป็นหัวเมืองประเทศราช ซึ่งมีอิสระในการจัดการปกครองภายในบ้านเมือง โดยสมบูรณ์ เพียงแต่ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการให้แก่ไทยตามระยะเวลาที่กำหนด มาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา ไทยค่อย ๆ ลดอำนาจของปัตตานีโดยการแบ่งแยกปัตตานีออกเป็น 7 หัวเมือง ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งข้าราชการไทยให้ไปปกครองบางหัวเมือง ตลอดจนโปรดเกล้าฯ ให้ยกคนไทยจากเมืองอื่น ๆ ให้ไปอยู่ในบริเวณ 7 หัวเมือง ต่อมาเมื่อสภาพการณ์ทางการเมืองพร้อมพอสมควรแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกฐานะบริเวณ 7 หัวเมืองเป็นมณฑลปัตตานีขึ้นในปี พ.ศ. 2449 ทำให้มีลักษณะการปกครองเช่นเดียวกับมณฑลอื่น ๆ ของไทย

3. ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของประชากรส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานี

3.1 เชื้อชาติ

แม้ว่าในระยะหลัง โดยทางนิติบัญญัติถือว่าประชากรส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีเป็นคนเชื้อชาติไทย แต่โดยความเป็นมาทางประวัติศาสตร์แล้วต้องยอมรับว่าพวกเขาเหล่านั้นมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน ลักษณะทางเชื้อชาติแตกต่างกัน กล่าวได้ว่าคนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีเป็นคนเชื้อชาติมลายู ในอดีตเราเรียกคนเหล่านั้นว่า กนมลายู¹ หรือบางทีก็เรียกว่า แซกมลายู²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ. 1/1

รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกระทรวงธรรมการ เสนาบดีกระทรวงธรรมการกราบบังคมทูล ร. 6 ที่ 375/7099 ลงวันที่ 5 ธันวาคม ร.ศ. 129

² กระทรวงมหาดไทย เทศาภิบาล เล่ม 7 ลงวันที่ 1 พฤษภาคม ศก 128

ในปี พ.ศ. 2449 ซึ่งเป็นปีแรกที่ได้จัดตั้งมณฑลปัตตานี ในมณฑลปัตตานีมีประชากรทั้งหมด 242,005 คน แบ่งตามเชื้อชาติแล้ว มีราษฎรที่เป็นเชื้อชาติมลายูหรือที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า แขนมลายู 208,076 คนหรือร้อยละ 85.98 ของประชากรทั้งหมด มีราษฎรที่เป็นเชื้อชาติไทย 30,579 คน และที่เป็นเชื้อชาติจีน 3,332 คน¹ ต่อมาในปี พ.ศ. 2472 ในมณฑลปัตตานีมีประชากรทั้งหมด 335,148 คน ในจำนวนนี้นับถือศาสนาอิสลาม 272,386 คน หรือร้อยละ 81.27 ของประชากรทั้งหมด นับถือศาสนาพุทธ 62,746 คน และนับถือศาสนาคริสต์ 16 คน² จำนวนประชากรที่นับถือศาสนาอิสลามนี้กล่าวได้ว่าเกือบทั้งหมดเป็นคนเชื้อชาติมลายู

จะเห็นว่าประชากรส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีเป็นคนเชื้อชาติมลายู ซึ่งมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน ความรู้สึกนึกคิดของเขาก็กแตกต่างกับประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ เราพยายามจะให้เขามีความรู้สึกว่าเขาเป็นคนไทย ทั้ง ๆ โดยความเป็นมาทางประวัติศาสตร์แล้วต้องยอมรับว่าเขาไม่ใช่คนไทย ในประวัติศาสตร์เขาได้พยายามต่อสู้ตลอดมาเพื่อจะให้พ้นจากการครอบครองของไทย ในขณะเดียวกันไทยก็พยายามตลอดมาที่จะครอบครองดินแดนส่วนนี้และจะทำให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของไทยโดยสมบูรณ์ จึงไม่แปลกอะไรที่เขาจะมองว่าเขาเป็นผู้ที่ถูกไทยรุกราน ดังนั้นบุคคลที่ต่อสู้เพื่อมาตุภูมิพยายามแข็งข้อต่ออำนาจการปกครองของไทย ก็อวีระบุรุษในความรู้สึกของเขา ในขณะที่ฝ่ายไทยมองบุคคลเหล่านั้นว่าเป็นจารบุรุษหรือขบถ เนื่องจากความแตกต่างทางเชื้อชาติและมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่ส่วนทางกันตลอดเวลานี้เอง เมื่อรัฐบาลไทยได้จัดให้มีการศึกษาภาษาไทยในโรงเรียน และต่อมาก็ได้ออกกฎหมายบังคับตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 เขาก็พยายามหลีกเลี่ยง คือดิ่ง ไม่สนใจ

¹กระทรวงมหาดไทย เทศาภิบาล เล่ม 7 ลงวันที่ 1 พฤษภาคม คก 128
หน้า 39 - 41

²กระทรวงมหาดไทย เทศาภิบาล เล่ม 30 ฉบับที่ 6 พระพุทธศักราช
2472 หน้า 339

ที่จะส่งบุตรหลานให้เข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียน และเมื่อทางฝ่ายเจ้าหน้าที่ กวดขันการเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเรียน เขาก็จะส่งบุตรหลานของเขาไปเรียนสักระยะ หนึ่งแล้วก็ขาดโรงเรียนอีก เมื่อมีการกวดขันเกณฑ์บังคับใหม่ เขาก็จะส่งบุตรหลานให้ ไปโรงเรียนอีกระยะหนึ่ง แล้วในที่สุดก็หยุดเรียนอีก จึงไม่แปลกอะไรถ้าท่านจะพบใน บทต่อ ๆ ไปว่า นักเรียนโดยเฉพาะในโรงเรียนประชาบาลจะมีเด็กนักเรียนจำนวนมาก ในระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 เท่านั้น ส่วนในชั้นที่สูงกว่านี้จะมีเด็กนักเรียนเรียนอยู่น้อยมาก อาจกล่าวได้ว่า ชนชาวพื้นเมืองซึ่งเป็นคนเชื้อชาติมลายูนี้ ต่อต้านการจัดการศึกษาของ ไทยโดยการ "ปฏิบัติเยี่ยง" คือไม่สนใจไปติดต่อการจัดการศึกษาของไทย

3.2 ภาษา

ประชากรส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานี ใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวัน เรา ต้องยอมรับความจริงประการหนึ่งว่า ภาษามลายูนั้นได้ฝังรกรากในดินแดนที่เป็นมณฑล ปัตตานีมานานแล้ว สังเกตได้จากอิทธิพลของภาษามลายูที่ปรากฏในวรรณคดีไทย เมื่อ ประชาชนในมณฑลปัตตานีได้ใช้ภาษามลายูมานาน ภาษามลายูจึงได้ฝังอยู่ในโครงสร้าง ของสังคมและความรู้สึกนึกคิดของประชาชน เพราะไม่ว่าจะเป็นคติชาวบ้าน วรรณคดี สัญลักษณ์ต่าง ๆ ปรัชญาชีวิตหรือการเรียกชื่อสิ่งต่าง ๆ ล้วนแต่สัมพันธ์กับภาษามลายู ทั้งสิ้น และยิ่งกว่านั้น ในมณฑลปัตตานีภาษามลายูยังมีความเกี่ยวข้องกับศาสนาอิสลาม ด้วย กล่าวคือตำรารับตำราทางศาสนาอิสลามส่วนใหญ่จะเขียนเป็นภาษามลายู มีผลทำให้ ประชาชนเหล่านั้นมองภาษามลายูในแง่ของศาสนาไปด้วย คือเป็นสิ่งที่ต้องปกป้องรักษา ดังนั้น เมื่อทางรัฐบาลจัดการศึกษาให้มีการสอนภาษาไทยในโรงเรียน และต่อมาก็มีการ เกณฑ์บังคับเด็กให้เข้าศึกษาภาษาไทยในโรงเรียน เขาจึงไม่เข้าใจว่าทำไมเขาจึงต้อง เรียนภาษาไทยด้วยในเมื่อเขาไม่ใช่คนไทย ในชีวิตประจำวันของเขาก็ไม่ได้ใช้ภาษาไทย ตำรารับตำราทางศาสนาที่เขาศึกษาก็ไม่ได้เขียนเป็นภาษาไทย และยิ่งกว่านั้นคนที่ใช้ภาษาไทย ส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมดเป็นคนที่มีนับถือศาสนาพุทธ เขาจึงมองเช่นเดียวกับที่เขาถือว่า ภาษามลายูเป็นภาษาของศาสนาอิสลาม คือมองว่าภาษาไทยเป็นภาษาของศาสนาพุทธ การที่รัฐบาลมีการ เกณฑ์บังคับให้เข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียน เขาจึงมองว่า

รัฐบาลไทยหรือคนไทยที่ไปเกณฑ์บังคับให้บุตรหลานของเขาเข้าศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้นนั้นมีความมุ่งหมายที่จะให้ลูกหลานของเขาเปลี่ยนศาสนาให้เป็นคนนับถือศาสนาพุทธ¹ เพราะในสมัยนั้นมันเป็นการยากที่จะชี้ให้คนเห็นว่าอะไรคือภาษา อะไรคือศาสนา แม้แต่ในปัจจุบันนี้ชาวชนบทในสามจังหวัดภาคใต้ที่ยังคอยการศึกษา ก็ยังไม่ค่อยเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ คือยังแยกไม่ออกว่าอะไรคือเชื้อชาติ สัญชาติ อะไรคือศาสนา มักจะเข้าใจว่าคนไทยก็คือคนที่นับถือศาสนาพุทธ ถ้าเป็นคนทีนับถือศาสนาอิสลามก็จะเรียกว่า กนมลาญ

3.3 ศาสนาและวัฒนธรรม

ประชากรส่วนใหญ่ของมณฑลปัตตานีนับถือศาสนาอิสลาม จากการสำรวจในปี พ.ศ. 2472 มีประชากรที่นับถือศาสนาอิสลามจำนวน 272,386 คน จากจำนวนประชากรทั้งหมดของมณฑลปัตตานีจำนวน 335,148 คน² หรือนับถือศาสนาอิสลามถึง 81.27 เปอร์เซ็นต์ ศาสนากับวัฒนธรรมในอิสลามนั้นเกี่ยวแยกกันไม่ออกส่วนใหญ่แล้วจะเป็นเรื่องเดียวกัน คือวัฒนธรรมของชาวมุสลิมนั้นมีพื้นฐานมาจากคำสอนในศาสนาทั้งสิ้น สิ่งใดที่ขัดแย้งกับหลักการของอิสลามก็ถือว่าสิ่งนั้นไม่ใช่วัฒนธรรมของชาวมุสลิม ชาวมุสลิมไม่ว่าจะอยู่ในที่ใดในโลกก็จะมีวัฒนธรรมที่คล้าย ๆ กันเป็นวัฒนธรรมตามแบบของอิสลาม จนเกิดมีคำกล่าวหนึ่งในปัจจุบันคือคำว่า "โลกอิสลาม" หรือ "โลกมุสลิม" ซึ่งไม่ได้มีความหมายเฉพาะประเทศมุสลิมเท่านั้น แต่ยังรวมถึงประชากรที่มีวัฒนธรรมแบบอิสลามด้วย คือเน้นถึงว่าคนที่นับถือศาสนาอิสลามไม่ว่าจะอยู่ในส่วนใดของโลกก็มีลักษณะเหมือนกันเป็นพี่น้องกัน ในแง่ที่มีวัฒนธรรมแบบเดียวกัน คือ วัฒนธรรมแบบอิสลาม

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/12
เรื่องผู้ร้ายมณฑลปัตตานี เกี่ยวกับอับดุลกาเดร์ ย่อเรื่องเหตุการณ์ในมณฑลปัตตานี
กราบบังคมทูล ร. 6 ลงวันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 2465

² กระทรวงมหาดไทย เทศาภิบาล เล่ม 30 ฉบับที่ 6 พระพุทธศักราช 2472

เนื่องจากชาวมุสลิมมีวัฒนธรรมตามแบบของอิสลาม ก็เป็นวัฒนธรรมที่มีพื้นฐานมาจากคำสอนในศาสนาอิสลาม วัฒนธรรมใดที่ขัดแย้งกับหลักการในศาสนาอิสลาม ถ้ามุสลิมถือปฏิบัติในแง่ของศาสนาถือว่าเป็นบาป เช่นการอาลัยอาวรณ์แก่ผู้ที่เสียชีวิต อิสลามอนุญาตให้มีความทุกข์โศกตามสภาพธรรมชาติได้ เช่นการร้องไห้เพราะอดกลั้นไม่ได้ แต่อิสลามห้ามการคร่ำครวญ อิสลามมีข้อกำหนดบางประการเกี่ยวกับการแต่งงาน เช่นมุสลิมจะแต่งงานกับคนต่างศาสนาไม่ได้ เว้นแต่บุคคลที่จะแต่งงานด้วยนั้นต้องรับนับถือศาสนาอิสลามก่อน มีข้อกำหนดเกี่ยวกับความนับัญญาตลอดจนต้องมีพยานรู้เห็นต่าง ๆ อิสลามมีข้อกำหนดบางประการที่เกี่ยวกับอาหาร การกินว่าสิ่งใดที่อิสลามอนุมัติ และสิ่งใดที่อิสลามไม่อนุมัติ ฯลฯ ดังนั้นศาสนาและวัฒนธรรมอิสลามจึงเป็นเสมือนเกราะที่จะป้องกันมิให้ชาวมุสลิมรับวัฒนธรรมอื่นที่ขัดแย้งกับอิสลาม ขณะเดียวกันก็ป้องกันมิให้วัฒนธรรมอื่นซึ่งขัดแย้งกับหลักการของอิสลามได้เข้าไปแทรกอยู่ในวัฒนธรรมอิสลาม แต่ศาสนาและวัฒนธรรมของอิสลามก็เปิดช่องว่างให้มากพอสำหรับการเปลี่ยนแปลง หากแต่ต้องทำด้วยความรอบคอบและรู้เท่าถึงการเท่าที่ควร

ความรู้สึกวัฒนธรรมนิยมมีอยู่ด้วยกันทุกกลุ่มทุกเหล่า คือรู้สึกว่าการวัฒนธรรมของกลุ่มตนเองดีกว่าวัฒนธรรมของกลุ่มคนอื่น เพราะฉะนั้นความรู้สึกของชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานีที่ว่าวัฒนธรรมของตนเองดีกว่าวัฒนธรรมของชาวไทยพุทธ และความรู้สึกของชาวไทยพุทธว่าวัฒนธรรมของตนเองดีกว่าของชาวไทยมุสลิม จึงเป็นสิ่งที่มียู่, ปฏิเสธไม่ได้ โดยเฉพาะชาวมุสลิมแล้วความรู้สึกศาสนาวัฒนธรรมนิยมมีอยู่สูงมาก เพราะมีหลักคำสอนในอิสลามมากมายที่กล่าวในลักษณะที่ว่าหนทางของพระผู้เป็นเจ้าเป็นหนทางที่ถูกต้องที่สุด หรือศาสนาอิสลามเป็นศาสนาที่ถูกต้องที่สุด จึงไม่แปลกอะไรที่ชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานีสัณยัณวางเฉยเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของไทย อีกประการหนึ่งก็กล่าวว่าบุตรหลานของตนซึ่งยังไม่มีพื้นฐานทางศาสนาอิสลามที่มั่นคงพอจะต้องรับวัฒนธรรมของไทยซึ่งมีพื้นฐานมาจากศาสนาพุทธด้วย

กล่าวโดยสรุปแล้ว ประชากรส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีมีความแตกต่างกับ
 ประชากรส่วนใหญ่ของประเทศในเกือบทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเชื้อชาติ ความ
 เป็นมาทางประวัติศาสตร์ ภาษาศาสนาและวัฒนธรรม เนื่องจากมีความเป็นมาทาง
 ประวัติศาสตร์และเชื้อชาติที่ต่างกันไป เขาจึงพยายามที่จะเป็นอิสระพ้นจากอำนาจ
 ของไทย ขณะเดียวกันไทยก็พยายามที่จะมีอำนาจเหนือและครอบครอง ตลอดจนทำให้
 เป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทย โดยสมบูรณ์ในที่สุด จึงไม่แปลกอะไรที่เขาจะมองว่า
 ไทยเป็นผู้รุกราน เป็นผู้บุกรุก และการที่ไทยพยายามจะให้เขาเรียนหนังสือภาษาไทย
 โดยมีการเกณฑ์บังคับให้เข้าศึกษาเล่าเรียน มีการใช้กฎหมายของไทย เขาก็ย่อมจะ
 มองว่าคนไทยพยายามเปลี่ยนแปลงความเชื่อและวัฒนธรรมของเขา ขณะเดียวกันความ
 รู้สึกทางวัฒนธรรมนิยม เขาก็ย่อมจะมองว่าศาสนาและวัฒนธรรมอิสลามดีกว่า สูงส่งกว่า
 ศาสนาและวัฒนธรรมของชาวไทยพุทธ และในทางกลับกันชาวไทยพุทธก็ย่อมจะมองว่า
 ศาสนาและวัฒนธรรมของชาวไทยพุทธดีกว่า สูงส่งกว่าศาสนาและวัฒนธรรมอิสลาม สิ่ง
 เหล่านี้คือความขัดแย้งขั้นพื้นฐานที่ทำให้ดูเหมือนว่าไม่ว่าจะปฏิรูปมณฑลปัตตานีในทางด้านใด
 ก็ตามมันยากและมีปัญหาไปทุกอย่าง

การศึกษาในมณฑลปัตตานีก่อนปี พ.ศ. 2449

1. การศึกษาทางศาสนาอิสลาม

1.1 ปัจจัยที่ทำให้มีการศึกษาทางศาสนาอิสลาม

ประชาชนส่วนใหญ่ในบริเวณ 7 หัวเมืองนับถือศาสนาอิสลาม การศึกษาของประชาชนในดินแดนส่วนนี้จึงมีความสัมพันธ์กับหลักการในศาสนาอิสลาม กล่าวคือในหลักการของศาสนาอิสลามมีความเชื่อในเรื่องชีวิตในโลกหน้าหรือชีวิตภายหลังความตาย การที่จะมีความสุขในอาณาจักรของพระผู้เป็นเจ้าในโลกหน้าก็ต้องปฏิบัติตามแนวคำสอนของศาสนาอย่างเคร่งครัด แนวคำสอนเหล่านั้นมีทั้งคำสอนที่ให้นุญชปฏิบัติเพื่อตนเอง ต่อสังคม และประเทศชาติ และคำสอนที่ให้นุญชปฏิบัติอันแสดงถึงความภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้า ซึ่งสิ่งเหล่านี้อิสลามได้กำหนดวิธีการระเบียบแบบแผนต่าง ๆ ไว้แล้ว หน้าที่ของมุสลิมที่จึงต้องศึกษาถึงคำสอนต่าง ๆ เหล่านั้นเพื่อจะได้นำไปปฏิบัติให้ถูกต้องครบถ้วนตามที่ศาสนาได้กำหนดไว้ ในเรื่องเกี่ยวกับคำสอนและหลักการในศาสนาอิสลามนั้นมีมา 3 ทางคือ

1.1.1 บทบัญญัติในคัมภีร์กุรอ่าน

1.1.2 คำพูดและแนวปฏิบัติของศาสนายัหมัค

1.1.3 คำวินิจฉัยของนักปราชญ์มุสลิม (ในเรื่องที่ไม่มีข้อกำหนดแน่ชัด

ในข้อ 1.1.1 และ 1.1.2 คำวินิจฉัยเหล่านั้นต้องไม่ขัดแย้งกับหลักการ หรือแนวทางที่มีในข้อ 1.1.1 และ 1.1.2)

ในเรื่องที่เกี่ยวกับการศึกษา อิสลามมีข้อกำหนดและบทบัญญัติที่เกี่ยวกับการศึกษาไว้มากมาย ข้อกำหนดเหล่านี้เองที่มีส่วนเป็นปัจจัยทำให้มีการศึกษาทางศาสนาอิสลามขึ้นก่อนที่รัฐบาลไทยจะมีนโยบายจัดการศึกษาในบริเวณ 7 หัวเมือง และเมื่อรัฐบาลมีการจัดการศึกษาในโรงเรียนแล้ว การศึกษาทางศาสนาอิสลามก็ยังคง

คำเนนอยู่เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน เพียงแต่วิธีการ สถานที่สำหรับศึกษาเท่านั้นที่มีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามสภาวะของเวลาและปัจจัยอื่น ๆ ส่วนแนวคำสอนนั้นยังคงอยู่ในหลักการเดิมทั้งสิ้น โดยยึดถือแหล่งที่มาของคำสอนจาก 3 แหล่งดังที่กล่าวแล้วข้างต้น

การศึกษาในทัศนะของอิสลามนั้นมีไคมุงแท้ให้ศึกษาทางศาสนาศาสนาเพียงอย่างเดียว แต่อิสลามส่งเสริมให้ศึกษาวิชาการทุกอย่างที่จำเป็นสำหรับมนุษย์ ซึ่งอิสลามได้เปิดทางกว้างสำหรับการแสวงหาความรู้ทางโลก ดังปรากฏจากคำพูดของท่านศาสดามุฮัมมัด ว่า "จงแสวงหาความรู้ แม้ว่ามันจะอยู่ไกลถึงเมืองจีน"¹ หรือคำกล่าวของนักปราชญ์มุสลิมในระบะแรก ๆ หนึ่งว่า "เมื่อเด็กจบการศึกษาอัลกุรอาน และภาษาศาสตร์เบื้องต้นแล้ว เขาควรจะได้แสวงหาอาชีพที่เขาปรารถนาจะมุ่งไปทางนั้น"² จะเห็นได้ว่าอิสลามไม่เพียงแต่ให้ศึกษาทางศาสนาศาสนาเท่านั้น แต่ส่งเสริมและสนับสนุนให้ศึกษาวิชาการทางค่านอาชีพและอื่น ๆ ด้วย

อย่างไรก็ตามการศึกษาทางค่านศาสนานั้นถือว่าทุกคนจะต้องเรียน เปรียบเสมือนเป็นการศึกษาภาคบังคับที่ทุกคนจะต้องเรียนเพื่อที่จะได้มีความรู้ในหลักการเบื้องต้นทางศาสนาและจะได้ปฏิบัติศาสนกิจได้ถูกต้อง การศึกษาในบริเวณ 7 หัวเมืองในหมู่ที่นับถือศาสนาอิสลามที่มีการเรียนการสอนตามปอเนาะ สุเหร่า หรือตามบ้านของผู้รู้ นั้น จะเป็นการศึกษาทางค่านศาสนาอิสลามทั้งสิ้น ซึ่งถือว่าเป็นการศึกษาภาคบังคับตามหลักการของศาสนาอิสลาม

คำสอนของอิสลามในเรื่องที่เกี่ยวกับการศึกษานั้นมีอยู่มากมาย ในที่นี้จะขอยกมากล่าวเพียงบางส่วน ซึ่งอาจสรุปได้ดังนี้คือ

¹ มุญาฮิด (นามแฝง) วิถีชีวิตมุสลิม หน้า 5

² มุฮัมมัด อะฎียะฮ์ อัล-อับรอฮี การศึกษาในอิสลาม แปลโดย มุฮัมมัด อมีน ปินกาซัน หน้า 11

1.1.1 อิสลามถือว่าเป็นหน้าที่ของผู้ที่มีความรู้ที่จะต้องสอนผู้ที่ยังไม่รู้ โดยเฉาะเกี่ยวกับหลักธรรมทางศาสนา¹ โดยหลักการสอนนี้เองผู้ที่มีความรู้ต่าง ๆ มักจะตั้งสำนักการศึกษาของตนขึ้นเพื่อให้เกิดการศึกษาแก่ผู้ที่ยังไม่รู้ มีคำสอนของศาสดามุฮัมมัด หลายตอนที่กล่าวถึงของผู้ที่ทำหน้าที่สอนหนังสือ เช่น "ถ้าผู้ใดเล่าเรียนเพียงบทหนึ่งจากความรู้ และเขาได้สอนความรู้แก่มุสลิมทั้งหลาย เขานั้นจะได้บุญเท่ากับเจ็ดสิบคนซอติ (คือคนที่เชื่อถืออย่างแน่วแน่)"² "ขอให้พวกที่อยู่ที่นี่ เองเผยแพร่ความรู้ไปยังผู้ที่ยังไม่รู้ที่นี่"³ "การสอนวิชาความรู้ 1 ชั่วโมงในเวลาค่าขึ้นดีกว่าการขอพรตลอดคืน"⁴

วันหนึ่งท่านศาสดามุฮัมมัดเดินไปเห็นคนสองกลุ่ม กลุ่มหนึ่งกำลังวิงวอนขอพรต่ออัลเลาะห์อยู่ ในขณะที่อีกกลุ่มหนึ่งกำลังสอนผู้คนอยู่ เมื่อเห็นถึงนั้นท่านจึงกล่าวว่า "สำหรับผู้ที่กำลังวิงวอนขอพรนั้น พระองค์อาจจะให้หรือไม่ให้อย่างที่เขาสอบก็ได้ แต่สำหรับผู้ที่กำลังสอนผู้คนอยู่นั้นดีกว่า เขาถูกส่งมาให้เป็นครู"⁵ แสดงถึงว่าอิสลามยกย่องผู้ที่เป็นครู ซึ่งเป็นผู้ที่สืบทอดศาสนาโดยการเผยแพร่คำสอนไปยังบุคคลอื่น ๆ

จากส่วนหนึ่งของคำสอนในศาสนาอิสลามเท่าที่ยกตัวอย่างมานี้ จะเห็นได้ว่าอิสลามได้ยกย่องผู้ที่ทำหน้าที่สอนหรือทำหน้าที่เผยแพร่คำสอน และยิ่งกว่านั้นอิสลามถือว่าเป็นภาระหน้าที่อีกด้วย ที่จะต้องให้การศึกษากับผู้ที่มีความรู้ทางศาสนาดีกว่าตน นี่เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดสถานที่สำหรับศึกษาทางด้านศาสนาขึ้นมากมายในบริเวณ 7 หัวเมือง โดยเฉพาะตามแหล่งที่มีชุมชนมุสลิมอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก

¹กิเรก กุลสิริสวัสดิ์ ความหมายของอัลกุรอาน เล่ม 2 หน้า 1239

²มูรอต มุคตารี ทางสว่าง หน้า 24

³มูญาฮิด (นามแฝง) วิถีชีวิตมุสลิม หน้า 4

⁴ค. หน้า 5

⁵มุฮัมมัด อะลียะฮ์ อัล-อิบรอหิม การศึกษาในอิสลาม แปลโดย มุฮัมมัด อมีน

บินกาซัน หน้า 16

1.1.2 อิสลามถือว่าเป็นภาระหน้าที่ของบิดามารดาที่จะต้องให้การศึกษาทางศาสนาแก่บุตรหลานที่อยู่ในความปกครองของตนตามความรู้ความสามารถเท่าที่มี ศาสดามุฮัมมัดได้มีคำสอนเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า "จงใช้ให้ลูกทำละหมาด (นมัสการพระเจ้า - ผู้เขียน) เมื่ออายุเจ็ดขวบและจงตีเขาได้ ถ้าเขาไม่ยอมทำเมื่อเขาอายุสิบขวบ และจงแยกที่นั่งนอนของพวกเขา"¹ "ไม่มีของขวัญใดที่จะมีค่าเท่ามารยาทอันดีงาม ที่พ่อจะพึงให้แก่บุตรของตน"² "จงให้การศึกษาแก่บรรดาลูก ๆ เพราะว่าเขาคงมีชีวิตในเวลาที่แตกต่างกันจากท่าน"³

อิสลามกำชับให้บิดามารดาใช้ให้บุตรทำละหมาด ซึ่งแน่นอนเหลือเกินถ้าลูกไม่ได้เรียนวิธีการละหมาดจากผู้รู้คนอื่น ๆ บิดามารดาก็จำเป็นต้องสอนให้แก่บุตรหลานของตนให้สามารถทำละหมาดได้

"มารยาทอันดีงาม" ในทัศนะของอิสลามคือ มารยาทตามแบบฉบับที่ท่านศาสดามุฮัมมัดได้ประพฤติปฏิบัติ ซึ่งบิดามารดาจำเป็นต้องศึกษาเรียนรู้เพื่อจะได้ประพฤติปฏิบัติและให้การศึกษาอบรมแก่บุตรหลานของตนต่อไป การที่อิสลามได้กำหนดภาระหน้าที่ของบิดามารดาที่ต้องมีบุตรในเรื่องเกี่ยวกับการให้การอบรมเช่นนี้เท่ากับเป็นการให้มีการสืบทอดวัฒนธรรมของอิสลามให้แก่คนรุ่นต่อไป บางบ้านจึงมีการสอนบุตรหลานของตนเองภายในบ้านและบางทีก็มีบุตรหลานของเพื่อนบ้านอื่น ๆ มาเรียนด้วย บางบ้านจึงกลายเป็นสถานที่สำหรับการศึกษาทางศาสนาอีกแห่งหนึ่ง

¹ วินัย สะมะฮุน การครองเรือนตามระบอบอิสลาม โดย ม.สะมะฮุน (นามแฝง) หน้า 68

² ฐ. หน้า 74

³ มุฮัมมัด อะฎียะฮ์ อัล-อิบรอฮีม การศึกษาในอิสลาม แปลโดย มุฮัมมัด อมீน บินกาซัน หน้า 14

1.1.3 อิสลามถือว่าการศึกษาหาความรู้เป็นหน้าที่ของมุสลิมทุกคน ดังคำพูดของกาสศาค์ว่า "การศึกษาเล่าเรียนเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมุสลิมทุกคน ไม่ว่าชายหรือหญิง"¹ นอกจากนั้นอิสลามให้ความสำคัญต่อการศึกษา และสนับสนุนให้คนศึกษาหาความรู้ทั้งในทางโลกและทางธรรม ความรู้ในทางโลกนั้น อิสลามได้เปิดกว้างไว้ หมายถึงวิชาการทุกงานที่จำเป็นสำหรับมนุษย์² เช่น ศิลปศาสตร์ คารากาศศาสตร์ ทางการแพทย์ กณิศาสตร์ ฯลฯ มีคำพูดของกาสศาค์ฮัมมัดหลายตอนที่แสดงให้เห็นถึงว่าอิสลามส่งเสริมให้แสวงหาความรู้ เช่น "ทุกสิ่งในชั้นฟ้าและแผ่นดินจะวิงวอนขอให้ผู้ศึกษาเล่าเรียนได้รับการอภัยโทษ" "มนุษย์จะได้รับความรู้ทราบานเท่าที่เขาแสวงหาความรู้" "หากเขาคิดว่าเขามีความรู้ทุกอย่างแล้ว เขากลายเป็นผู้ที่โง่เขลา"⁴ "ผู้ใดก็ตามที่ปรารถนาโลกนี้ต้องเล่าเรียน และผู้ใดปรารถนาในโลกหน้าก็ต้องศึกษาเล่าเรียน และผู้ใดปรารถนาทั้งสองอย่างก็ต้องศึกษาเล่าเรียน"⁵ "ผู้ที่ศึกษาเล่าเรียนนั้นย่อมเห็นอกว่าบรรดาผู้หาความร่ำรวย เสมือนกับดวงจันทร์ท่ามกลางหมอก"⁶ "ผู้ใดก็ตามที่อยู่บนหนทางแห่งการศึกษาหาความรู้ นั้น พระผู้เป็นเจ้าจะชี้หนทางไปสวรรค์ให้แก่เขา"⁷ "จงแสวงหาความรู้ตั้งแต่อุบลจนถึงหลุมฝังศพ"⁸

¹มุฮัมมัด อะญียะฮฺ อัล-อับรอจี การศึกษาในอิสลาม แปลโดย มุฮัมมัด อมีน ปันกาซัน หน้า 15

²อาซี อีซา อิสลามกับการศึกษา หน้า 17

³มุฮัมมัด อะญียะฮฺ อัล-อับรอจี น.ค.

⁴ค.

⁵ค. หน้า 16

⁶ค. หน้า 17

⁷ค.

⁸ค. หน้า 23

จากตัวอย่างข้างบนในศาสนาอิสลามเท่าที่ยกตัวอย่างมานี้ ทำให้บิดามารดาส่งบุตรหลานของตนเองไปเรียนกับ 'โตะครู' ในที่ต่าง ๆ หรือ ผู้เรียนเองก็สมัครใจไปเรียนแสวงหาความรู้ในที่ต่าง ๆ อิสลามไม่ได้สอนให้ศึกษาความรู้ทางศาสนาเพียงอย่างเดียว หากแต่ให้ศึกษาวิชาการทุกชนิดที่ไม่ขัดกับหลักการของอิสลาม แต่เนื่องจากอิสลามมีบัญญัติที่มุสลิมทุกคนจำเป็นต้องรู้ของปฏิบัติมากมาย การศึกษาในชั้นแรกจึงศึกษาในเรื่องหลักการทางศาสนาอิสลามก่อน แล้วจึงค่อยศึกษาในเรื่องความรู้ทางโลกอื่น ๆ

1.1.4 อิสลามยกย่องผู้ที่มีความรู้ ความตอนหนึ่งในคัมภีร์กุรอ่านกล่าวไว้ว่า "จงกล่าวเถิด (มุฮัมมัด) บรรดาผู้รู้และบรรดาผู้ไม่รู้จะเหมือนกันหรือ"¹ และในคำสอนของศาสนามุฮัมมัดเองก็กล่าวยกย่องผู้มีความรู้ไว้อย่างกว้างขวาง เช่น "บรรดาผู้มีการศึกษา ก่ออายุขัยของบรรดาประชาชาติ"² "น้ำหมึกของบรรดานักปราชญ์นั้น คือกุญแจของประตูสู่สวรรค์"³ "บรรดาคนดีที่สุดในหมู่คน คือผู้ที่มีความรู้ ผู้ซึ่งเป็นประโยชน์เมื่อคนต้องการเขา และเป็นอิสระเมื่อเขาอยู่ตามลำพัง"⁴ "ถ้าผู้ใดยกย่องให้เกียรติแก่คนอาเล็ม (ผู้รู้-ผู้เขียน) แท้จริงเท่ากับผู้นั้นยกย่องให้เกียรติข้าพเจ้า ถ้าผู้ใดยกย่องให้เกียรติข้าพเจ้าแล้ว แท้จริงเท่ากับผู้นั้นยกย่องให้เกียรติอัลลอฮ์ ถ้าผู้ใดยกย่องให้เกียรติอัลลอฮ์แล้ว ที่อยู่ของเขานั้นคือสวรรค์"⁵

จะเห็นได้ว่าการที่อิสลามยกย่องผู้ที่มีความรู้นั้นจะส่งผลทำให้บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กต้องการที่จะส่งบุตรหลานของตนเองเข้าเรียน โดยเฉพาะความรู้ทางศาสนา

¹คฺเรก กุลสึรฺฮฺ อัล-กุรอ่าน ความหมายของ อัล-กุรอ่าน เล่ม 2 หน้า 125

²มุฮัมมัด อะญียะฮฺ อัล-ฮิรอนี ล.ค. หน้า 14

³คฺ.

⁴คฺ. หน้า 17

⁵มรอต มุคการี ทางสว่าง หน้า 15

กล่าวโดยสรุปแล้วจากการสอนเท่าที่ยกตัวอย่างมานี้ ทำให้บิดามารดา ถือว่าเป็นภาระหน้าที่ที่จะต้องทำให้บุตรหลานของตนเองมีความรู้ทางศาสนา สามารถ ประกอบศาสนกิจได้ และผู้รู้เองก็มีภาระหน้าที่โดยหลักการของศาสนาที่จะต้องสอน ความรู้ทางศาสนาให้แก่บุคคลอื่น ๆ เหล่านี้เองจึงทำให้เกิดสถานการณ์การศึกษาทางศาสนา เช่น ปอเนาะ การศึกษาตามสุเหร่า และการศึกษาตามบ้านของผู้รู้ ขึ้นมากมายใน บริเวณ 7 หัวเมือง และเมื่อรัฐบาลมีการจัดการศึกษาขึ้น เกณฑ์บังคับให้เด็กเข้า เรียนหนังสือในโรงเรียนจึงมีปัญหาเกิดขึ้น เพราะเด็กเหล่านั้นอยู่ในวัยที่มีการเรียน หลักธรรมทางศาสนาตามสุเหร่า ตามบ้านและปอเนาะ ประกอบกับมีเหตุผลอื่น ๆ อีก ปัญหาการจัดการศึกษาที่เกิดขึ้นในบริเวณ 7 หัวเมือง จึงเป็นลักษณะปัญหาที่เกี่ยวข้อง กับชนบทชนนิยม ประเพณี และความเชื่อของชนในท้องถิ่นด้วย ซึ่งจะได้กล่าวถึงใน บทต่อ ๆ ไป

1.2 สถานที่ศึกษาและการเรียนการสอน

การศึกษาในบริเวณ 7 หัวเมืองก่อนปี พ.ศ. 2449 มีความเกี่ยวข้องกับศาสนาอย่างใกล้ชิด การศึกษาของคนส่วนใหญ่จะได้รับการศึกษาทางศาสนาเป็นหลัก โดยมุ่งให้เข้าใจถึงบทบัญญัติทางศาสนาอิสลามและวิธีการปฏิบัติศาสนกิจ

สถานที่ที่ให้การศึกษาทางศาสนาอิสลามและมีบทบาทมากที่สุดในบริเวณ 7 หัวเมือง สมัยนั้นก็คือสถานศึกษาที่เรียกกันว่า "ปอเนาะ" นอกจากปอเนาะแล้วก็ อาจจะมีการเรียนการสอนตามสุเหร่า ซึ่งเป็นที่ปฏิบัติศาสนกิจ คือ เป็นสถานที่ละหมาด* รวมกันภายในตำบลหรือหมู่บ้าน และอาจจะมีการสอนหลักธรรมทางศาสนาด้วย อีกแหล่ง

* การละหมาดหรือการนมัสการพระเจ้าที่ศาสนาบังคับให้ทำมีวันละ 5 ครั้ง อาจ จะหาละหมาดคนเดียวที่บ้านหรือละหมาดรวมกันหลาย ๆ คนก็ได้ แต่การละหมาดรวมดีกว่า ละหมาดคนเดียว

หนึ่งที่มีการศึกษาทางศาสนา คือ ตามบ้านของผู้รู้ต่าง ๆ ซึ่งมักจะสอนการอ่านกัมภีร์
กุรอ่าน และหลักศาสนาเบื้องต้น

คำว่าปอเนาะเป็นคำที่มาจากภาษาในภาษามลายูว่า Pondok ซึ่งหมายถึง
กระท่อม ลักษณะของสถานที่เรียกว่า ปอเนาะก็จะมีบ้านของผู้ที่มีความรู้ทาง
ศาสนา ที่เรียกว่าโต๊ะครู (ก็คือท่านครู) ตั้งอยู่ ซึ่งมักจะอยู่ในที่ลับของโต๊ะครูเอง
หรือที่ลับที่ผู้อื่นบริจาคว่าง และผู้เรียนก็จะไปสร้างกระท่อมบริเวณรอบ ๆ หรือบริเวณ
ใกล้เคียง ๆ บ้านโต๊ะครู เมื่อถึงเวลาเรียนผู้เรียนก็จะไปเรียนที่บ้านโต๊ะครูหรือสถานที่อื่น
ที่สร้างเฉพาะ เนื่องจากการเรียนการสอนมักจะเป็นเวลากลางวัน และมีคนต่างตำบล
ต่างถิ่นมาเรียนกัน ผู้เรียนจึงมักจะสร้างปอเนาะ (กระท่อม) อยู่ใกล้ ๆ กัน

เชื่อกันว่าปอเนาะเกิดขึ้นในประเทศอัฟกานิสถานแล้วแพร่หลายเข้ามาในประเทศ
มาเลเซีย ต่อมาจึงแพร่หลายเข้ามาในประเทศไทย ปอเนาะในประเทศไทยมีมา
ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาโดยเริ่มที่ปัตตานีเป็นแห่งแรก¹ จนในระยะต่อมาปัตตานีได้
กลายเป็นแหล่งการศึกษาทางศาสนาอิสลามที่มีชื่อเสียงแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
ก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 ปัตตานีเป็นที่รู้จักกันในบ้านเป็นแหล่งศึกษาศาสนาอิสลาม
จนจะหาที่อื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์เทียบได้ยาก ชาวมุสลิมจากที่ต่าง ๆ ทั้งใกล้และไกล
ได้มาศึกษาหาความรู้ที่ปัตตานีอย่างมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนมาเลเซีย อินโดนีเซีย
ตลอดจนถึงเขมร ด้วยเหตุนี้เราจะเห็นได้ว่า อุลละมาหรือนักปราชญ์ทางศาสนาอิสลาม
ในมาเลเซียและเขมรที่มีชื่อเสียงเมื่อ 60 - 70 ปีก่อนนี้ล้วนใหญ่ได้รับการศึกษาทาง
ศาสนาจากปัตตานีหรือจากตำหรับตำราที่อุลละมาชาวปัตตานีเป็นผู้แต่ง หรืออย่างน้อยไป
ศึกษาที่เมกกะจากครูผู้สอนที่เป็นอุลละมาจากปัตตานี² นักปราชญ์ทางศาสนาอิสลามชาว

¹สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ กองสถิติและวิเคราะห์ภาวะการศึกษา
การศึกษาในจังหวัดปัตตานี ยะลา และนราธิวาส หน้า 8

²ดิอับร บิ "ผลงานของอุลละมาที่มีชื่อ" อัล-อุมมา 94 : 15 - 22

ปัตตานีได้เขียนตำราสำหรับตำราทางศาสนาอิสลามเป็นจำนวนมาก สำหรับตำราเหล่านั้น
ยังคงเป็นที่ยอมรับและใช้กันแพร่หลายจนถึงสมัยปัจจุบัน* และจากรายงานของ
เจ้าพระยาบวรราช ก็เป็นอีกหลักฐานหนึ่งที่แสดงว่า ปัตตานีเคยเป็นแหล่งการศึกษาทาง
ศาสนาอิสลามที่มีชื่อเลื่องลือแห่งหนึ่ง ดังปรากฏในรายงานตอนหนึ่งว่า "ในมณฑลปัตตานี
นี้เป็นที่ซึ่งขึ้นชื่อลือนามในหมู่ชนทั้งหลายว่าเป็นสำนักที่มีการเล่าเรียนหรือมีนักปราชญ์
ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ในทางศาสนาเป็นอย่างดี มีผู้ส่งบุตรหลานไปเล่าเรียนเป็น
สาธุศิษย์กับโต๊ะหะยีพี่น้องทั้งหลายร้อยคน คือ ชาวมะลายูในกรุงเทพฯ บ้าง กลันตัน
ไทรบุรี เปเรในเซกอังกฤษ แลหัวเมืองอื่น ๆ บ้าง"¹

กล่าวได้ว่าการศึกษาในปัตตานีเป็นที่แพร่หลายอย่างกว้างขวางมาแล้ว ตั้งแต่
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมา แต่เป็นการศึกษาทางศาสนา โดยที่มากด้วยภาษา
มลายู และภาษาอาหรับ แต่เราไม่ทราบว่ามีความพอเหมาะพอเหมาะมากน้อยเท่าใด เราทราบ
ว่าในปี พ.ศ. 2459 ในมณฑลปัตตานีมีโรงเรียนบุกล ซึ่งคงเป็นโรงเรียนพอเหมาะ
และอาจรวมถึงสุเหร่าที่มีการเรียนการสอนด้วย จำนวน 479 แห่ง²

* ดูรายละเอียดได้จาก อัลบาร บิ "ผลงานของดุละมาที่มีชื่อ" อัล-ญิฮาด
95 : 47 - 52 เมษายน 2520 และ อัล-ญิฮาด 96 - 97 : 44 - 46
พฤษภาคม - มิถุนายน 2520

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14
รายงานเจ้าพระยาบวรราช กรอกราชการมณฑลปัตตานี กราบบังคมทูล ร. 6
ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ศธ.44/20 มณฑลต่าง ๆ
ส่งรายงานประจำปี จำนวนโรงเรียนรัฐบาลชั้นประถมศึกษาชั้นมัธยม เดือนมีนาคม พ.ศ. 2459
กระทรวงมณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียนอธิบดีกรมศึกษาธิการ ที่ 27/377 ลงวันที่
31 สิงหาคม พ.ศ. 2460

การเรียนการสอนในสถาบันการศึกษาทางศาสนาอิสลาม ที่เรียกว่าปอเนาะนั้น ไม่มีหลักสูตรแน่นอน แล้วแต่ความพอใจและความถนัดของโต๊ะครูที่จะหยิบยกเรื่องใดขึ้นมาสอน ไม่มีระบบการสอบไล่ การเลื่อนชั้น ส่วนใหญ่เมื่อเรียนจบตำราเล่มใดเล่มหนึ่งแล้วก็จะเรียนจากตำราเล่มอื่น ๆ ต่อไป

การเรียนการสอนในปอเนาะถือว่าเป็นการศึกษาให้เปล่าโดยที่โต๊ะครูมิได้เรียกค่าตอบแทนใด ๆ ทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะแรงศรัทธาของโต๊ะครูที่มีต่อคำสอนในศาสนา และถือว่าเป็นภาระหน้าที่ของตนที่จะต้องสอนหลักธรรมทางศาสนาให้แก่ผู้ที่มาเรียนหรือผู้ที่ยังไม่รู้ เขาหวังผลตอบแทนในโลกหน้ามากกว่าผลตอบแทนในโลกนี้ ปกติแล้วโต๊ะครูส่วนใหญ่ไม่ค่อยเดือดร้อนจากการครองชีพมากนัก เพราะมักจะเป็นคนที่มีฐานะพออันจะกินอยู่แล้ว นอกจากนั้นอาจมีรายได้เล็กน้อยจากการบริจาคนาชาจาก* ของประชาชน

เนื้อหาที่มีการเรียนการสอน จะเรียนเกี่ยวกับการอ่านคัมภีร์กุรอาน เพื่อให้อ่านได้และอ่านให้ถูกต้อง การฝึกมาถึงบทบัญญัติในศาสนาอิสลาม ตลอดจนการปฏิบัติศาสนกิจในชีวิตประจำวัน

เวลาเรียน ส่วนใหญ่มักจะเรียนในเวลากลางคืน ประมาณเวลา 19.00 - 23.00 น. และเรียนเวลาเช้าประมาณ 6.00 - 8.00 และอาจจะมีเรียนในเวลากลางวันบ้าง ช่วงเวลา 13.00 - 15.00 น.

อาจจะเนื่องมาจากชาวพื้นเมืองส่วนใหญ่ได้เรียนเกี่ยวกับทางศาสนาอยู่แล้ว และถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับเขาที่จะต้องเรียนรู้ถึงบทบัญญัติทางศาสนา ดังนั้นเมื่อรัฐบาลได้มีนโยบายและจัดให้มีการศึกษาขึ้น จึงไม่ได้รับความสนใจจากชาวพื้นเมืองเท่าที่ควร

*ชาจากเป็นทานบังคับทางศาสนาที่มุสลิมทุกคนจะต้องบริจาคให้แก่บุคคลตามที่ศาสนบัญญัติไว้

2. การจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง พ.ศ. 2441

2.1 จุดมุ่งหมายและการดำเนินการ

ในปี พ.ศ. 2441 นับว่าเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองบายขยายการศึกษาไปสู่หัวเมือง โดยมีพระบรมราชโองการประกาศการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองขึ้นเมื่อ วันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) โดยทรงวางจุดมุ่งหมายของการศึกษาไว้อย่างกว้าง ๆ 2 ประการคือ เพื่อให้มีความประพฤติรอบ และเพื่อให้ประกอบอาชีพในทางที่ชอบ¹ โดยมีกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นผู้ดำเนินการ และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสก็ทรงแต่งตั้งพระราชคณะไปเป็นผู้อำนวยการศึกษา ผู้อำนวยการศึกษามีหน้าที่ออกไปตรวจสอบสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นอยู่ในบณฑลที่รับผิดชอบ จัดทำบัญชีวัด พระสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัด และโรงเรียนซึ่งมีอยู่แต่เดิม นอกจากนี้ยังให้คำแนะนำพระสงฆ์ ข้าราชการ ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ในตำบลที่อาจจะตั้งขึ้นได้ และจัดส่งภิกษุสามเณรให้เข้ามาเรียนต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับไปเป็นครูต่อไป²

พระราชคณะที่ไปเป็นผู้อำนวยการศึกษารับผิดชอบดูแลการศึกษาในบริเวณหัวเมืองปัตตานีคือ พระสัทธิธรรมมุนี*

¹ วัชรชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 141

² ฐ. หน้า 145

* พระสัทธิธรรมมุนีเป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งรับผิดชอบดูแลการศึกษาในบริเวณหัวเมืองปัตตานีด้วย เพราะขณะนั้นบริเวณ 7 หัวเมืองขึ้นกับมณฑลนครศรีธรรมราช

พระสรีรบรรพณได้เดินทางไปตรวจการศึกษาในบริเวณหัวเมืองปัตตานีเป็นครั้งแรกในเดือนมีนาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) และมีดำริที่จะให้ตั้งโรงเรียนที่วัดมุจลินทวาปีวิหาร เมืองหนองวิก วัดตานีนรสโมสร เมืองปัตตานี วัดออกเมืองยะหริ่ง และวัดสักชีเมืองสายบุรี โดยอาศัยศาลาการเปรียญเป็นโรงเรียนไปพลางก่อน¹ แต่อาจเนื่องจากเกิดอุปสรรคบางประการ ในปี พ.ศ. 2443 ในบริเวณ 7 หัวเมือง จึงมีโรงเรียนที่เปิดทำการสอนได้เพียง 2 โรงเรียนเท่านั้นคือ โรงเรียนเพชรานุกุลกิจย์ ซึ่งตั้งอยู่ที่วัดมุจลินทวาปีวิหาร เมืองหนองจิกมีจำนวนนักเรียน 35 คน อีกแห่งหนึ่งคือโรงเรียนสุนทรวิทยาคาร ตั้งอยู่ที่วัดตานีนรสโมสร มีจำนวนนักเรียน 20 คน²

ต่อมาในปี พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) จึงได้มีโรงเรียนเพิ่มขึ้นอีก 2 โรงเรียนคือโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นที่วัดออกเมืองยะหริ่ง มีนักเรียน 14 คน และโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นที่วัดสักชีเมืองสายบุรี มีนักเรียน 18 คน³

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.12/13 จดการศึกษาามณฑลนครศรีธรรมราช รายงานการศึกษาามณฑลนครศรีธรรมราช คก 118 ของพระสรีรบรรพณ ลงวันที่ 17 พฤษภาคม ร.ศ. 119

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.12/34 มณฑลนครศรีธรรมราช รายงานการตรวจจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ. 119 ลงวันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 119

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.12/34 มณฑลนครศรีธรรมราช รายงานการตรวจจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราช คก 120 ของพระสรีรบรรพณ ลงวันที่ 19 สิงหาคม ร.ศ.

จะเห็นได้ว่าการจัดการศึกษาในช่วงนี้โรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นอยู่ในวัดทั้งสิ้น และผู้ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาก็เป็นพระในพระพุทธศาสนา สร้างความรู้สึกรักแก่ชาวพื้นเมืองส่วนใหญ่ซึ่งนับถือศาสนาอิสลามว่าการสอนภาษาไทยมีความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา นโยบายการจัดการศึกษาเช่นนี้อาจจะเหมาะสมกับมณฑลอื่น ๆ เพราะประชาชนมีความเคารพเลื่อมใสต่อพระอยู่แล้ว ย่อมเป็นการง่ายที่จะดึงให้ประชาชนส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน แต่สำหรับในบริเวณ 7 หัวเมืองแล้ว การจัดการศึกษาเช่นนี้ย่อมสร้างทัศนคติที่ไม่ดีต่อชาวพื้นเมือง ซึ่งส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลาม คือจะมองว่าการเรียนภาษาไทยในโรงเรียนที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้นนั้นจะเกี่ยวข้องกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนาด้วย

2.2 ปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้น

ในระหว่างปี พ.ศ. 2441 - 2449 ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยในบริเวณ 7 หัวเมืองขึ้น 4 โรงเรียน แต่ก็มีปัญหาอุปสรรคบางประการที่ทำให้การศึกษาในบริเวณ 7 หัวเมืองไม่เจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร อุปสรรคเหล่านั้นคือ

2.2.1 การขาดแคลนครูผู้สอน ทำให้การเรียนการสอนไม่ไถ่ผลเท่าที่ควร ดังปรากฏในรายงานการศึกษา ร.ก. 116 (พ.ศ. 2442) ของพระสิริธรรมมุนีตอนหนึ่งว่า "ในเมืองปัตตานีวัดปัตตานีรศโมสรมีพระสงฆ์ 12 รูป ศิษย์วัด 20 คน ควรตั้งโรงเรียนได้ พระใบฎีกาแก้วในวัดนี้ได้ศึกษาหนังสือไทยตามแบบมุลบท ได้สอนเด็กอยู่บ้างแล้ว เลขไทยลูกกิดเข้าใจดี แต่เลขอย่างฝรั่งไม่เข้าใจ เมื่อจัดเขอนั้นให้เป็นอาจารย์ เขอไม่เต็มใจบอกป่วยไปต่าง ๆ "1 และในรายงานการศึกษา ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ของพระสิริธรรมมุนี ได้กล่าวถึงการศึกษาในโรงเรียนที่ตั้งอยู่ที่วัดปัตตานีรศโมสรไว้อีกว่า

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/13
จัดการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช รายงานการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ศก 118
ของพระสิริธรรมมุนี ลงวันที่ 17 เมษายน ร.ศ. 119

"การเล่าเรียนในเมืองนี้ วัดคามินรลโมสรบิโรงเรียน 1 โรง พระครูพิพัฒน์สมณะกิจ เป็นผู้จัดการ พระสมุห์แก้วเป็นอาจารย์ ปักนักเรียน 8 คน โรงเรียนนี้ไม่เจริญเพราะ อาจารย์ความรู้ไม่พอ เล่าเรียนกะร่องกะแรงแปอย่างนั้น"¹ และเป็นเพราะเหตุนี้เอง ทำให้โรงเรียนแห่งนี้ล้มไปในปี พ.ศ. 2446 (ร.ศ. 122)²

อย่างไรก็ตามในอีก 2 ปีต่อมาคือ ปี พ.ศ. 2448 ก็ได้มีการจัดตั้งโรงเรียน ที่เมืองปัตตานีอีกครั้งหนึ่ง ดังปรากฏในรายงานตอนหนึ่งว่า

ในเมืองกำนังการศึกษาเล่าเรียนยังเป็นที่ติดขัดอยู่ค้ำยไม่มีโรงเรียน พระรามฤทธิ์รังค์ (ผู้รั้งราชการตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ประจำ 7 หัวเมือง ในขณะนั้น—ผู้เขียน) เห็นว่าควรระจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทย แลมาลายู เพื่อเป็นสาธารณกุศลแก่กุลบุตรทั่วไป พระรามฤทธิ์รังค์กับพระครูพิพัฒน์สมณะกิจ เจ้าคณะเมืองตานี ได้ปรึกษาตกลงเห็นพร้อมกันว่าควรระจัดตั้งโรงเรียนขึ้น แต่ในชั้นต้นให้อาไทรยถาลาริมนำนำวัดคามินรลโมสรเป็นโรงเรียนไปพลางก่อน ...จึงได้จัดหาครูไทยและมาลายูพร้อมแล้ว...วันที่ 1 กุมภาพันธ์ คก 124 ... ได้เปิดโรงเรียนสอนตั้งแต่วันนั้นมา มีจำนวนนักเรียนทั้งไทยแลมาลายูในวันแรก เปิดโรงเรียน 39 คน³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.12/34 มณฑลนครศรีธรรมราช ตรวจการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ศก 121 ของพระ สิริธรรมมุนี ลงวันที่ 20 พฤศจิกายน ร.ศ. 122

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.12/34 มณฑลนครศรีธรรมราช รายงานตรวจการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ศก 122 ของ พระสิริธรรมมุนี ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 123

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.51.9/1 ตั้งโรงเรียนที่เมืองคามินแหลมมาลายู ราชปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทย แจ้งความ มายังปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ ที่ 165/10752 ลงวันที่ 1 มีนาคม ร.ศ. 124

จะเห็นว่าโรงเรียนที่วัดลานรสบึงจรดตั้งชั้นใหม่ได้ให้มีการสอนภาษามลายูด้วย กองจะสอนให้สำหรับเด็กนักเรียนที่นับถือศาสนาอิสลาม การเปิดสอนในระยะแรกๆ นี้มีอุปสรรคพอสมควร กล่าวคือตอนเปิดสอนใหม่ ๆ ไม่มีกระดานคำใช้ และไม่ทราบวิธีการทำกระดานคำ ถึงกับมีหนังสือขอกระดานคำจากทางกรุงเทพฯ แต่ทางกรุงเทพฯ ก็ไม่จัดส่งกระดานคำไปให้เพียงแต่ชี้แจงวิธีการทำและให้ไปทำกันเอง¹

ทางด้านครูสอนก็เช่นเกี่ยวกับ ชากแกลนครู ครูสอนหนังสือในระยะแรกที่ตั้งโรงเรียนขึ้นนี้เป็นคนกรุงเทพฯ ที่ติดตามไปกับพระรามฤทธิรงค์ "เมื่อกระทรวงมหาดไทยเรียกคุณพระรามฯ กลับเข้าไปกรุงเทพฯ นายสอน นายเล็กก็เลยลาต่อ... กลับกับคุณพระรามด้วย"² ซึ่งทำให้โรงเรียนชาดแกลนครูอีก เหลือแต่ครูหนูะยี ซึ่งสอนแต่ภาษามลายู สอนภาษาไทยไม่ได้ แต่ก็ได้แก้ไขโดยให้เสมียนฝึกหัดของที่ว่าการมณฑลเข้าไปเป็นครูอยู่ชั่วคราว³

จะเห็นว่าปัญหาที่สำคัญอย่างหนึ่งในระยะแรก ๆ ของการดำเนินการจัดการศึกษาในบริเวณ 7 หัวเมืองก็คือการขาดแคลนครู ทำให้การเรียนการสอนไม่ได้ผลเท่าที่ควร ซึ่งจะมีผลต่อเนื่องทำให้บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กไม่เห็นความสำคัญของการศึกษา ประกอบกับสภาพของสังคมในสมัยนั้นไม่ได้มีสิ่งจูงใจที่จะให้คนเรียนหนังสือมากนัก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 คร.51.9/2 หลวงพระฯ ขอกระดานคำสำหรับโรงเรียนวัดคาบิ ลงวันที่ 19 กุมภาพันธ์ ร.ศ.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 คร.51.9/3 พระภคคอมครูโรงเรียนนรสบึงจรด เมืองตานี เจริญพรมายังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อธิบดีกรมศึกษาธิการ ที่ 1/21 ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125.

2.2.2 ปิฎกามารดาและผู้อุปการของเด็กไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาในโรงเรียนที่รัฐบาลได้จัดตั้งขึ้น จึงไม่นับส่งบุตรหลานที่อยู่ในความดูแลของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน จึงทำให้โรงเรียนบางแห่งถึงกับต้องปิดตัวเองเพราะไม่มีเด็กเรียน ดังปรากฏในรายงานการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราชของพระสิริธรรมมุนีตอนหนึ่งว่า "เริ่มเมื่อ ทศ 118 อาทมภาพได้จัดตั้งโรงเรียนที่วัดออก 1 แห่ง (เมืองยะหริ่ง-ผู้เขียน)...ไม่มีใครจะพอใจเรียนนักใน ทศ นี้ถึงกับล้ม"¹

ในหมู่วามุสลิมแม้ว่าในโรงเรียนบางแห่งจะมีการสอนภาษามลายูด้วย เช่น โรงเรียนวัดตานีนรสโมสร แต่ปิฎกามารดาและผู้อุปการของเด็กก็ยังไม่สนใจที่จะส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนที่รัฐบาลได้จัดตั้งขึ้น ซึ่งนอกจากจะเป็นเพราะสาเหตุความแตกต่างทางด้านเชื้อชาติ ภาษา ศาสนา และวัฒนธรรมแล้ว การที่โรงเรียนอยู่ในวัดก็อาจจะเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ปิฎกามารดาและผู้อุปการของเด็กมีความรังเกียจที่จะส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียน ดังปรากฏในรายงานการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราชที่กล่าวถึงการศึกษาในโรงเรียนวัดตานีนรสโมสรเมืองปัตตานีว่า "นักเรียนไม่เคยจะพอใจเรียน เพราะคนในป้อมนี้ยังเป็นคนชาติมลายูและคนจีนโดยมาก คนไทยน้อยจึงไม่ค่อยจะมีนักเรียนชุกในปีนี้ถึงกับล้มไปเสียแล้ว"² อย่างไรก็ตามโรงเรียนแห่งนี้ก็ได้จัดตั้งขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2448

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/34 มณฑลนครศรีธรรมราช รายงานตรวจการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ศก.121 ของพระสิริธรรมมุนี ลงวันที่ 20 พฤศจิกายน ร.ศ. 122

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/34 มณฑลนครศรีธรรมราช รายงานตรวจการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ศก.122 ของพระสิริธรรมมุนี ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 123

จะเห็นว่าการจัดการศึกษาในบริเวณ 7 หัวเมือง^๑ก่อนปี พ.ศ. 2449 แม้ว่าจะไ้พยายามจัดตั้งโรงเรียนเพื่อให้กุลบุตรกุลธิดาได้มีโอกาสเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน แต่ประชาชนก็ไม่ให้ความสำคัญเท่าที่ควร ไม่นิยมส่งบุตรหลานของตนเองเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนในปี พ.ศ. 2448 ในบริเวณ 7 หัวเมือง มีนักเรียนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนเพียง 119 คนเท่านั้น โดยเรียนที่โรงเรียนวัดตานีนรสโมสร เมืองปัตตานี จำนวน 55 คน โรงเรียนที่วัดบุจลันทรารามวิหาร เมืองหนองจิก จำนวน 104 คน¹ ส่วนในเมืองอื่น ๆ แม้ว่าจะไ้พยายามจัดตั้งโรงเรียน แต่ไม่ค่อยมีเด็กเข้าเรียน จึงต้องเลิกกันไป

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/34
มณฑลนครศรีธรรมราช รายงานตรวจการศึกษาามณฑลนครศรีธรรมราช ศก.124
ของพระสิทธิธรรมมุนี ลงวันที่ 11 กันยายน ร.ศ. 125

นโยบายและการดำเนินการจัดการศึกษา

1. สมัยรัชกาลที่ 5 ระหว่างปี พ.ศ.2449-2453

การดำเนินการจัดการศึกษาในหัวเมืองซึ่งเริ่มขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ.2441 นั้นสำหรับในบริเวณ 7 หัวเมือง จนถึงปี พ.ศ.2448 ได้มีโรงเรียนที่ดำเนินการสอนอยู่เพียง 2 โรงเรียนเท่านั้นมีนักเรียนเรียนอยู่ในโรงเรียนรวมกัน 119 คน ต่อมาบริเวณ 7 หัวเมืองได้รับการยกฐานะเป็นมณฑลอีกมณฑลหนึ่งเรียกว่ามณฑลปัตตานี เมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม

พ.ศ.2449

ในปี พ.ศ.2449 ได้เริ่มมีแนวความคิดที่จะจัดการศึกษาในบางมณฑลที่มีภาษาพูดและภาษาหนังสือที่แตกต่างกันให้ได้มีการเรียนหนังสือภาษาไทยมากขึ้น ดังปรากฏในหนังสือที่กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (ยศในขณะนั้น) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้นทูลเกล้าฯ ความเห็นเรื่องการศึกษาต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวความว่า "หัวเมืองบางมณฑลในพระราชอาณาจักรนี้ภาษาที่พูดและตัวหนังสือที่ใช้ในพื้นเมือง ยังผิดเพี้ยนกับที่ใช้เป็นแบบแผนในราชธานีและหัวเมืองชั้นใน มณฑลที่ยังผิดเพี้ยนอยู่เหล่านี้จะต้องคิดการฝึกสอนถึงภาษาและตัวหนังสือด้วย"¹

การที่จะให้คนที่มีความรู้ภาษาเขียนที่อยู่ในพระราชอาณาจักรได้เรียนรู้ถึงภาษาไทย ซึ่งเป็นภาษาของคนส่วนใหญ่หรือเป็นภาษาของชาตินั้นนับว่าเป็นความคิดที่ดีเป็นประโยชน์ทั้งทางด้านการเมืองและทางด้านการปกครอง แต่อย่างไรก็ตามสำหรับในมณฑลปัตตานี การที่จะดำเนินการตามแนวคิดนี้ยังมีอุปสรรคอยู่มาก เพราะการศึกษาในขณะนั้นยังไม่ใช้การศึกษาภาคบังคับ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.2/5 โครงการศึกษา กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กราบบังคมทูล ร.5 ที่ 308/11671 ลงวันที่ 1 เมษายน ร.ก.125

และในหมู่ชาวมุสลิมในมณฑลปัตตานีก็ไม่นิยมส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน โรงเรียนที่จัดตั้งอยู่แล้วในมณฑลปัตตานีก็มีจำนวนน้อย และโรงเรียนที่มีอยู่ก็ไม่ค่อยมีเด็กเข้าเรียนมากนัก เพราะปรากฏว่าในปี พ.ศ.2450 โรงเรียนในมณฑลปัตตานีก็ยังคงมีอยู่ 2 โรงเรียนเท่าเดิม คือโรงเรียนที่วัดตานีนรสโมสร เมืองปัตตานีกับโรงเรียนที่วัดมุจลินทวาปีวิหาร เบื้องหนองจิก ซ้ำร้ายยิ่งกว่านั้นจำนวนนักเรียนกลับมีจำนวนลดลงกล่าวคือ โรงเรียนที่วัดตานีนรสโมสร มีจำนวนนักเรียน 22 คน (ในปี พ.ศ.2448 มีจำนวน 55 คน) และโรงเรียนที่วัดมุจลินทวาปีวิหาร มีนักเรียน 56 คน¹ (ในปี พ.ศ.2448 มีจำนวน 64 คน)

ในปี พ.ศ.2451 (ร.ศ.127) กระทรวงธรรมการได้นอบให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษาตามมณฑลโดยให้ข้าหลวงธรรมการซึ่งกระทรวงธรรมการเป็นผู้แต่งตั้งอยู่ในความบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาล² โดยวิธีนี้เป็นผลทำให้การศึกษาสามารถขยายตัวได้รวดเร็วขึ้น เพราะเมื่อข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษาภายในมณฑล ข้าหลวงเทศาภิบาลก็อาจใช้กุศโลบายบางประการที่จะทำให้บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กยอมส่งบุตรหลานของตนเองเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนมากขึ้นตามแนวนโยบายของรัฐบาล

ในปี พ.ศ.2452 (ร.ศ.128) ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนที่วัดควนนอก อำเภอบะนาละ เมืองยะหริ่งเพิ่มอีก 1 โรงเรียน โดยเริ่มทำการเปิดสอนเมื่อวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ.2452³ และในปีนี้ได้มีนักเรียนที่เรียนอยู่ใน 3 โรงเรียนของมณฑลปัตตานี รวมทั้งหมด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.51/6 เรื่องมณฑลปัตตานีสั่งขาดโรงเรียนและขาดนักเรียนประจำศก 126 ลงวันที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ.127

² กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 127 หน้า 7

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.51.9/5 บริจาทรพัญญูจัดการตั้งโรงเรียนที่วัดควนนอกมณฑลปัตตานี ลงวันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 128

319 คน ทั้งปรากฏรายละเอียดในตาราง 1

ตาราง 1 โรงเรียนจำนวนนักเรียนและครูในมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ.2452

เมือง	ชื่อโรงเรียน	จำนวนนักเรียน			จำนวนครู
		ชาย	หญิง	รวม	
ปัตตานี	นรสีมสร	156	—	156	2
หนองจิก	เพ็ชรานุกุล	85	—	85	3
ยะหริ่ง	ปริยวิทยา	78	—	78	1
	รวม	319	—	319	6

ที่มา กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สองประจำปี 2452
หน้า 129

ในการประชุมเทศบาล แผนกกระทรวงธรรมการ เมื่อวันที่ 23 กันยายน พ.ศ.2453 (ร.ศ.129) ได้มีรายงานของมณฑลปัตตานี ซึ่งเกี่ยวข้องกับการศึกษาตอนหนึ่งว่า

มณฑลปัตตานีมีราษฎรเป็นมลายูเป็นพื้น ไทยและจีน ที่มีอยู่ข้างนั้นได้เล่าเรียนตามวัดไทย นอกนั้นราษฎรที่ไปมลายูเรียนตามบ้านและสุเหร่าต่าง ๆ และเรียนแต่คำภีร์ศาสนาอิสลามเป็นการบุญเท่านั้น ในเบื้องต้นนี้ได้ให้เริ่มสอนหนังสือมลายูที่ใช้อ่านเขียนกันขึ้นก่อนให้โต๊ะอิหม่าม (ผู้นำทางศาสนาอิสลามในแต่ละหมู่บ้าน-ผู้เขียน) ที่มีความรู้ช่วยชาหลวงธรรมการตราจตราแนะนำความประสงค์คือจะให้การเรียนหนังสือเกิดขึ้นก่อน แล้วจะได้เอาการเรียนหนังสือไทยเข้าแซกเป็นสำคัญไป จะได้ยุบที่เล่าเรียนตามบ้านตามสุเหร่าให้มันน้อยแห่งเข้า ให้รวมเป็นโรงเรียนใหญ่ ๆ ประจำตำบลหรืออำเภอตามสมควรแก่ภูมิประเทศ¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.42/8 รายงานการประชุมเทศบาล แผนกกระทรวงธรรมการ วันที่ 23 กันยายน ร.ศ.129

จะเห็นว่าวิธีการ ของมณฑลปัตตานีที่จะให้ชาวพื้นเมืองส่วนใหญ่ซึ่งพูดภาษามลายู ได้เรียนหนังสือไทยนั้นเป็นวิธีการที่แบบยลพอสมควรและเป็นวิธีการที่ดีที่จะค่อย ๆ แทรก การเรียนหนังสือไทยในสถานศึกษาเหล่านั้น

วิธีการที่จะค่อยแทรกการสอนหนังสือภาษาไทยในสถาบันการศึกษาของชาวมุสลิม คือสถานที่เรียนตามสุเหร่าและตามบ้านนั้น กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้น) ทรงเห็นด้วย แต่ไม่ทรงเห็นด้วยในการที่จะยุบการศึกษาตามสุเหร่าตามบ้านให้เหลือน้อยลง โดยกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงรับสั่งว่า

การที่จะยุบโรงเรียนให้เหลือแต่น้อยแห่งนั้นไม่ควรยิ่ง สอนกันแพร่หลายทั่วไปได้เท่าไรก็ยิ่งดี เมื่อสอนภาษาไทยด้วยรัฐบาลก็ให้ความอุดหนุน ถ้าขัดด้วยไม่มีครูก็ตั้งโรงเรียนกลางขึ้นสำหรับเพาะครูแล้วส่งออกไปสอนในที่ต่าง ๆ จะให้เงินเดือนพอเป็นกำลังราชการบ้างเล็กน้อยก็ควรให้มีหน้าที่สอนแก่ภาษาไทยอย่างเกียวกว่าในที่สุดให้พูดไทยได้ทั่วกันก่อน การรู้หนังสือไทยนั้นจะยกเอาไว้เป็นขั้นที่ 2 ให้ค่อยเป็นค่อยไปภายหลังก็ได้

อย่างไรก็ตามแนวนโยบายนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ก็ยังไม่ได้ดำเนินการไปมากนัก และจะเริ่มดำเนินการอย่างจริงจังในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6

2. สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่างปี พ.ศ. 2453 - 2464

แนวความคิดใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในเมืองไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 คือแนวความคิดเกี่ยวกับชาติรัฐ (Nation - state) แนวความคิด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 คร. 42/8
รายงานการประชุมเทศบาลนครกรุงเทพ วันที่ 23 กันยายน ร.ศ. 129

ทางด้านการศึกษากับการศึกษาในโรงเรียนจีน* การประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียน
 ราษฎรพุทธศักราช 2461** เป็นตัวอย่างอย่างดียิ่งที่แสดงถึงความคิดนี้ ขณะเดียวกันนโยบาย
 การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีก็ได้เปลี่ยนไปจากแนวนโยบายในสมัยรัชกาลที่ 5 ไปบ้าง
 ทั้งนี้เนื่องจากประชากรส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีพูด อ่าน เขียน เป็นภาษามลายู นโยบาย
 อย่างหนึ่งของการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีในสมัยรัชกาลที่ 6 คือต้องการให้ประชาชน
 สามารถอ่านเขียน และโดยเฉพาะให้สามารถพูดภาษาไทยได้ดังปรากฏในรายงานการประชุม
 ข้าราชการหลวงเทศาภิบาล เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม ร.ศ.129 (พ.ศ.2453) ว่า

กรมหลวงดำรงรับสั่งว่าพื้นการศึกษาชั้นเบื้องต้นของทวยราษฎร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์เห็นว่าควรบอให้เทศาภิบาลทั้งหลายต่างลงมือจัด
 พร้อมกันไปทีเดียว การจึงจะสำเร็จได้เร็ว ในส่วนหัวเมืองมณฑลก็ให้กระทรวง
 มหาดไทยเป็นผู้อำนวยความสะดวก...ยังมณฑลปัตตานีมีราษฎร เป็นมลายูมากจะต้องสอนทั้ง
 หนังสือไทยและมลายู...การที่จะจัดมูลศึกษานั้นให้ถือว่าการที่จะให้ใช้ตัวหนังสือไทย
 ทั่วไปอย่างเดียวกันนี้เป็นข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ส่วนมณฑลปัตตานีนั้นจะต้องอุดหนุน
 การเล่าเรียนภาษาไทยให้เด็กมลายูพูดไทยได้ นี่เป็นข้อสำคัญไปเบื้องต้นควยความ
 ประสงค์จะให้ใช้ภาษาไทยได้ทั่วทั้งมณฑลเป็นที่สุด นี่เป็นความมุ่งหมายในหลักสูตร
 ของมูลศึกษาชั้นต้น¹

* ศึกษารายละเอียดได้จาก ณรงค์ พ่วงนิศ นโยบายเกี่ยวกับการศึกษาของคนจีน
 ในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สำนักพิมพ์บรรณกิจ 2518,
 231 หน้า

** กฎกระทรวงราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร พุทธศักราช 2461 ในภาคผนวก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.1/1 รายงาน
 การประชุมข้าราชการหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวงธรรมการ วันที่ 5 ธันวาคม ร.ศ.129

จะเห็นได้ว่านโยบายการจัดการศึกษาระดับมูลศึกษาหรือในระดับการศึกษาเบื้องต้น ในมณฑลปัตตานีก็คือต้องการให้ชาวมุสลิมซึ่งใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวันสามารถพูดภาษาไทยได้ นี่เป็นข้อแตกต่างกับดินแดนส่วนใหญ่ของประเทศอย่างหนึ่ง ดินแดนส่วนใหญ่ของประเทศ ประชากรส่วนใหญ่ใช้ภาษาไทยในชีวิตประจำวันอยู่แล้ว จุดมุ่งหมายหลักของการศึกษาชั้นมูลศึกษาจึงต้องการให้เขียนและอ่านได้แต่สำหรับมณฑลปัตตานีจุดมุ่งหมายสำคัญของการจัดการศึกษาในมณฑลนี้ต้องการให้ประชากรที่ใช้ภาษามลายูพูดภาษาไทยได้ อาจเป็นเพราะนโยบายนี้เอง พระยาเคซานุชิต (หนา บุนนาค)* จึงมีความพยายามอย่างจริงจังที่จะให้บรรลุถึงจุดมุ่งหมายดังกล่าวโดยมีการเรียกร้องให้ออกกฎหมายบังคับให้บิดามารดาผู้ปกครองของเด็กส่งบุตรหลานเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนดังจะได้อีกต่อไป สำหรับจำนวนโรงเรียนและนักเรียนในปี พ.ศ.2453 กรุณาดูรายละเอียดจากตาราง 2

ตาราง 2 จำนวนโรงเรียน จำนวนนักเรียนและจำนวนครูในมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ.2453

ชั้นโรงเรียน	จำนวนโรงเรียน	จำนวนนักเรียน		จำนวนครู
		ชาย	หญิง	
ประถม	7	460	—	10
มูล	7	183	—	7
รวม	14	643	—	17

ที่มา : กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สาม พ.ศ.2453
หน้า 94

จากข้อมูลในตาราง 1 และตาราง 2 จะเห็นได้ว่าในปี พ.ศ.2453 ได้มีโรงเรียนเพิ่มขึ้นอีก 11 โรงเรียนรวมกับโรงเรียนที่มีอยู่แล้วในปี พ.ศ.2452 สามโรงเรียน

* เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลปัตตานีตั้งแต่ พ.ศ.2449-2466

เป็น 14 โรงเรียน จำนวนนักเรียนก็เพิ่มขึ้นจาก 319 คน ในปี พ.ศ.2452 เป็น 643 คน ในปี พ.ศ.2453

ในปี พ.ศ.2454 ได้มีโรงเรียนประถมขึ้นอีก 2 โรงเรียนรวมโรงเรียนประถม ในปีนี้ 9 โรงเรียน ส่วนโรงเรียนมูลนั้นยังคงมีอยู่เท่ากับในปี พ.ศ.2453 คือ 7 โรงเรียน จำนวนนักเรียนที่อยู่ในโรงเรียนทั้งหมดของมณฑลปัตตานีในปีนี้มีจำนวน 728 คน¹

แนวนโยบายที่จะให้ชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานีได้รับการศึกษาภาษาไทยเพื่อจะสามารถพูดภาษาไทยได้ ได้รับการย้ายเดือนอีกครั้งหนึ่ง เมื่อคราวที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จบิกระหรวมมหาไศยในขณะนั้น เสด็จตรวจราชการที่มณฑลปัตตานีเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2455 ที่ได้ประทานพระคำวโรองการเล่าเรียนของราษฎรชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานีว่า

ให้คิดจัดการศึกษาของคนมลายู คือให้เด็กทุกคนพูดภาษาไทยได้เปรียบความดังเค็กรามัญแถบปากเกร็ดหรือปากลัคมณฑลกรุง เทพา คนจำบลเหล่านี้แม้เด็กเล็กพอรู้ภาษาพูดก็พูดภาษาไทยได้ให้จัดการ เล่าเรียนของคนมลายูในชั้นต้นนี้เพียงให้พูดภาษาไทยได้เมื่อพูดภาษาไทยได้แล้วจะออกจากโรงเรียนก็ตามใจ หรือจะเรียนตัวหนังสือไทยต่อไปอีกก็ยิ่งดี และไม่บังคับแต่แนะนำให้เข้าใจต่อประโยชน์²

แนวความคิดที่จะจัดการศึกษาให้ชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานีสามารถพูดภาษาไทยได้นับได้ว่าเป็นความคิดที่ดีถูกต้อง เพราะคนที่อยู่ในประเทศใดสมควรที่จะต้องศึกษาอย่างน้อยก็ให้สามารถพูดภาษาประจำชาติได้ เพราะจะมีประโยชน์ต่อตนเองและส่วนรวม แต่วิธีการที่จะให้เข้าศึกษาเล่าเรียนจำเป็นต้องมีความรอบคอบและรู้เท่าถึงการพอสมควร มิฉะนั้นแล้วจะเกิดความรู้สึกที่เป็นปฏิกิริยาได้ง่าย

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 4 พ.ศ.2454 หน้า 88

²ดู หน้า 91

วิธีการหนึ่งที่จะทำให้ชาวไทยมุสลิมได้มีการเรียนหนังสือภาษาไทยคือจัดให้มีการสอนภาษาไทยในโรงเรียนมลายูซึ่งมีการสอนตามสุเหร่าต่าง ๆ โรงเรียนตามสุเหร่าเหล่านี้โดยปกติมีการสอนภาษามลายู และหลักธรรมทางศาสนาอิสลาม แต่รัฐบาลพยายามบังคับให้มีการสอนภาษาไทยโดยทางรัฐบาลส่งครูไปสอน ครูที่ไปสอนก็คงจะเป็นคนที่นับถือศาสนาพุทธ เพราะคนมุสลิมที่เรียนหนังสือพอที่จะสามารถเป็นครูได้นั้นคงจะยังไม่มี การที่มีครูซึ่งเป็นคนที่นับถือศาสนาพุทธไปสอนในโรงเรียนตามสุเหร่าเช่นนี้ย่อมจะสร้างความไม่พอใจแก่บิดามารดาและผู้ปกครองของนักเรียนจึงทำให้ล้มเหลวในที่สุด แนวความคิดที่จะให้มีการสอนภาษาไทยในโรงเรียนสุเหร่านี้มีมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2453 จนถึงปี พ.ศ.2455 ก็เพิ่มมีโรงเรียนมลายูตามสุเหร่าที่จัดสอนภาษาไทยเพียง 3 แห่งเท่านั้นคือ โรงเรียนอำเภอกะโตะโมะ โรงเรียนอำเภอยะรัง และโรงเรียนบางนรา¹ แต่ความพยายามที่จะให้มีการสอนภาษาไทยในโรงเรียนสุเหร่าคงจะไปได้ผลเพราะปรากฏว่าในระยะต่อมาสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีได้พยายามเรียกร้องที่จะให้รัฐบาลออกพระราชบัญญัติบังคับให้เด็กเข้าศึกษาภาษาไทยในโรงเรียนที่รัฐบาลได้จัดตั้งขึ้น จำนวนโรงเรียนและนักเรียนในปี พ.ศ.2455 ดูรายละเอียดในตาราง 3

ตาราง 3 จำนวนโรงเรียน นักเรียนและครูในมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ.2455

ประเภทของโรงเรียน	ชั้นโรงเรียน	จำนวน ร.ร.ทั้งหมด	จำนวนนักเรียน			จำนวนครู
			ช.	ญ.	รวม	
ก. ร.ร.รัฐบาล	ประถม	1	92	—	92	4
	มูล	7	663	12	675	18
	รวม	8	755	12	767	22
ข. ร.ร.ประชาบาล	มูล	20	761	—	761	20
	รวม	20	761		761	20

ที่มา กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 พ.ศ.2455 หน้า 12

จากตาราง 3 นี้จะเห็นได้ว่าจำนวนเด็กนักเรียนที่เรียนหนังสืออยู่ในโรงเรียนมีจำนวนไม่มากนักเมื่อเทียบกับพลเมืองที่มีอายุระหว่าง 8-17 ปี ซึ่งมีจำนวนชาย 29,597 คน หญิง

¹ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 พ.ศ.2455 หน้า 129

29,437 คน รวม 29,034 คน¹ ส่วนโรงเรียนสำหรับสตรีของมณฑลปัตตานีก็ได้เปิดสอนเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ.2456 โดยมีบุตรของสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีเป็นครูสอน² ซึ่งจะทำให้เด็กผู้หญิงสามารถเล่าเรียนได้สะดวกขึ้น และในปีนี้มีจำนวนโรงเรียนนักเรียนและครูดังปรากฏในตาราง 4 นี้

ตาราง 4 จำนวนโรงเรียน นักเรียน และครูในมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ.2456

ประเภทของโรงเรียน	ชั้นโรงเรียน	จำนวน ร.ร.ทั้งมณฑล	จำนวนนักเรียน			จำนวนครู
			ช.	ญ.	รวม	
ก. ร.ร.รัฐบาล	มัธยม	1	101	—	101	8
	ประถม	12	855	75	930	35
	รวม	13	956	75	1031	43
ข. ร.ร.ประชาบาล	ประถม	22	855	5	860	22
	รวม	22	855	5	860	22

ที่มา กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 พ.ศ.2456
หน้า 140

จากข้อมูลในตาราง 3 และตาราง 4 จะเห็นได้ว่าระหว่างปี พ.ศ.2455-2456 มีโรงเรียนประชาบาลเพิ่มขึ้นอีก 2 โรงเรียน และจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้น 99 คน และที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือจำนวนโรงเรียนมีเท่ากับจำนวนครู นั่นคือแต่ละโรงเรียนมีครูเพียง 1 คน

¹ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 พ.ศ.2455 หน้า 129

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.51.9/7 ถึงโรงเรียนสตรีที่มณฑลปัตตานี 17 สค.- 12 กย.2456 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประทานเสนอเสนอติกระทรวงธรรมการ ที่ 18/2138 ลงวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ.2456

นี้อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้จุดประสงค์ของการศึกษาสำหรับมณฑลปัตตานีที่ต้องการให้พลเมืองที่ใช้ภาษามลายูพูดภาษาไทยได้ไม่สัมฤทธิ์ผลเท่าที่ควร วิธีการแก้ปัญหาที่จะหาให้เยาวชนมุสลิมในมณฑลปัตตานีสามารถพูดภาษาไทยได้โดยเร็วขึ้นก็เคยมีคำริที่จะให้สุเหร่า ซึ่งได้มีการจัดสอนภาษามลายูอยู่แล้วให้แบ่งเวลาให้เด็กนักเรียนได้เรียนภาษาไทยบ้าง การสอนภาษาไทยนี้สอนเพียงให้สามารถพูดภาษาไทยได้เท่านั้น ซึ่งจะไม่ได้ขัดขวางการเรียนการสอนภาษามลายูและการเรียนการสอนหลักธรรมทางศาสนาอิสลามแต่อย่างใด ดังปรากฏในรายงานของกระทรวงธรรมการตอนหนึ่งว่า

การที่จะต้องจัดเปลี่ยนแปลงต่อไปคือกำลังคำริให้อยู่ว่าจะถือเอาสุเหร่าเป็นสถานที่เล่าเรียนเหมือนกันถือวัดเป็นโรงเรียนเพราะสุเหร่ามีที่นิยมมาเรียนศาสนากันมากคนที่เรียนกันอยู่หลับนอนประจำก็มี (สถานที่ที่ที่คนเรียนกันอยู่หลับนอนประจำน่าจะเป็นปอเนาะมากกว่าสุเหร่า-ผู้เขียน) คนจำพวกนี้มาจากเมืองมณฑลอื่น ๆ ข้อที่จะจัดก็เพื่อให้หัวหน้าสุเหร่าได้แก่โต๊ะอิม่า โต๊ะบิลาต กาเดย์ ที่รัฐบาลยกเว้นการเกณฑ์และเงินค่าราชการให้ นั้น ให้เป็นผู้จัดสอนภาษาของมลายูขึ้น แล้วกรรมการศึกษาจัดขอแบ่งเวลาให้เด็กเรียนพูดภาษาไทยบ้างวันละ 3 ชั่วโมง และมีการอุดหนุนสุเหร่าเท่ากับอุดหนุนวัดคือขอกบุญให้ราษฎร ของเขามีการปลูกสร้างสถานที่ให้ดีขึ้น และแนะให้หัวหน้าสุเหร่าเหล่านี้ให้ยินดีต่อการเรียน...แต่การที่คิดจะทำนี้เป็นของยากอยู่ เพราะถ้าคนไม่ทราบเรื่องอาจตื่นได้เพราะเกี่ยวแก่ศาสนาหรือสถานที่ศาสนาจะตกลงไปก่อน¹

แนวความคิดที่จะให้มีการสอนหนังสือไทยในสุเหร่าได้เคยมีมาแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2453 แต่ก็ไม่ได้ผลในปี พ.ศ. 2456 ก็มีแนวความคิดที่จะให้มีการสอนให้เด็กพูดภาษาไทยในสุเหร่าและอาจรวมถึงปอเนาะด้วย แต่ก็ไม่ได้ผลอีกเพราะประชาชนไม่ให้ความร่วมมือทางด้านการเงินในการที่จะรวบรวมเงินเพื่อที่จะสามารถจ้างครูสอนภาษาไทยใน

¹ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 พ.ศ. 2456

โรงเรียนมลายูตามสุเหร่า ที่เป็นเช่นนี้เพราะเขาไม่เห็นด้วยกับการให้มีการสอนภาษาไทย เขาจึงไม่ให้การสนับสนุนดังปรากฏในรายงานตอนหนึ่งว่า

สำหรับการศึกษาโรงเรียนมลายูตามหมู่บ้านนั้น เพียงแต่รวมจำนวนไว้ใน ความดูแล และคิดจะหาเงินบำรุงโรงเรียนมลายูตามตำบลเหล่านี้ พอให้ครูมี กำลังสอนศิษย์ จึงได้ผูกพันในเจ้าหน้าที่ขอเงินจากราษฎรชายฉกรรจ์คน หนึ่งปีละ 50 สตางค์ และได้ลงมือทำกุ กองจังหวัดสายบุรีคงมีเก็บเงินได้ถึง 787 บาทเศษ ภายหลังคนของพระยาเมืองไม่ยอมช่วยเหลือสมุหเทศาภิบาลแทน ว่าจะไม่เสมอหน้ากันจึงถึงยกเลิก¹

อุปสรรคขัดขวางที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการที่บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็ก ไม่นิยมส่งบุตรหลานให้เข้าเรียนหนังสือไทย เพราะกลัวว่า "เด็กมาเข้าโรงเรียนจะกลายเป็นไทยไป"² ความหมายของคำว่า "เป็นไทย" ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงการเป็นคนไทยอย่างที่เราเข้าใจในปัจจุบัน คำว่าเป็นไทยในที่นี้หมายถึงจะกลายเป็นคนนับถือศาสนาพุทธ เพราะแม้แต่ในปัจจุบันนี้ชาวมุสลิมในชนบทส่วนใหญ่ในแถบจังหวัดปัตตานี ยะลา และนราธิวาส ก็ยังเข้าใจความหมายของคำว่า "คนไทย" ว่าหมายถึงคนที่นับถือศาสนาพุทธ จะเห็นได้ว่า เขามักจะเรียกคนที่นับถือศาสนาพุทธว่า "ออลแมฮ์เม" ³ (แปลตรงตัวได้ว่าคนไทย)

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/28
เรื่องมณฑลปัตตานีส่งรายงานประจำปี พ.ศ. 2459 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีประทวน
กราบเรียนเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่ 28/2396 ลงวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2460

² คุ.

³ สง สุนทรธรรม "สามจังหวัดภาคใต้ : กลืนเลือดยังไม่สิ้น" สยามนิกร

ในปี พ.ศ. 2459 ในมณฑลปัตตานีมีเด็กมักเรียนเรียนอยู่ในโรงเรียนระดับประถมศึกษา 2,037 คน โดยเรียนอยู่ในโรงเรียนรัฐบาล 1,369 คน และเรียนอยู่ในโรงเรียนประชาบาลจำนวน 668 คน¹ ซึ่งมีจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับจำนวนเด็กที่มีอายุระหว่างเล่าเรียนคือ อายุ 7 - 14 ปี ซึ่งมีจำนวนถึง 58,782 คน²

ปัญหาการที่บิดามารดาและผู้อุปการของเด็กโดยเฉพาะที่เป็นชาวไทยมุสลิม ไม่นิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียนหนังสือไทยนี้เอง พระยาเคชาบุชิต สมุหเทศาภิบาล มณฑลปัตตานีจึงได้มีรายงานมายังจางวางเอกพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงธรรมการในขณะนั้นว่า "ถ้าจะให้การศึกษาแพร่หลายและได้โอกาสแก่สมุหเทศาภิบาล และเจ้าหน้าที่จัดการศึกษาโดยเต็มฝีมือแล้ว รัฐบาลต้องออกกฎหมายบังคับ คนที่มีอายุระหว่างเล่าเรียนให้เข้าเล่าเรียนทั่วหน้ากัน จึงจะเป็นการสวกลสำหรับบณเฑาะ" ³

ความเห็นที่จะให้ออกกฎหมายบังคับให้เยาวชนในมณฑลปัตตานีเข้าเรียนหนังสือในลักษณะดังกล่าวยังมีปรากฏอีกในรายงานการศึกษา มณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2460 พ.ศ. 2461 และปี พ.ศ. 2462⁴ อย่างไรก็ตามแนวความคิดที่จะให้ออกกฎหมาย

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 9 พ.ศ. 2459
หน้า 41

²ฉ. หน้า 106

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/28
เรื่องมณฑลปัตตานีส่งรายงานประจำปี พ.ศ. 2459 สมุหเทศาภิบาล มณฑลปัตตานี
ประทานกราบบังคมทูลเรียนเสนาบดีกระทรวงธรรมการที่ 28/2396 ลงวันที่ 21 กันยายน
พ.ศ. 2460

⁴กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/5
พระราชบัญญัติประถมศึกษา (พ.ศ. 2460 - พ.ศ. 2466)

บังคับของสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีนี้มาสำเร็จในปี พ.ศ. 2464 เมื่อได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติประถมศึกษาฉบับแรกของไทย ก่อนหน้านั้นทางมณฑลปัตตานีคงใช้วิธีการอื่น ๆ เพื่อที่จะให้เยาวชนได้เข้ามาเรียนหนังสือไทยมากขึ้น ถึงคำแนะนำของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ความว่า "และติดขัดอีกเรื่องแก่พวกมลายูนั้นเห็นเป็นความลำบากจริง แต่เมื่อเวลานี้เรายังไม่มีกฎหมายบังคับก็จำต้องใช้วิธีการทางอ้อมไปทีละเล็กละน้อยก่อน"¹ แต่ในที่สุดก็ใช้กฎหมายบังคับในรูปของพระราชบัญญัติประถมศึกษา ซึ่งเป็นการเร่งไปสำหรับมณฑลปัตตานี แต่ก็ยังเป็นปัญหาของฝ่ายบริหารที่ว่าจะมีวิธีการอย่างไรที่จะทำให้ชาวมุสลิมในดินแดนส่วนนี้ เพียงแต่ให้สามารถพูดภาษาไทยได้เท่านั้น การจัดให้มีการสอนพูดภาษาไทยในโรงเรียนมลายูตามลุ่มเหวาก็ไม่ประสบผลสำเร็จ จึงได้คิดถึงอำนาจทางกฎหมายที่จะสามารถเกณฑ์บังคับให้เข้าศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้นได้ ทางสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีจึงได้เรียกร้องให้ออกกฎหมายบังคับขึ้น

กล่าวโดยสรุปแล้วการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีในช่วงแรกของสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453 - 2464) ซึ่งมีจุดมุ่งหมายสำคัญที่จะให้คนในมณฑลนี้สามารถพูดภาษาไทยได้เท่านั้นก็ยังไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะไม่สามารถที่จะดึงดูดให้บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กเห็นความสำคัญของการศึกษาและร่วมมือโดยการส่งเด็กให้เข้าศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนที่สอนหนังสือไทย

อนึ่งเพื่อเป็นหนทางหนึ่งในการแก้ปัญหาการขาดแคลนครู มณฑลปัตตานีจึงได้จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมุสลิมขึ้นโดยเปิดเรียนครั้งแรกเมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2457

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/28
เสนาบดีกระทรวงธรรมการ แจ้งความมายังสมุหเทศาภิบาล มณฑลปัตตานี ที่ 33/4858
 ลงวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2461

โดยรับนักเรียนเข้าเรียนจำนวน 10 คน ตามที่กระทรวงธรรมการได้อนุญาตให้¹
ต่อมาในปี พ.ศ. 2464 หลังจากที่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาแล้วก็
ได้เพิ่มจำนวนนักเรียนฝึกหัดครูมูลอีก 10 คน รวมเป็น 20 คน²

3. สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่างปี พ.ศ. 2464 - 2468

ในปี พ.ศ. 2464 ประเทศไทยได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา
เป็นครั้งแรก ซึ่งบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2464 แต่ในปีแรกนี้ได้
กำหนดให้ใช้เฉพาะอำเภอและตำบลบางส่วนของตามที่กำหนดไว้เท่านั้น แต่ก็ได้อำนาจ
แก่เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ที่จะทำบัญชีเพิ่มเติมเพื่อขยายการใช้บังคับในอำเภอ
และตำบลอื่น ๆ อีกต่อไปตามความเหมาะสม (ดูพระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช
2464 ในภาคผนวกประกอบ) ในปีแรกนี้มีบางมณฑลเท่านั้นที่มีผลบังคับใช้ทุกตำบล
ดังปรากฏในตาราง 5

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ.53.6/11
สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีประทานเสนอเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่ 7/1519
ลงวันที่ 2 มิถุนายน 2457

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศษ.53.6/95
มณฑลปัตตานีขอเพิ่มอัตรานักเรียนฝึกหัดครูมูลมณฑลเพิ่มขึ้นอีก 10 คน สมุหเทศาภิบาล
มณฑลปัตตานี ประทานกราบบังคมทูลเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ลงวันที่ 15 ตุลาคม
พ.ศ. 2464

ตาราง 5 จำนวนตำบลที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464

มณฑล	จำนวนตำบลในมณฑล	จำนวนตำบลที่ประกาศใช้ พ.ร.บ. แลว	คิดเป็นร้อยละ
กรุงเทพฯ	487	—	—
อยุธยา	548	14	2.5
นครชัยศรี	232	61	26.2
ราชบุรี	361	115	31.8
ปราจีนบุรี	277	113	40.7
จันทบุรี	142	30	21.1
นครสวรรค์	226	121	53.5
พิษณุโลก	270	162	60.0
มหาสารคาม	227	45	19.8
พายัพ	342	248	72.5
นครราชสีมา	188	27	7.1
อุดร	343	343	100
อุบลราชธานี	376	27	7.1
ร้อยเอ็ด	115	115	100
สุราษฎร์ธานี	150	150	100
นครศรีธรรมราช	289	289	100
ภูเก็ต	257	231	89.8
ปัตตานี	220	220	100
รวมทั้งราชอาณาจักร	5,050	2,311	45.76

ที่มา : กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 14 พ.ศ. 2464

จะเห็นได้ว่ามณฑลปัตตานีเป็นหนึ่งในจำนวน 5 มณฑลที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาทั่วทุกหัวท่งตั้งแต่ปี พ.ศ. 2464

3.1 การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาพุทธศักราช 2464

สาเหตุร่วมที่สำคัญประการหนึ่งของการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาปี พ.ศ. 2464 ก็เนื่องมาจากการศึกษาของคนพื้นเมืองศาสนาอิสลามเข้ามาเกี่ยวข้องกับหรืออย่างน้อย ๆ ก็เป็นแรงกระตุ้นที่ทำให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาเร็วขึ้น กล่าวคือ

3.1.1 การเรียกร้องของสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ในอันที่จะทำให้จุดมุ่งหมายสำคัญของการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีที่ต้องการให้ประชาชนสามารถพูดภาษาไทย¹ ประสพผลสำเร็จ จะต้องใช้วิธีบังคับโดยให้มีการออกกฎหมายบังคับให้เด็กเข้าศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนดังปรากฏในรายงานประจำปี พ.ศ. 2459 ตอนหนึ่งว่า "ถ้าจะให้การศึกษาแพร่หลายและให้โอกาสแก่สมุหเทศาภิบาลและเจ้าหน้าที่จัดการศึกษาโดยเต็มมือแล้ว รัฐบาลต้องออกกฎหมายบังคับคนที่มีอายุระหว่างเล่าเรียนให้เข้าเรียนทั่วหน้ากัน จึงจะเป็นการสมควรสำหรับมณฑลนี้"² และในปี พ.ศ. 2460 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีได้รายงานอีกว่า

การบังคับคนเข้าเล่าเรียน ใ้บังคับมาหลายครั้งแล้ว แต่ก็เท่ากับจับปลาลงกระดง ยี้อ ๆ เข้ามาระหว่างบังคับกับหักหนึ่งแล้วค่อย ๆ หลบหายไป ทั้งนี้เพราะผู้ปกครองไม่พอใจและนิยมให้บุตรหลานเล่าเรียนหนังสือไทย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ก.1/1 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวงธรรมการ วันที่ 5 ธันวาคม ร.ศ. 129

² กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 9 พ.ศ. 2459 หน้า 106

จริงอยู่ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครอง พระพุทธศักราช 2457 ข้อ (๘) มีมาตรา 124, 125, 126 ในเรื่องให้เจ้าหน้าที่จัดการศึกษา ถ้าไม่ปรากฏเอาใบบุขชี้ขึ้นหรือกระหาณิก ทางที่จะดำเนินเอาไปควรจะมีพระราชกำหนดกฎหมายบังคับกันเข้าแล้วเรียน แม้จะยังไม่ประกาศใช้ในหัวเมืองมณฑลใด ก็ควรทราบขึ้นไว้ให้ราษฎรพลเมืองทราบความ ดำเนินการศึกษาของตน เห็นว่าจะรู้สึกขึ้นเมื่อมีเหตุสมควรจะใช้ มณฑลใด ก็จะได้ขอพระราชทานเปิดโรงเรียนหรือประกาศใช้ในมณฑลปัตตานี เป็นพิเศษก่อน¹

เกี่ยวกับเรื่องนี้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้มีหนังสือไปยังพระยาเคชาบุชิต สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีเมื่อวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2461 ให้ใช้วิธีทางอ้อมทีละเล็กทีละน้อยก่อน² แต่ความเห็นของสมุหเทศาภิบาลปัตตานีเองนั้นเห็นว่าวิธีการเช่นนั้นไม่ได้ผล จำเป็นต้องออกกฎหมายบังคับ ดังปรากฏในรายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 11 พ.ค. 2461 ความตอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้ายังเห็นว่าควรจัดเป็นการศึกษาบังคับ คือ บังคับให้ราษฎรส่งบุตรหลานเข้าเรียน เพราะวิธีและทางการซึ่งจะอนุโลมให้บังคับกันทางอ้อมโดยไม่มีหลักอะไรเป็นเครื่องยึดถือ เมื่อราษฎรหัวคือไม่ยอมส่งบุตรเข้าเรียนแล้ว จะเอาอะไรมาบังคับ

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 10 พ.ค. 2460
หน้า 183

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/28
เสนาศึกกระทรวงธรรมการแจ้งความมายังสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ที่ 33/4858
ลงวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2461

การปกครองในมณฑลปัตตานี รู้สึกได้แน่นอนว่าจะสวท และเรียบร้อย
ได้ก็เพื่อการศึกษาเจริญแล้ว จึงควรจัดโดยแท้ เพราะฉะนั้นความเห็น
ข้าพเจ้ามีอยู่อย่างเดียวกันที่เห็นว่าออกกฎหมายบังคับเข้าแล้วเรียนเท่านั้น¹

ในปี พ.ศ. 2462 พระยาเชษานุชิต สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีก็ยังคง
ยืนยันในความคิดเดิมคือ ต้องการให้ออกกฎหมายบังคับดังปรากฏในรายงานตอนหนึ่ง
ว่า "เป็นการจำเป็นอย่างยิ่ง ที่ควรต้องมีกฎหมายศึกษา และถ้าออกมาได้ในขณะที่
กำลังวางรูปการศึกษาประชาบาลอยู่แล้วนี้ ก็เป็นอันประกาศใช้กฎหมายศึกษาได้ทีเดียว
เพราะเวลานี้เท่ากับมณฑลเตรียมการไว้คอยประกาศกฎหมายเท่านั้น"²

จะเห็นได้ว่าแนวความคิดของสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีนั้นเป็นความเห็นใน
ทัศนะของนักการปกครอง คือ มีลักษณะใจร้อนเมื่อเห็นว่าไม่สามารถทำได้ดังใจ ก็จะทำให้
มีการออกกฎหมายบังคับ คือ จะทำโดยวิธีบังคับโดยไม่คำนึงว่าจะก่อให้เกิดผลกระทบ
กระเทือนทางด้านอื่น ๆ หรือไม่ สำหรับมณฑลอื่น ๆ นั้นอาจจะไม่มีปัญหามากนักเพราะ
ไม่มีปัญหาทางด้านเชื้อชาติ ภาษา ศาสนา และวัฒนธรรมมาเกี่ยวข้อง แต่สำหรับ
มณฑลปัตตานีแล้วจะมีปัญหามาก เพราะประชาชนมีความรู้สึกนึกคิดไม่พอใจต่อการที่จะให้
บุตรหลานของตนเรียนภาษาไทยอยู่แล้ว เพราะเกิดจากความรู้สึกนึกคิดที่ผิด ๆ กลัวบุตร
หลานของตนจะกลายเป็นคนนับถือศาสนาสุทธ การออกกฎหมายบังคับให้เด็กเข้าเรียน
หนังสือภาษาไทยในโรงเรียนทำให้ประชาชนบางกลุ่มอาจจะมองในแง่ที่ว่าเป็นการบังคับ
ให้บุตรหลานของเขาปรับตัววัฒนธรรมของพุทธศาสนา เพื่อให้กลายเป็นคนนับถือพุทธศาสนา

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 11 พ.ศ. 2461
หน้า 133

²กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 12 พ.ศ. 2462
หน้า 45

ในที่สุด การเกณฑ์ทั้งกับให้เด็กเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนจึงได้รับการต่อต้านจากประชาชน จนในที่สุดรัฐบาลจำเ็นจะต้องยอมแพ้ให้เท่าที่ควร ซึ่งจะก่อให้เกิดผลเสียในแง่กฎหมายอีก คือ ทำให้พระราชบัญญัติประณามกษัตริย์ทอญว เมตกัสสิทธิ์ลงไป

3.1.2 ความเห็นของพลโทหม่อมเจ้าคาร์บ อธิบดีกรมตำรวจพระนครบาล และตำรวจภูธร ที่ได้ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

ถวายข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นคนพลเมืองพวกหนึ่ง ตั้งแต่เดิมเป็นคนแขกมะลายู แต่ได้กลายเป็นคนไทยแล้ว แต่ยังถือศาสนาอะหมัดอยู่ คนจากพวกนี้มีมากเกิดทั่วขึ้นทุกปี มีคนจำนวนมากอยู่ทั่วทุกหัวเมือง...แต่โดยมากเป็นคนที่ไม่มีความรู้ วิชาหนังสือไทยและเลขหรือภาษาอังกฤษ ตลอดจนวิชาการต่าง ๆ ก็ไม่มีความรู้...อนึ่งบุตรหลานของเขาที่ยังเป็นเด็กอยู่นั้นหาได้มีผู้หนึ่งผู้ใดส่งเข้าโรงเรียนภาษาไทย แลอังกฤษหรือวิชาอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ จะมีอยู่บ้างก็เป็นส่วนน้อยที่สุด พวกของเขาได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในหมู่บ้านของเขาหรือตามสุเหร่า เอาเด็กนั้นไปเรียนท่องกัณฑ์ตามศาสนาอะหมัดตั้งแต่อายุประมาณ 6 ปีจนถึง 16 ปี โดยมากเมื่อโตขึ้นแล้วไม่ได้เล่าเรียนวิชาอะไรต่อไปอีก...คนจากพวกเหล่านี้ข้าพระพุทธเจ้าได้พบเขาในเวลาเขาได้รับราชการเป็นทหาร เขาหาได้รู้หนังสือไทยไม่ กระทำให้เป็นการยากแก่นายทหารต้องพยายามสั่งสอนวิชาทหารด้วยตนเอง จะเขียนหนังสือหรือวิชาอะไรให้ท่องก็ท่องไม่ได้เพราะเขาอ่านหนังสือไม่ออก การเล่าเรียนวิชาทหารก็ตกต่ำกว่าคนไทยที่รู้หนังสือ...จึงขอถวายความเห็นว่า การที่จะแก้ไขให้คนพวกนี้ดีขึ้น ก็ต้องบังคับให้เขาเล่าเรียนศึกษาวิชาตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ...ถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงศึกษาธิการคิดหาทางบังคับให้เขาใช้หลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการให้เด็ก ๆ ได้เล่าเรียนวิชาความรู้

หนังสือไทยและ อังกฤษ แล้วข้าเสขาทนหลักสูตรได้แล้วจะเป็นประโยชน์
แก่พลเมืองพวกนี้ในกาลภายหน้าเป็นอันมาก¹

พลโทหม่อมเจ้าคำรบมองในแง่ของการฝึกวิชาทหาร ว่าต้องประสบกับปัญหา
อุปสรรคเวลาฝึกทหาร เพราะคนไทยมุสลิมส่วนใหญ่ไม่มีความรู้ภาษาไทย จะฝึกอะไร
ก็ลำบาก จะให้หนังสืออะไรก็ท้อไม่ได้ จึงสร้างความยุ่งยากให้แก่นายทหารที่เป็นครูฝึก
เป็นอย่างมาก จึงได้กราบบังคมทูลถวายความเห็นที่จะให้มีการออกกฎหมายบังคับ
ซึ่งต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ
ให้ส่งหนังสือความเห็นของพลโทหม่อมเจ้าคำรบนี้ไปยังเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี
เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ตามหนังสือของกรมราชเลขาธิการ ลงวันที่ 18 กันยายน
พ.ศ. 2463² ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีความเห็นว่าจะแก้ไขได้ก็โดยการประกาศ
ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาเท่านั้น³

จะเห็นได้ว่าความเห็นของบุคคล 2 ท่านที่ให้ความเห็นอันเนื่องจากการศึกษา
ของคนมุสลิมได้เป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา
พุทธศักราช 2464 และมีความสำคัญยิ่งที่ทำให้มีการใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาทั่วประเทศ
ตำบลของมณฑลปัตตานีตั้งแต่ปีแรกที่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/5
พระราชบัญญัติประถมศึกษา พลโทหม่อมเจ้าคำรบ กราบบังคมทูลถวายความเห็น ร.6
ลงวันที่ 7 กันยายน พ.ศ. 2463

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/5
พระราชบัญญัติประถมศึกษา หนังสือของกรมราชเลขาธิการเรียนเจ้าพระยาธรรมศักดิ์
มนตรี ที่ 32/1092 ลงวันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2463

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/5
พระราชบัญญัติประถมศึกษา ความเห็นของเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการเรียน
เลขาธิการ ที่ 25/5293 ลงวันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2463

ลักษณะโครงการการศึกษา พ.ร. 2464

ตามโครงการศึกษา พ.ร. 2464 ได้กำหนดลักษณะสำคัญของโครงการ
การศึกษาไว้ดังนี้

การกำหนดประเภทของการศึกษาได้กำหนดไว้ 2 ประเภทคือ

1. สามัญศึกษา ได้แก่ ความรู้สามัญซึ่งทุกคนควรจะรู้มากหรือน้อย

2. วิสามัญศึกษา ได้แก่ ความรู้พิเศษซึ่งบุคคลพึงเลือกเรียนเฉพาะ
สิ่งเฉพาะอย่างตามสมควรแก่อัตรา ไม่จำเป็นทุกคนจะต้องเรียนรู้ทุกอย่าง เช่น
วิชาแพทย์ วิชาครู วิชาพาณิชย์ วิชาช่างต่าง ๆ เป็นต้น

การศึกษาทั้งสองประเภทนี้มีตั้งแต่ชั้นต่ำจนถึงชั้นสูงและยังได้กำหนดฐานะ
ของผู้เรียนเป็น 2 ภาค คือ

2.1 ภาคศึกษาสำหรับทวยราษฎร์ เรียกว่าประถมศึกษา ได้แก่
ความรู้ทั้งฝ่ายสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษา ซึ่งราษฎรควรมีความรู้เป็นพื้นไว้ทุกคน เพื่อให้
รู้จักผิดชอบชั่วดีเป็นวิชากลาง ๆ ที่ต้องใช้ทุกวันและจำเป็นสำหรับคนไทยทั่วไป

2.2 ภาคศึกษาพิเศษ เรียกว่ามัธยมศึกษา ซึ่งมีทั้งสายสามัญ
และสายวิสามัญอันเป็นความรู้ที่สูงกว่าระดับประถมศึกษา และไม่บังคับต้องเรียนทุกคน
ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับทุนทรัพย์และสติปัญญาของผู้เรียน เพื่อให้เหมาะสมกับอัตราของตน

ประเภทของโรงเรียนมีดังนี้

1. โรงเรียนรัฐบาล ได้แก่โรงเรียนซึ่งกระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้จัด
และดำเนินงาน

1.1 โรงเรียนรัฐบาลในกรุงเทพฯ สอนตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1
ถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 8 และกระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้กำหนดว่าโรงเรียนใดจะเปิดสอน
ถึงชั้นใด

1.2 โรงเรียนรัฐบาลหัวเมืองคือ

- 1.2.1 โรงเรียนประจำมณฑล เปิดสอนตั้งแต่ชั้นประถมปีที่ 1 ถึงมัธยมปีที่ 6
- 1.2.2 โรงเรียนประจำจังหวัด เปิดสอนได้ถึงชั้นมัธยมปีที่ 3
- 1.2.3 โรงเรียนประจำอำเภอ เปิดสอนได้ถึงชั้นประโยคประถมบริบูรณ์

1.3 โรงเรียนกระทรวง ได้แก่ โรงเรียนซึ่งกระทรวงอื่นนอกจากกระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้จัดและดำเนินงาน

1.4 โรงเรียนประชาบาล ได้แก่ โรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นโดยประชาชนในท้องถิ่นนั้นหรือเจ้าบ้านที่ปกครองท้องถิ่นตั้งขึ้น และจัดสอนตามหลักสูตรประถมศึกษา

1.5 โรงเรียนราษฎร์ ได้แก่ โรงเรียนตามพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ร. 2461¹

เกี่ยวกับโรงเรียนราษฎร์ในมณฑลปัตตานีมีลักษณะแตกต่างกับมณฑลอื่น ๆ อยู่บ้าง กล่าวคือตามรายงานการศึกษามณฑลปัตตานี พ.ศ. 2467 ในมณฑลปัตตานีไม่มีโรงเรียนราษฎร์ แต่มีโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นโดยผู้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. 2461 เป็นจำนวนมาก ดังปรากฏในรายงานตอนหนึ่งว่า

โรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นโดยผู้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. 2461 สำหรับจังหวัดนี้มามาก ในพวกสยามมลายูแทบจะทุกตำบลละหมู่บ้าน...การที่ผู้ปกครองส่งบุตรหลานไปให้เรียนตามสำนักต่าง ๆ ในศาสนาอิสลามนี้ เพื่อเล่าเรียน

¹ กองกฎหมายแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/5
พระราชบัญญัติประถมศึกษา (พ.ร. 2460 - 31 ปี.ศ. 2466)

สาธนาอิสความเท่านั้น ซึ่งเปความมุ่งหมายของเขา เพราะฉะนั้นในการที่จะ
จะกรชั้นในเรือนสถานที่เาเรียนต่าง ๆ ตามที่กล่าวแล้วนี้ให้ตองตาม
พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎรที่เกี่ยวมีัก่อน จึงตองผ่อนผันไปพลอยไป มีฉนั้น
จะเปการเคื่อกรอนแกผลเมืองทั่วไป¹

จะเห็นได้ว่าแม้ว่าจะมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร พ.ศ. 2461
แล้วก็ตาม แต่ตองผ่อนผันสำหรับโรงเรียนปอเนาะ โรงเรียนตามสุเหร่าหรือโรงเรียน
ตามบ้านต่าง ๆ ในมณฑลปัตตานี ทั้งนี้เพื่อมิให้ราษฎรเคื่อกรอนและเกิดความยุ่งยากทาง
การปกครอง

สาระสำคัญของพระราชบัญญัติประถมศึกษาพุทธศักราช 2464

พระราชบัญญัติประถมศึกษาฉบับนี้ประกาศเมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2464
โดยให้ผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2464 มีใจความสำคัญสรุปได้ดังนี้

1. พระราชบัญญัติประถมศึกษาฉบับนี้ ไม่ประสงค์จะประกาศใช้ทั่ว
พระราชอาณาจักรในคราวเดียวกัน แต่ให้ประกาศใช้เฉพาะอำเภอหรือตำบลที่เหมาะสม
ก่อน แต่ก็ได้ให้อำนาจแก่เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการที่จะขยายการบังคับใช้ในอำเภอหรือ
ตำบลอื่น ๆ เมื่อเห็นว่าเหมาะสม

2. โรงเรียนซึ่งให้การศึกษาภาคบังคับมีอยู่ 3 ประเภท คือ

2.1 โรงเรียนรัฐบาล

2.2 โรงเรียนประชาบาล

2.3 โรงเรียนราษฎร

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ. 44/52
รายงานการศึกษาแผนมณฑลปัตตานี พ.ศ. 2467 สมุหเทศาภิบาล มณฑลปัตตานีเรียนเสนาบดี
กระทรวงศึกษาธิการ ที่ 93/2767 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2468

3. การเรียนในโรงเรียนประจำและประชาบาลไม่เก็บค่าเล่าเรียน
แต่อย่างใด เว้นแต่โรงเรียนประจำของรัฐบาลที่จัดเป็นพิเศษ ซึ่งจะเก็บค่าเล่าเรียน
ให้เหมาะสมกับท้องถิ่นเป็นแห่ง ๆ ไป

4. เด็กชายหญิงทุกคนอายุตั้งแต่ 7 - 14 ปีต้องเข้าเรียนในโรงเรียน
ประถมศึกษาและกำลังอ่านเขียนไม่ได้ ก็ต้องเรียนต่อไปจนกว่าจะอ่านออกเขียนได้ (มี
ข้อยกเว้นในบางกรณี) สำหรับบางอำเภอหรือบางตำบล อาจเพิ่มอายุบังคับขึ้นไปจาก
7 ปีเป็น 8 ปี 9 ปี หรือ 10 ปีก็ได้ตามที่กระทรวงศึกษาธิการเห็นสมควร

5. เมื่อเด็กเข้าเรียนแล้วต้องมีเวลาเรียนอย่างน้อย 800 ชั่วโมง
ใน 1 ปี และจะขาดเรียนโดยไม่มีเหตุผลเพียงพอเกิน 30 วันติดต่อกันไม่ได้

6. นายอำเภอต้องทำบัญชีเด็กที่มีอายุถึงเกณฑ์บังคับและเข้าเรียนใน
โรงเรียนประถมศึกษาส่งให้ผู้ปกครองและครูใหญ่ทราบก่อนสิ้นปี เวลานั้นเกินสุดท้าย
ของปีถือเดือนมีนาคม)

7. ได้ตั้งสารวัตรศึกษาขึ้นตามความจำเป็นเล็กน้อยทุกอำเภอ สำหรับ
ช่วยนายอำเภอตรวจตราเด็กที่อยู่ในเกณฑ์บังคับ เพื่อแจ้งต่อนายผู้ปกครองให้ส่งเด็กเข้าเรียน
และสอดส่องดูแลเด็กที่ยังไม่ปฏิบัติตามพระราชบัญญัติได้เข้าเรียนในเวลาอันสมควรและ
สารวัตรศึกษาจะได้รับเงินเดือนจากรายได้ประจำปีของโรงเรียนประชาบาลในตำบลนั้น
ตามอัตราที่ผู้ว่าราชการจังหวัดกำหนดไว้

8. เมื่อเด็กอายุครบตามที่กำหนด บิดามารดาหรือผู้ปกครองที่รับ
ผิดชอบต้องไปจดทะเบียนชื่อเด็กไว้ ณ ที่ว่าการอำเภอ ถ้าไม่ปฏิบัติตามจะต้องถูกปรับ
ไม่เกิน 12 บาท ถ้าผู้ปกครองไม่ส่งเด็กเข้าโรงเรียน เมื่อได้รับหมายเตือนจะต้องถูก
ปรับไม่เกิน 50 บาท เมื่อถูกปรับแล้วยังไม่ส่งเด็กเข้าโรงเรียนอีกจะต้องถูกปรับไม่เกิน
100 บาท หรือถูกจำคุกไม่เกิน 10 วัน หรือทั้งปรับทั้งจำ แต่สำหรับผู้ปกครองได้พิสูจน์ให้
เห็นว่าได้พยายามทุกวิธีทางด้วยเหตุผลอันสมควร แต่เด็กก็ไม่ยอมไปเรียนเอง เช่นนี้
ไปถือว่ามีความผิด แต่เด็กอาจถูกลงทัณฑ์ไปเข้าโรงเรียนอาชีวได้

๘. การทำเงินบริจาคการศึกษาภาคบังคับนั้น ขายนกรรจ์ทุกคนเมื่อมีอายุ 16 ปีถึง 60 ปีต้องเลี่ยนเงินศึกษาพลีคนละไม่ต่ำกว่า 1 บาท แต่ไม่เกิน 3 บาท ยกเว้นเฉพาะ

- ๘.1 ผู้ที่ไม่สามารถหาเลี้ยงชีพได้
- ๘.2 ภิกษุสามเณร และนักบวชทุกศาสนา
- ๘.3 พลทหารทุกเหล่าซึ่งกำลังประจำการตามพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร
- ๘.4 ผู้ที่ออกเงินช่วยกิจการโรงเรียนประชาบาลมากกว่าเงินศึกษาพลีที่จะต้องเสีย

10. การจัดตั้งโรงเรียนนั้น ถ้าไม่เพียงพอสำหรับราษฎรรัฐบาลก็จะใช้วิธีการให้ราษฎรช่วยกันหาเงินจัดตั้งขึ้นเป็นแห่ง ๆ ไป โดยให้มีคณะกรรมการศึกษาจำนวนไม่เกิน 5 คนเป็นผู้ดำเนินงานซึ่งจะใช้วิธีเลือกตั้งทุก ๆ ปีจากราษฎรผู้ออกเงินช่วยเหลือไม่ต่ำกว่า 5 บาท ทั้งนี้ต้องได้รับความเห็นชอบจากอุปราชหรือสมุหนายกหรือสมุหเทศาภิบาลช่วย นอกจากโรงเรียนที่ราษฎรช่วยกันจัดตั้งแล้ว นายอำเภออาจจัดสร้างโรงเรียนขึ้นโดยวิธีใดวิธีหนึ่งแล้วแต่ความเหมาะสม

3.2 ความคืบหน้าของการดำเนินการจัดการศึกษาหลังจากมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464

การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีมีปัญหาดัง ๆ โดยเฉพาะบิดามารดาและผู้อุปการของ เด็กไม่นิยมส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนที่มีการสอนภาษาไทย สมุหนายกเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีเห็นว่าวิธีการชักจูงให้คนมาเรียนหนังสือไปได้ผลจึงมีการเรียกร้องให้ออกกฎหมายบังคับ เมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ขึ้นแล้วจึงเป็นผลทำให้มีเด็กเข้าเล่าเรียนเพิ่มมากขึ้น ปรากฏละเอียดจากตาราง 6, 7 และ 8

ตาราง 6 จำนวนโรงเรียนและนักเรียนของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2463

	โรงเรียนรัฐบาล		โรงเรียนประชาบาล		รวม	
	ประถม	มัธยม	ประถม	มัธยม	ประถม	มัธยม
จำนวนโรงเรียน	23	7	110	—	133	7
จำนวนนักเรียน	1,102	121	5,275	—	6,377	121

ที่มา : รวบรวมจาก กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 13
พ.ศ.2463 หน้า 17-18

ตาราง 7 จำนวนนักเรียนในโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาลของมณฑลปัตตานี
ปี พ.ศ. 2464

	โรงเรียนรัฐบาล		โรงเรียนประชาบาล		รวม	
	ประถม	มัธยม	ประถม	มัธยม	ประถม	มัธยม
จำนวนโรงเรียน	23	8	113	—	136	8
จำนวนนักเรียน	1,244	159	5,328	—	6,572	159

ที่มา : รวบรวมจาก กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 14
พ.ศ.2464 หน้า 27

ตาราง 8 จำนวนนักเรียนระดับประถมศึกษาในโรงเรียนรัฐบาล และโรงเรียน
ประชาบาลของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2465

	ชั้นปีที่ 1	ชั้นปีที่ 2	ชั้นปีที่ 3	ชั้นปีที่ 4	ชั้นปีที่ 5	รวม
จำนวนนักเรียนใน ร.ร.รัฐบาล	1,091	274	120	23	20	1,528
จำนวนนักเรียนใน ร.ร.ประชาบาล	9,223	469	96	9	4	9,801
รวม	10,314	743	216	32	24	11,329

ที่มา : รวบรวมจาก กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 15
พ.ศ. 2465 หน้า 60-62

จากตาราง 6, 7 และ 8 จะเห็นได้ว่าในปี พ.ศ. 2463 ก่อนที่พระราชบัญญัติ
ประถมศึกษาจะใช้บังคับกับจำนวนเด็กนักเรียนที่เรียนอยู่ในระดับประถมศึกษาทั้งในโรงเรียน
รัฐบาล และโรงเรียนประชาบาลมีจำนวน 6,377 คน มาในปี พ.ศ. 2464 ซึ่งเป็นปีที่
มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาแล้ว แต่พระราชบัญญัติประถมศึกษาประกาศใช้
เมื่อวันที่ 1 กันยายน และมีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2464 ซึ่งเป็นกลางปี
แล้ว การเร่งรัดให้นักเรียนเข้าเรียนคงไม่สะดวกนัก ดังนั้นในปีนี้นักเรียนระดับ
ประถมศึกษาเรียนอยู่ในโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาลรวมกัน 6,572 คน แต่พอ
มาในปี พ.ศ. 2465 ซึ่งอาจถือว่าเป็นปีแรกที่มีการเร่งรัดให้เด็กเข้าเรียนได้มีนักเรียนที่
เรียนอยู่ในระดับประถมศึกษาทั้งในโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาลรวมกัน
11,329 คน และในจำนวนนี้มีถึง 10,314 คน ที่เรียนอยู่ในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ทั้งนี้
เป็นผลจากการเกณฑ์บังคับตามพระราชบัญญัติประถมศึกษานั้นเอง จำนวนโรงเรียนประชาบาล

ก็เพิ่มขึ้นจาก 113 โรงเรียนในปี พ.ศ. 2464 เป็น 127 โรงเรียนในปี พ.ศ.

[illegible]

อย่างไรก็ตามจำนวนนักเรียนที่เข้าเรียนในโรงเรียนระดับประถมศึกษา

จะค่อย ๆ ลดลงในระยะต่อมา กล่าวคือในปี พ.ศ. 2466 มีเด็กนักเรียนที่เรียนอยู่

ในระดับประถมศึกษา 9,692 คน² ในปี พ.ศ. 2467 มีจำนวน 9,560 คน³ และ

ในปี พ.ศ. 2468 เด็กที่มีอายุ 7 - 14 ปี ได้เข้าเรียนแล้วจำนวน 7,448 คน⁴

ตัวจำนวนเด็กที่อยู่ในเกณฑ์เล่าเรียนที่เขาเรียนแล้วและยังไ้ก้ไม่เขาเรียนของปี พ.ศ.

2467 และ 2468 ในตาราง 9 และ 10

1.กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 15

พ.ศ. 2465 หน้า 54

๒. กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 16

н.п. 2466 илг 51 - 52

3.กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 17

W. 11. 2467 117 38 - 39

⁴ กองจกหมายเหตุแห่งราติ กรมที่ดินปกครอง เอกสารรัชกาลที่ 6 กข.44/80

รายงานการศึกษาประจำปี พ.ศ. 2468 มณฑลยัฎธานี สมุหเทศาภิบาลมณฑลยัฎธานี

กราบทูลแผนยาคีระหรรพวงธรรมการ ที่ 40/3853 ลงวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ.

2470

ตาราง ๑ จำนวนเด็กชายหญิงที่มีอายุอยู่ในเกณฑ์เล่าเรียนของมณฑลปัตตานีตาม
พระราชบัญญัติประถมศึกษาได้เรียนอยู่แล้วและยัง ปี พ.ศ. ๒๔๖๗

อายุ	ชาย			หญิง			รวม		
	ทั้งหมด	เรียนแล้ว	ยัง	ทั้งหมด	เรียนแล้ว	ยัง	ทั้งหมด	เรียนแล้ว	ยัง
๗ - ๘	๒,๗๖๖	๑๓๖	๒,๖๓๐	๒,๓๒๕	๒	๒,๓๒๓	๕,๐๙๑	๑๓๘	๔,๙๕๓
๘ - ๙	๒,๕๘๑	๒๗๒	๒,๓๐๙	๒,๒๖๗	๒๓	๒,๒๔๔	๔,๘๔๘	๒๙๕	๔,๕๕๓
๙ - ๑๐	๒,๓๘๙	๕๐๕	๑,๘๘๔	๒,๐๐๐	๗๑	๑,๙๒๙	๔,๓๘๙	๕๒๒	๓,๘๖๗
๑๐ - ๑๑	๓,๑๒๙	๑,๔๐๓	๑,๗๒๖	๒,๔๙๒	๖๗	๒,๔๒๕	๕,๖๒๑	๑,๔๗๐	๔,๑๕๑
๑๑ - ๑๒	๓,๔๗๔	๑,๗๙๖	๑,๖๗๘	๒,๔๑๔	๙๘	๒,๓๑๖	๕,๘๘๘	๑,๘๙๔	๓,๙๙๔
๑๒ - ๑๓	๒,๖๔๔	๑,๘๘๐	๑,๗๖๔	๒,๔๔๐	๑๑๑	๒,๓๒๙	๖,๐๘๓	๑,๙๙๑	๔,๐๙๒
๑๓ - ๑๔	๓,๔๙๐	๑,๙๓๖	๑,๕๕๔	๒,๒๔๕	๙๔	๒,๑๕๑	๕,๗๓๕	๒,๐๓๐	๓,๗๐๕
รวม	๒๑,๔๗๓	๗,๙๒๘	๑๓,๕๔๕	๑๖,๑๘๓	๔๑๒	๑๕,๗๗๑	๓๗,๖๕๖	๘,๓๔๐	๒๙,๓๑๖

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กษ.๔๔/๕๒ รายงานการศึกษามณฑลปัตตานี
พ.ศ. ๒๔๖๗ สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี เรียนเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ที่ ๙๓/๒๗๖
ลงวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

ตาราง 10 จำนวนเด็กชายหญิงที่มีอายุอยู่ในเกณฑ์เข้าเรียนของมณฑลปัตตานี ตาม
พระราชบัญญัติประถมศึกษาโรงเรียนแล้วและยัง ปี พ.ศ. 2468

อายุ	ชาย			หญิง			รวม		
	ทั้งหมด	เรียนแล้ว	ยัง	ทั้งหมด	เรียนแล้ว	ยัง	ทั้งหมด	เรียนแล้ว	ยัง
7 - 8	3,210	129	3,081	2,751	30	2,721	5,961	159	5,802
8 - 9	2,831	252	2,579	2,620	19	2,601	5,451	271	5,180
9 - 10	2,722	344	3,278	2,445	23	2,422	5,167	367	4,800
10 - 11	2,968	1,189	1,779	2,507	32	2,475	5,475	1,221	4,254
11 - 12	3,059	1,436	1,623	2,550	65	2,485	5,609	1,501	4,108
12 - 13	3,341	1,721	1,620	2,724	58	2,266	5,665	1,779	3,886
13 - 14	4,066	2,107	1,959	2,456	43	2,413	6,522	2,150	4,372
รวม	22,197	7,178	15,019	17,653	270	17,383	39,850	7,448	32,402

ที่มา : กองจดหมายเทศาภิบาล กรมศึกษาธิการ เอกสารรัชกาลที่ 6 ทบ.44/80

รายงานการศึกษาประจำปี พ.ศ. 2468 มณฑลปัตตานี สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี

กรณพลแผนงานกระทรวงธรรมการ ที่ 40/3853 ลงวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2470

แม้ว่าจะได้มีพระราชบัญญัติประถมศึกษาใช้บังคับให้เด็กที่อยู่ในเกณฑ์เข้าเรียน
ให้เข้าเรียนแล้วก็ตาม แต่จากตาราง 9 และตาราง 10 จะเห็นได้ว่าเด็กที่เข้า
เรียนแล้วมีน้อยกว่าเด็กที่ยังไม่เข้าเรียน ที่เป็นเช่นนี้ ไม่ใช่เพราะการขาดแคลน
ครูเพียงอย่างเดียว หากแต่เด็กที่เกณฑ์ให้เรียนแล้วก็พยายามหลบหนีไม่ยอมเข้าเรียน
ดังปรากฏในรายงานการศึกษาของมณฑลปัตตานีว่า

ช่วยผู้ปกครองเด็กไม่คอยนิยมในการที่เข้ามาเลย ต้องคอยกวาดจรว
คูแลวากลวกันเองมอ ถ้ามีฉันนั้นแล้วเด็กก็คอยหลบหลีกหนีตายลดน้อย
ลงทุกที ลงท้ายที่สุดจนเกือบจะมอโรงเรียน จำเป็นต้องกะเกณฑ์
กันใหม่ ครั้นจะเอาโทษความพระราชบัญญัติประถมศึกษาจริง ๆ แล้ว
ก็เกรงว่าจะเป็นการเดือดร้อน จึงคงจำเป็นผ่อนผันตามสมควร¹

จะเห็นได้ว่าเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาใหม่ ๆ จำนวน
นักเรียนที่เรียนหนังสืออยู่ในโรงเรียนเพิ่มจำนวนอย่างรวดเร็ว แต่หลังจากนั้นจำนวน
นักเรียนที่เรียนอยู่ในโรงเรียนระดับประถมศึกษาจะมีจำนวนลดลง ทั้งนี้เพราะมีปัญหา
และอุปสรรคอื่น ๆ ซึ่งจะได้อธิบายในบทต่อไป

4. สมัยรัชกาลที่ 7 ระหว่างปี พ.ศ. 2468 - 2474

การดำเนินการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
นั้นก็เป็นการดำเนินการต่อจากสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การเปลี่ยนแปลง
ที่สำคัญประการหนึ่งก็คือเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ
ได้กราบบังคมทูลลาออกจากตำแหน่ง จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระวรวงศ์เธอ
กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เมื่อครั้งยังเป็นพระองค์เจ้าธานีนิวัติเป็นผู้รั้งตำแหน่ง
เสนาบดี เมื่อวันที่ 3 สิงหาคม พ.ศ. 2469 ซึ่งต่อมาได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้
ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เมื่อวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2469
การที่ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ดำรงตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงธรรมการนั้น เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 สช.44/52
รายงานการศึกษามูลนิธิปัตตานี พ.ศ. 2467 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี เรียนเสนาบดี
กระทรวงศึกษาธิการ ที่ 93/2467 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2468

มียุคก่อนที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีจะกราบทูลถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งแล้ว เพราะ
ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรเดินทางไปทรงดูงานการศึกษาใน
ประเทศญี่ปุ่น และประเทศใกล้เคียง เช่น มลายู และฟิลิปปินส์ ในเดือนกรกฎาคม
พ.ศ. 2469 ขณะที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ
นั้นก็อยู่ในระหว่างกำลังทรงดูงานการศึกษาอยู่ในต่างประเทศ¹

สมัยรัชกาลที่ 6 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นผู้ที่มีความปรารถนาดี มุ่งมั่นที่
จะให้คนไทยในชาติไม่ว่าจะนับถือศาสนาใดก็ตามได้เรียนรู้ภาษาไทย ซึ่งเป็นภาษาของ
ชาติ ถึงปรากฏในบันทึกคำแนะนำเรื่องจัดการศึกษามณฑลปัตตานีของท่านตอนหนึ่งว่า

การจัดการศึกษาสำหรับมณฑลปัตตานีเพื่อให้ประชาชนรู้จักการนับถือประเทศ
บ้านเมืองของตน และไม่ถือตนว่าเป็นเขา หรือเพื่อสะดวกแก่การปกครอง
จะต้องมีแรงความจริงใจให้เข้าใจความจริงนั้นได้แก่ ประเทศสยามมีคนอยู่ 2
จำพวกคือ ชาวสยามกับชาวต่างประเทศ ไก่ ๆ ที่เป็นเจ้าของประเทศสยาม
คนนั้น ๆ ก็ชาวสยาม...อะไรที่จะให้ชาวสยามมีความรู้ความเจริญในส่วน
กำลังร่างกาย วิชาเกษตร อื่นเป็นเครื่องประกอบการอาชีพ ประกอบ
ความเจริญของชาวสยามได้ ก็อุทิศหนุนเสริมหน้ากัน ความรู้อันเป็นวิชากลาง
ที่จะส่งเสริมชาวสยามให้เป็นคนดี หันเทียบคนต่างประเทศเช่นนี้ได้แก่
วิทยาการต่าง ๆ คือหนังสือภาษาของชาตินั้น ๆ และหนังสือของประเทศตน²

¹ระลึก ธาณี นโยบายและการจัดการศึกษาภาคบังคับของไทย ภายหลังการ
เปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475 - 2503) หน้า 72 - 73

²สุภรณ์ วัชรศิริธรรม ผู้รวบรวม "บันทึกคำแนะนำโดยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์
มนตรี เรื่องจัดการศึกษามณฑลปัตตานี" ใน ปริทัศน์หนังสือหายาก หน้า 90

เห็นได้ว่าแนวความคิดของเราจะย่ำแย่ธรรมดาสามัญเป็นแนวความคิดที่มุ่งจะจัดการศึกษาเพื่อให้คนภายในชาติมีความเจริญรุ่งเรืองทันกับวิทยาการของโลก และมุ่งที่จะให้คนภายในชาติมีความเป็นปึกแผ่น มีความรู้สึกร่วมกัน มีภาษาอันเดียวกัน ซึ่งเป็นภาษาของชาติ และเห็นว่าทุกคนแต่เป็นเจ้าของประเทศล้วนแต่เป็นคนไทยหรือ "ชาวสยาม" ทั้งสิ้น ซึ่งเป็นแนวความคิดที่จัดความรู้สึกแบ่งเป็นพวกเป็นเหล่าอันจะนำไปสู่ความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในที่สุด

ในระยะแรกของการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 นั้น สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีในขณะนั้น คือ พระยาเชษฐานุชิต ซึ่งมุ่งมันที่จะให้เด็ก ๆ มุสลิมพูดไทย ดังนั้นเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 แล้ว ในมณฑลปัตตานีจึงมีการเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเล่าเรียนเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นผลส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดเหตุการณ์วุ่นวายในมณฑลปัตตานีเมื่อปี พ.ศ. 2465 โดยทวนกู อับดุลกาเทร์ อดีตเจ้าเมืองปัตตานีก่อการขบถขึ้น¹ ทำให้ต้องผ่นผันในเรื่องเกี่ยวกับการเกณฑ์เด็กให้เข้าเรียนตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวางวัตถุประสงค์ในการจัดการศึกษาไว้ว่า มุ่งอบรมที่จะให้เด็กได้เติบโตเป็นผู้มีความรู้ตามสมควรแก่สภาพ ให้รักและนิยมในวิชาดีของท้องถิ่น ให้เป็นผู้มีสุขภาพแข็งแรงและมีรรมยาเรียบร้อยอันถึงงาน นอกจากนี้กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ยังมีแนวนโยบายเน้นหนักในด้านคุณภาพ และการศึกษาวิชาชีวิตด้วย ดังจะเห็นได้จากนโยบายในการจัดการศึกษาที่ได้ทรงแถลงไว้ในที่ประชุมสมุหเทศาภิบาล เมื่อปี พ.ศ. 2471 ที่มีข้อความบางตอนว่า "การศึกษานี้ควรถือเอาคุณภาพ (quality) ไม่ใช่ถือเอาจำนวน (quantity) การสอบไล่ไม่จกถือเป็นสำคัญ ควรหวังแต่เพียงให้เด็กมีความรู้มีวิชาอาชีพติดตัวเป็นสำคัญ"²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/13 เหตุการณ์ทางเมืองปัตตานี ลงวันที่ 5 มีนาคม 2465

² ระลึก ขานี นโยบายและการจัดการศึกษาภาคบังคับของไทยภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475 - 2503) หน้า 73

ในส่วนการศึกษาของมณฑลปัตตานีก็ไม่ได้มีการเร่งรัดเพื่อให้เด็กมุสลิมพูดภาษาไทยให้ได้
ดังก่อน ๆ คำเนนการไปทีละเล็กทีละน้อย ไม่คำนึงการในสิ่งที่จะทำให้ประชาชนมี
ความรู้สึกว่าฝืนศาสนาและลัทธินิยม ตามหลักรัฐประศาสน์ในบาย 6 ประการ
ซึ่ง รัชกาลที่ 6 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ วางไว้สำหรับปฏิบัติราชการในมณฑล
ปัตตานี เมื่อปี พ.ศ. 2466¹

การศึกษาในโรงเรียนประชาบาลของมณฑลปัตตานีในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังคงมีการสอนภาษามลายูเหมือนกับในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏในรายงานของมหาอำมาตย์ตรี พระยาอุดมพงศ์
เพ็ญสวัสดิ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีว่า "ในโรงเรียนประชาบาลอย่างสูงเพียง
ประถม 3 สอนภาษามลายูเป็นเบื้องต้น ให้เด็กมลายูเข้าโรงเรียน"² แต่ในสมัยนี้
ไม่ได้เคร่งครัดในการเกณฑ์เด็กให้เข้าเรียนตามพระราชบัญญัติประถมศึกษามากนัก
โดยเฉพาะเด็กหญิงก็ยังไม่มีการเกณฑ์แต่อย่างใด แต่ก็ได้มีการทดลองเปิดโรงเรียน
สำหรับเด็กมุสลิมขึ้นในปี พ.ศ. 2472 โดยที่ในระยะแรกคงมีสอนแต่ภาษามลายู
เท่านั้น ดังปรากฏในรายงานตอนหนึ่งว่า "เด็ก ๆ ที่เข้าโรงเรียน จัดกันตามหลักเกณฑ์
ในพระราชบัญญัติประถมศึกษาทั้งหลาย ๆ อยู่มา...แต่เด็กหญิงมลายูยังไม่ได้เข้าโรงเรียน
เพื่อจะไม่ให้รังเกียจกับทางคตินิยม พึงหาใครผู้หนึ่งคนเดียวที่เป็นชาวมลายู เริ่มที่จะ
เปิดโรงเรียนสอนในพระพุทธศักราช 2472 คงแล้วแต่จะสมัครเรียน ก็พอมิเด็กหญิง
มลายูมาเรียนบ้าง ยังจะเพาะภาษามลายู"³

¹ กระทรวงมหาดไทย "หลักรัฐประศาสน์ในบาย ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
วางไว้สำหรับปฏิบัติราชการในมณฑลปัตตานี ลงวันที่ 6 กรกฎาคม 2466" เทศาภิบาล เล่มที่ 29
แผ่นที่ 153 พ.ศ. 2468 หน้า 216 - 221

² "กระทรวงมหาดไทย "รายงานประจำปีราชการ กระทรวงมหาดไทย จำนวน
พระพุทธศักราช 2471 ของพระยาอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์" เทศาภิบาล เล่มที่ 30 ฉบับที่ 11
พ.ศ. 2473 หน้า 898

³
ฎ. 900

เกี่ยวกับการสอนภาษามลายูในโรงเรียนนั้น มีการสอนดังนี้คือ "สำหรับโรงเรียนประชาบาล ตำบลที่มีเด็กมลายูล้วนให้สอนภาษามลายู สำหรับชั้นประถมปีที่ 1 สัปดาห์ละ 5 ชั่วโมง ประถม 2 สอน 2 ชั่วโมง ประถม 3 สอน 1 ชั่วโมง"¹

นอกจากนั้นในโรงเรียนประจําณฑลคือโรงเรียนเบญจมราชูทิศปัตตานี และในโรงเรียนประจำจังหวัดที่มีครูมลายู ก็ยังได้มีการสอนภาษามลายูควบ โดยสอนในระดับชั้นมัธยม 4, 5, 6 สอนสัปดาห์ละ 1 ชั่วโมง แต่เน้นการสอนพูดภาษามลายูมากกว่าการอ่านและการเขียน² เพื่อให้ทุกคนรวมทั้งผู้ที่นับถือศาสนาพุทธพหุพหุที่จะสามารถพูดภาษามลายูได้ ซึ่งจะมีประโยชน์เวลาทำงาน

ตาราง 11 จำนวนเด็กชายหญิงที่มีอายุอยู่ในเกณฑ์เล่าเรียนของมณฑลปัตตานี
ตามพระราชบัญญัติประถมศึกษาได้เข้าเรียนอยู่แล้วและยังปี 2469 ปี 2470
ปี 2471

ปี พ.ศ.	จำนวนเด็กทั้งหมด		จำนวนเด็กที่เข้าเรียนแล้ว		จำนวนเด็กที่ยังไม่เข้าเรียน		รวมจำนวนเด็กที่เข้าเรียนแล้ว	รวมจำนวนเด็กที่ยังไม่เข้าเรียน
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง		
2469	24,118	19,640	6,376	775	17,742	18,865	7,051	35,607
2470	22,670	18,468	6,061	742	16,609	17,726	6,803	34,333

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 กษ.67/10
กรรมการมณฑลปัตตานี ส่งสำเนาเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการเสด็จประพาสมณฑลปัตตานี
(10 เม.ย. 2471 - 16 พ.ค. 2471) ลงวันที่ 22 เมษายน พ.ศ. 2471

²ดู.

ตาราง 11 (ต่อ)

ปี พ.ศ.	จำนวนเด็กทั้งหมด		จำนวนเด็กที่ เขาเรียนแล้ว		จำนวนเด็กที่ ยังไม่เขาเรียน		รวมจำนวน เด็กที่เข้า เรียนแล้ว	รวมจำนวน เด็กที่ยังไม่ เขาเรียน
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง		
2471	23,137	19,266	5,862	711	17,275	18,555	6,573	35,830

ที่มา : รวบรวมจาก กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 19
พ.ศ.2469 หน้า 53

กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20
พ.ศ.2470 หน้า 54

กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 21
พ.ศ.2471 หน้า 21

จากตาราง 11 จะเห็นว่าจำนวนเด็กที่อยู่ในวัยเกณฑ์บังคับแล้วเรียนตาม
พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464 เรียนหนังสืออยู่ในโรงเรียนจำนวนน้อยมาก
และจำนวนเด็กที่ศึกษาแล้วเรียนก็มีจำนวนลดลงเรื่อยมาจาก 7,051 คน ในปี
พ.ศ.2469 เหลือ 6,803 ในปี พ.ศ.2470 และในปี พ.ศ.2471 ก็มีจำนวนเพียง
6,573 คน

ต่อมาในปี พ.ศ.2472 มีนักเรียนชายหญิงที่กำลังเรียนอยู่ในโรงเรียน
ประชาบาล โรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนราษฎร์ รวมกัน 7,256 คน ในปี
พ.ศ.2473 มีจำนวน 8,164 คน และในปี พ.ศ.2474 มีจำนวน 8,575 คน ดัง
ปรากฏรายละเอียดในตาราง 12

ตาราง 12 จำนวนนักเรียนชายหญิงที่เรียนอยู่ในโรงเรียนประจำบาล โรงเรียนรัฐบาล และโรงเรียนราษฎร์ของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2472 - 2474

ปีพ.ศ.	ร.ร.รัฐบาล		ร.ร.ประจำบาล		ร.ร.ราษฎร์		รวม		รวมชายหญิง
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	
2472	925	180	5,735	355	45	16	6,705	551	7,256
2473	1,018	212	6,355	472	87	20	7,460	704	8,164
2474	989	244	6,715	516	82	29	7,786	789	8,575

ที่มา : รวบรวมจาก กระทรวงธรรมการ รายงานการศึกษาของกระทรวงธรรมการ ประจำปีที่ 22, 23, 24 พ.ศ. 2472-3-4 หน้า 46, 49 และ 51

เกี่ยวกับโรงเรียนราษฎร์ในมณฑลปัตตานีนั้นได้มีการจัดตั้งโรงเรียนราษฎร์ตามพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. 2461 เป็นโรงเรียนแรกเมื่อปี พ.ศ. 2472 คือโรงเรียนเพ่งมื่น ซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลบางนรา อำเภอบางนรา จังหวัดนราธิวาส¹ และต่อมาในปี พ.ศ. 2473 ก็ได้มีโรงเรียนราษฎร์เพิ่มขึ้นอีก 1 โรงเรียน คือ โรงเรียนเตี้ยงฮั่ว ซึ่งตั้งขึ้นที่ตำบล อาเนาะรู อำเภอสะบารัง จังหวัดปัตตานี² ทั้ง 2 โรงเรียนนี้เป็นโรงเรียนของคนจีน และในปี พ.ศ. 2474 ก็ไม่มีการจัดตั้งโรงเรียนราษฎร์

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 ศธ.54.8/4 ประกาศกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ 4500 ลงวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2472

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 ศธ.54.8/5 ประกาศกระทรวงธรรมการแผนกกรมศึกษาธิการ ที่ 9310 ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2473

เพิ่มขึ้นแต่อย่างใด¹ สำหรับโรงเรียนปอเนาะ และโรงเรียนตามสุเหร่า ตามหมู่บ้าน ที่สอนศาสนาอิสลามซึ่งมีเป็นจำนวนมากนั้น ไม่ได้มีการจดทะเบียนเป็นโรงเรียนราษฎร์ แต่อย่างใด

กล่าวโดยสรุปแล้วนโยบายและการดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีมี จุดมุ่งหมายหลักที่ต้องการให้ชาวพื้นเมืองซึ่งส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลามและใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวันได้เรียนรู้ภาษาไทยอย่างน้อย ๆ ก็ให้สามารถพูดภาษาไทยได้

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ใก่เริ่มมีแนวความคิดที่จะจัดการศึกษาให้ชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานีซึ่งใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวันได้เรียนรู้ภาษาไทย โดยขั้นแรกมุ่งที่จะให้ชาวไทยมุสลิมเหล่านั้นสามารถพูดภาษาไทยได้ ส่วนการรู้หนังสือไทย คือ อ่านออกเขียนได้นั้นจะคอยดำเนินการไปในขั้นที่สอง แต่เนื่องจากว่าโรงเรียนส่วนใหญ่ที่มีอยู่เวลานั้นล้วนแต่เป็นโรงเรียนที่อยู่ในบริเวณวัดทั้งสิ้น ประกอบกับเหตุผลอื่น ๆ ประชาชนชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานี ซึ่งไม่ค่อยเห็นความสำคัญของการเรียนหนังสือไทยอยู่แล้ว ก็ยังมีความรังเกียจที่จะส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนที่รัฐบาลได้จัดตั้งขึ้น

การศึกษาสำหรับชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานี เขามีสถานศึกษาอยู่แล้ว ได้แก่การศึกษาในสถานศึกษาที่เรียกว่า ปอเนาะ การศึกษาตามสุเหร่า และการศึกษาตามบ้านของผู้นำทางศาสนาอิสลาม ซึ่งการศึกษาในสถานศึกษาเหล่านี้จะศึกษาภาษามลายู การอ่านคัมภีร์กุรอาน และศึกษาหลักธรรมทางศาสนาอิสลาม ดังนั้นทางรัฐบาลจึงดำริที่จะให้แทรกการสอนภาษาไทยในโรงเรียนสุเหร่า โดยทางรัฐบาลจะจัดส่งครูให้ไปสอนพูดภาษาไทย แต่แนวความคิดนี้ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ยังไม่ได้มีการดำเนินการอย่างจริงจัง

¹กระทรวงธรรมการ รายงานการศึกษาของกระทรวงธรรมการ ประจำปีที่ 22, 23, 24 พ.ศ. 2472 - 3 - 4 หน้า 38

ในสมัยรัชกาลที่ 6 แนวความคิดที่จะให้ชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานีซึ่งใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวันได้เรียนรู้ภาษาไทย โดยเน้นในชั้นแรกเพียงให้สามารถพูดภาษาไทยได้เท่านั้นมีลักษณะที่จริงจังมากขึ้น โดยให้ถือว่าเป็นหน้าที่ของสมุหเทศาภิบาลที่จะจัดการศึกษาในระดับมูลศึกษาเพื่อให้ชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานีสามารถพูดภาษาไทยได้ ดังนั้นเมื่อสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีได้พยายามโดยวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้บิดามารดาส่งบุตรหลานเข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียนแต่ไม่ประสบผลสำเร็จแล้ว สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีจึงเสนอให้ทางรัฐบาลออกกฎหมายบังคับ จะเนื่องจากเหตุผลใดก็ตาม ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2464 ก็ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาขึ้น มีการเกณฑ์บังคับให้เด็กชายหญิงในมณฑลปัตตานีที่มีอายุตั้งแต่ 10 - 14 ปีให้เข้าศึกษาเล่าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียนที่รัฐบาลได้จัดตั้งขึ้น การเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าศึกษาเล่าเรียนในมณฑลปัตตานีสร้างความไม่พอใจแก่บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กจนเกิดเหตุการณ์กระด้างกระเดื่องคัดค้านการขบถในปลายปี พ.ศ. 2465 หลังจากนั้นจึงมีการผ่อนผันเกี่ยวกับการเกณฑ์บังคับเด็กให้เข้าศึกษาเล่าเรียนตามสมควร ไม่เคร่งครัดเหมือนกับตอนที่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาใหม่ ๆ

การดำเนินการอีกประการหนึ่งที่พยายามจะให้บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กชาวไทยมุสลิมส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียน ได้แก่การจัดให้มีการสอนภาษามลายูในโรงเรียนระดับประถมศึกษา โดยเฉพาะในโรงเรียนประจำบาลที่อยู่ใกล้ท้องถื่นของชาวไทยมุสลิมโดยคิดว่าวิธีนี้จะสามารถจูงใจให้บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กส่งบุตรหลานของตนเข้าศึกษาในโรงเรียน แต่วิธีนี้ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ คือ ประชาชนก็ยังคงไม่สนใจที่จะส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนอยู่นั่นเอง ประชาชนชาวไทยมุสลิมส่วนใหญ่ยังคงนิยมส่งบุตรหลานของตนให้เรียนหนังสือภาษามลายู การอ่านคัมภีร์กุรอ่าน และการเรียนหลักธรรมทางศาสนาอิสลาม ตามโรงเรียนปอเนาะ ตามสุเหร่า และตามบ้านของผู้ซึ่งมีอยู่มากมายในมณฑลปัตตานี

ในสมัยรัชกาลที่ 7 นโยบายในการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีก็ไม่ได้แตกต่างไปจากสมัยรัชกาลที่ 5 และสมัยรัชกาลที่ 6 มากนัก แต่คงเนื่องจากเกรงว่าถ้ามีการเกณฑ์บังคับเข้มงวดมากจนเกินไปก็อาจจะทำให้เกิดเหตุการณ์ไม่สงบเหมือนกับที่เกิดขึ้นในปลายปี พ.ศ. 2465 อีก ดังนั้นในสมัยนี้จึงไม่ได้มีการกวาดขันเกณฑ์บังคับนักเรียนให้เข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียนมากนัก โดยเฉพาะเด็กผู้หญิงมุสลิมก็มีการผ่อนผันไม่มีการเกณฑ์บังคับให้เข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนแต่อย่างใด แต่ก็ได้พยายามชักจูงเพื่อให้บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กเห็นความสำคัญของการเรียนหนังสือไทย และส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียน ในปี พ.ศ. 2472 ได้ทดลองเปิดโรงเรียนสำหรับเด็กหญิงมุสลิมเป็นครั้งแรก โดยมีครูผู้หญิงมุสลิมเป็นผู้สอน ในระยะแรกก็สอนภาษามลายูอย่างเดียวเท่านั้น กล่าวได้ว่าความมุ่งหมายที่จะจัดการศึกษาเพื่อให้ชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานีสามารถพูดภาษาไทยได้ก็ยังคงไม่ประสบผลสำเร็จ

ในปี พ.ศ. 2475 ได้มีการเปลี่ยนแปลงทางการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชเป็นระบอบประชาธิปไตย ทางด้านการศึกษาก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงด้วย เพื่อให้สอดคล้องกันจึงจะกล่าวถึงการจัดการศึกษาในสามจังหวัดภาคใต้ หลังปี 2474 ซึ่งเป็นปีที่มีการยุบเลิกมณฑลปัตตานี พอเป็นสังเขป

5. การศึกษาในสามจังหวัดภาคใต้หลังปี พ.ศ. 2474

เมื่อวันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474 ได้มีพระบรมราชโองการให้ยุบเลิกมณฑลปัตตานี รวมจังหวัดต่าง ๆ ของมณฑลปัตตานีเข้าไว้ใน การปกครองมณฑลนครศรีธรรมราช¹ ต่อมาในปี พ.ศ. 2476 ได้มีการยุบเลิกมณฑลทุกมณฑลและให้ใช้พระราชบัญญัติ

¹ "ประกาศเรื่องยุบรวมท้องที่บางมณฑลและบางจังหวัด" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 48 ลงวันที่ 21 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474 หน้า 576 - 578

ว่าด้วยระเบียบราชการแห่งราชอาณาจักรสยาม พุทธศักราช 2476 แทน¹ ดินแดนส่วน
ที่เคยเป็นมณฑลปัตตานี ในอดีตได้แยกเป็นจังหวัดต่าง ๆ เป็น 3 จังหวัดคือ จังหวัดปัตตานี
ยะลา และนราธิวาส ในส่วนนี้จะกล่าวถึงการศึกษาในสามจังหวัดภาคใต้พอเป็นสังเขป
เพื่อผู้ที่สนใจจะได้ศึกษาอย่างละเอียดต่อไป

ก่อนหน้านี้ในโรงเรียนประชาบาลที่อยู่ในชุมชนชาวมุสลิมได้มีการสอนภาษามลายู
ควบคู่ไปกับการสอนภาษามลายูในโรงเรียนได้ถูกยกเลิกพร้อมกับกำกับการยุบเลิกมณฑล คือ
ยุบเลิกในปี พ.ศ. 2476 แต่ต่อมาในปี พ.ศ. 2490 ได้มีการรื้อฟื้นการสอนภาษามลายู
ในโรงเรียนประชาบาลและเทศบาลอีก และได้ถูกยกเลิกไปอีกในปี พ.ศ. 2494² จึงกล่าว
ได้ว่าหลังจากปี พ.ศ. 2494 แล้วการจัดการศึกษาในสามจังหวัดภาคใต้ เหมือนกับจังหวัด
อื่น ๆ ทั่วราชอาณาจักร

ไม่ว่าจะจัดการศึกษาโดยให้มีการสอนภาษามลายูหรือไม่มีการสอนภาษามลายู
ก็ตาม ปัญหาที่สำคัญซึ่งไม่เคยเปลี่ยนแปลงก็คือ บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กส่วนใหญ่
ไม่นิยมส่งบุตรหลานให้เข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน หรือเมื่อจบการศึกษาภาคบังคับแล้วก็มัก
จะส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนใน "ปอเนาะ" หรือไปช่วยบิดามารดาของตนในการ
ทำมาหากิน ภาษาที่ใช้ในการเรียนการสอนในปอเนาะนั้นจะใช้ภาษามลายู ดังนั้นแม้ว่า
เด็กบางคนจะเรียนจบระดับประถมศึกษา แต่เมื่อไม่ก่อกองมีโอกาสใช้ภาษาไทยในชีวิตประจำวัน
เพียงไม่กี่ปีก็จะลืมภาษาไทยไปหมด สถิติของผู้ไม่รู้หนังสือในสามจังหวัดภาคใต้จึงสูงกว่า
สถิติเฉลี่ยทั่วประเทศมาก กล่าวคือในปี พ.ศ. 2490 ประชากรผู้ไม่รู้หนังสือในสามจังหวัด

¹ "พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม
พระพุทธศักราช 2476" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 50 ลงวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ.
2476 หน้า 751-762

² เกษม รังสิโยภุญญ์ อิทธิพลของศาสนาอิสลามต่อการจัดการปกครองของ
จังหวัดชายแดนภาคใต้ หน้า 99

ภาคใต้เฉลี่ย 81.2 เปอร์เซ็นต์ ในขณะที่ประชากรผู้ไม่รู้หนังสือทั่วประเทศมีเพียง 59.9 เปอร์เซ็นต์ ในปี พ.ศ. 2503 ประชากรผู้ไม่รู้หนังสือในสามจังหวัดภาคใต้เฉลี่ย 67.0 เปอร์เซ็นต์ ในขณะที่ประชากรผู้ไม่รู้หนังสือทั่วประเทศมีเพียง 29.2 เปอร์เซ็นต์ และในปี พ.ศ. 2513 มีผู้ไม่รู้หนังสือเฉลี่ยในสามจังหวัดภาคใต้ 49.3 เปอร์เซ็นต์ ดังปรากฏรายละเอียดในตาราง 13

ตาราง 13 ประชากรผู้ไม่รู้หนังสือเทียบลวนร้อยละของสามจังหวัดภาคใต้ ปี พ.ศ. 2490 2503 และ 2513

	ปัตตานี	ยะลา	นราธิวาส	เฉลี่ยสาม จังหวัด	เฉลี่ยทั่วประเทศ
ปี พ.ศ. 2490	81.6	77.0	88.2	81.2	59.9
ปี พ.ศ. 2503	68.5	62.0	70.6	67.0	29.2
ปี พ.ศ. 2513	50.8	44.0	53.1	49.3	18.2

ที่มา : รวบรวมจาก สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักงานกฤษฎีกา
สถิติประชากรผู้ไม่รู้หนังสือของประเทศไทย พ.ศ. 2490 - 2523 หน้า 1 - 25

จำนวนนักเรียนในระดับประถมศึกษา ซึ่งเป็นการศึกษาภาคบังคับ แม้ว่าจะมี เด็กไทยมุสลิมเรียนอยู่มากกว่าเด็กไทยพุทธก็ตาม แต่ในระดับการศึกษาที่สูงขึ้น เช่น ระดับมัธยมศึกษา จะมีเด็กนักเรียนที่เป็นไทยพุทธมากกว่าเด็กนักเรียนที่เป็นไทยมุสลิม เช่น ในปี พ.ศ. 2503 ในสามจังหวัดภาคใต้มีเด็กไทยพุทธเรียนอยู่ในโรงเรียนระดับ ประถมศึกษา จำนวน 20,794 คน ในขณะที่มีเด็กไทยมุสลิมเรียนอยู่จำนวน 51,784 คน ส่วนในระดับมัศึกษามีเด็กไทยพุทธเรียนอยู่ 6,504 คน และมีเด็กไทยมุสลิมจำนวน เพียง 1,503 คน ดังปรากฏรายละเอียดในตาราง 14

ตาราง 14 จำนวนนักเรียนไทยพุทธ ไทยมุสลิม ในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษา
ของสามจังหวัดภาคใต้ ปี พ.ศ. 2503

จังหวัด	ระดับมัธยมศึกษา		ระดับประถมศึกษา	
	ไทยพุทธ	ไทยมุสลิม	ไทยพุทธ	ไทยมุสลิม
ปัตตานี	2,190	732	7,900	22,992
ยะลา	2,230	230	6,708	7,555
นราธิวาส	2,084	541	6,186	21,237
รวม	6,504	1,503	20,794	51,784

ที่มา : ประสิทธิ์ เวชสวรรค์ การพัฒนาการศึกษาเพื่อบูรณาภาพของจังหวัดชายแดนภาคใต้ หน้า 73

จะเห็นได้ว่าในระดับการศึกษาที่สูงกว่าการศึกษาภาคบังคับแล้ว จำนวนเด็กนักเรียนไทยมุสลิมที่เรียนอยู่ในโรงเรียนจะมีจำนวนลดลงมาก เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนนักเรียนในระดับประถมศึกษา ทั้งนี้เพราะว่าส่วนหนึ่งเมื่อจบการศึกษาภาคบังคับแล้ว ก็อาจออกมาช่วยเหลือบิดามารดาในการประกอบอาชีพ และอีกส่วนหนึ่งเข้าเรียนศาสนาในปอเนาะ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากในสามจังหวัดภาคใต้ เพื่อที่จะให้เด็กนักเรียนที่เข้าเรียนในโรงเรียนปอเนาะได้มีโอกาสเรียนภาษาไทยและทางด้านการเรียนทางศาสนาที่จะได้มีระเบียบแบบแผนแน่นอนขึ้น ในปี พ.ศ. 2504 จึงได้มีการประกาศใช้ระเบียบกระทรวงศึกษาธิการว่าด้วยการปรับปรุงอุดหนุนปอเนาะในภาคศึกษา 2¹ โดยได้

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน กระทรวงศึกษาธิการ บันทึกการประชุมคณะกรรมการการปรับปรุง โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม ครั้งที่ 3/2520 วันที่ 25 มีนาคม 2520

วางแผนทางปรับปรุงอาคารสถานที่ หลักสูตร การสอนศาสนา ให้เป็นชั้น มีการสอนภาษาไทยและวิชาชีพโดยศึกษานิเทศเขตศึกษา 2* ให้ความช่วยเหลือตลอดมา ปอเนาะใดจัดกิจการดีก็ได้รับเงินอุดหนุนจากทางราชการ และได้รับพระราชทานเงินรางวัลจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 10,000 บาท 5,000 บาท 3,000 บาท และ 1,000 บาท ตามลำดับ

ในปี พ.ศ. 2508 รัฐบาลเห็นว่าควรส่งเสริมปอเนาะที่ปรับปรุงแล้วให้เป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม มีอาคารเรียนเป็นเอกเทศ และให้สอนวิชาสามัญควบคู่กับการสอนวิชาศาสนาอิสลาม ต่อมาในปี พ.ศ. 2509 คณะรัฐมนตรีมีมติห้ามมิการจัดตั้งปอเนาะขึ้นใหม่ และให้พยายามปรับปรุงโรงเรียนปอเนาะให้เป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม ถ้าไม่ตรงตามกำหนดให้ถือว่าปอเนาะนั้นล้มเลิกไป ต่อมาในปี พ.ศ. 2513 มีการประกาศใช้โครงการอุดหนุนโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลามเรียกว่า โครงการอุดหนุนโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลามของกระทรวงศึกษาธิการ 2513 ซึ่งมีสาระสำคัญว่ากระทรวงศึกษาธิการมีจุดมุ่งหมายสำคัญที่จะส่งเสริมให้โรงเรียนประเภทนี้สอนทั้งศาสนาอิสลามและวิชาสามัญควบคู่กันไปให้โดยล โดยให้เงินอุดหนุนโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลามที่สอนภาษาไทยควบคู่ จากการสำรวจเมื่อปี พ.ศ. 2519 จำนวนโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลามในสามจังหวัดภาคใต้มีจำนวน 326 โรงเรียน คือ จังหวัดปัตตานีมี 160 โรงเรียน จังหวัดยะลา 82 โรงเรียน และจังหวัดนราธิวาส 84 โรงเรียน²

* ในปี พ.ศ. 2500 กระทรวงศึกษาธิการได้แบ่งจังหวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศ เป็น 12 ภาคการศึกษา ภาคศึกษา 2 ครอบคลุม 4 จังหวัด คือ ปัตตานี ยะลา นราธิวาส และสตูล ภาคศึกษา 2 มีสำนักงานอยู่ที่จังหวัดยะลา

¹สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน กระทรวงศึกษาธิการ บันทึกการประชุมคณะกรรมการปรับปรุงโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม ครั้งที่ 3/2520 วันที่ 25 มีนาคม 2520

การที่รัฐบาลได้ให้ระเบียบว่าด้วยการปรับปรุง อุดหนุนโรงเรียนปอเนาะให้โรงเรียนปอเนาะจดทะเบียนเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม และให้มีการสอนภาษาไทยด้วยนั้น นับได้ว่าเป็นหนทางแก้ปัญหาการไม่รู้ภาษาไทยของประชาชนส่วนใหญ่ในดินแดนส่วนนี้ประการหนึ่ง เพราะจะทำให้เด็กที่เรียนในโรงเรียนปอเนาะได้เรียนภาษาไทยควบคู่กับการเรียนศาสนาอิสลาม ซึ่งจะช่วยลดจำนวนผู้ไม่รู้หนังสือไทยได้ประการหนึ่ง

ในปี พ.ศ. 2522 มีนักเรียนในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลามของสามจังหวัดภาคใต้ที่เรียนวิชาสามัญควบคู่กับวิชาศาสนาอิสลาม จำนวน 9,757 คน จากจำนวนนักเรียนทั้งหมด 25,834 คน หรือร้อยละ 37.76 ของนักเรียนทั้งหมด ดูรายละเอียดในตาราง 15

ตาราง 15 จำนวนนักเรียนในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลามของสามจังหวัดภาคใต้ จำแนกตามประเภทการเรียน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2520 - 2522

จังหวัด	จำนวนนักเรียนทั้งหมด			จำนวนนักเรียนที่เรียนศาสนาอย่างเดียว			จำนวนนักเรียนที่เรียนวิชาสามัญควบคู่กันด้วย		
	2520	2521	2522	2520	2521	2522	2520	2521	2522
ปัตตานี	1,519	9,651	12,259	8,329	6,578	8,538	3,190	3,073	3,719
นราธิวาส	7,157	7,323	7,019	2,620	3,945	3,859	3,537	3,378	3,160
ยะลา	7,240	6,041	6,558	4,445	3,411	3,680	2,795	2,630	2,878
รวม	25,916	23,015	25,834	16,394	13,934	16,077	9,522	9,081	9,757

ที่มา : คัดแปลงจาก สำนักงานศึกษาธิการเขต 2 ยะลา รายงานผลการปฏิบัติงานและสถิติการศึกษาของโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม เขตศึกษา 2 ประจำปีงบประมาณ 2522 หน้า 47

แม้ว่าในปัจจุบันนี้จะมีเด็กไทยมุสลิมเข้าเรียนหนังสือในระดับมัธยมศึกษามากขึ้น แต่เนื่องจากปัญหาทางด้านการเงิน และปัญหาทางด้านอื่น ๆ ทำให้เด็กส่วนใหญ่ยังไม่มีความรู้ ทิพอที่จะสอบแข่งขันเรียนต่อในสถาบันชั้นสูงได้ เพื่อเป็นการแก้ปัญหาในด้านการศึกษาใน สามจังหวัดภาคใต้ (รวมทั้งสตูลด้วย) และช่วยเหลือเจือจุนสนับสนุนให้ชาวไทยมุสลิมได้มี โอกาสได้รับการศึกษาสูงขึ้น กระทรวงมหาดไทยได้กำหนดนโยบายส่งเสริมการศึกษาแก่นักศึกษาชาวไทยมุสลิมที่สำเร็จชั้น ม.ศ. 5 โดยขอทำความตกลงกับมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ให้เข้าเรียนเป็นกรณีพิเศษ ไม่ต้องสอบคัดเลือก โดยมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์รับให้เข้าเรียนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2512 และมาในปี พ.ศ. 2514 ก็มีมหาวิทยาลัยอื่น ๆ รับเพิ่ม¹ โดยรับนักศึกษาให้เข้าเรียนตามสิทธิพิเศษนี้ จังหวัดละ 1 คน ต่อหนึ่งมหาวิทยาลัย ซึ่งนอกจากจะเป็นการช่วยเหลือให้เด็กชาวไทยมุสลิมได้มีโอกาสเข้าเรียนในสถาบันชั้นสูงได้มากขึ้นแล้ว ส่วนหนึ่งก็มีประโยชน์ทางด้านการเมืองด้วย แสดงถึงความเอาใจใส่ของรัฐบาลที่มีต่อประชาชนชาวไทยมุสลิมในสามจังหวัดภาคใต้ สำหรับผู้เรียนเน้นหนักทางด้าน ศาสนานั้นส่วนหนึ่งจะเดินทางไปศึกษาต่อในกลุ่มประเทศอาหรับ บางส่วนก็ได้รับทุนอุดหนุนจากรัฐบาลของประเทศเหล่านั้น

ส่วนการศึกษาในระดับประถมศึกษาในผู้ว่ามุสลิมภาคใต้ได้เคยเสนอแนะถึงแนวทางในการแก้ปัญหาในสามจังหวัดภาคใต้ประการหนึ่งว่า "ขอให้รัฐบาลจัดให้มีการสอนภาษามลายู และศาสนาอิสลามในโรงเรียนระดับประถมศึกษาเช่นเดียวกับที่เคยปฏิบัติในปี พ.ศ. 2494"² แต่กระทรวงศึกษาธิการไม่เห็นด้วย ส่วนการสอนศาสนาอิสลามนั้น ทางภาคศึกษา 2 ได้

¹ เบบม รังสิโยภฤกษ์ อิทธิพลของศาสนาอิสลามต่อการจัดการปกครองจังหวัดชายแดนภาคใต้ หน้า 110

² คณะกรรมการการศึกษาเอกชน กระทรวงศึกษาธิการ รายงานการประชุมคณะกรรมการปรับปรุงโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม ครั้งที่ 1/2520 วันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2520

เริ่มโครงการให้การอบรมครูเพื่อเตรียมการให้ครูเหล่านั้นสามารถสอนศาสนาอิสลามเป็นภาษาไทยแทนวิชาศีลธรรมในโรงเรียนที่มีเด็กชาวไทยมุสลิมเป็นจำนวนมากต่อไป

การศึกษาในสามจังหวัดภาคใต้มีปัญหาต่าง ๆ มากมายและที่สำคัญคือมีปัญหาทางการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องอยู่ด้วย ก็จะปรากฏตามหน้าหนังสือพิมพ์อยู่เนือง ๆ ว่ามีการเผาโรงเรียนโดยกลุ่มโจรก่อการร้ายที่ไม่ต้องการให้มีการสอนภาษาไทยในโรงเรียน ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้กวนแกการศึกษาอย่างละเอียดต่อไป

ปัญหา อุปสรรค และการแก้ไข

การดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี มีปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ อยู่มากมาย บางปัญหาก็เป็นปัญหาที่เหมือนกับปัญหาที่เกิดขึ้นในดินแดนส่วนอื่น ๆ ของประเทศ แต่ก็ยังมีปัญหาและอุปสรรคบางประการที่เป็นปัญหาลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นในมณฑลปัตตานี ซึ่งเกี่ยวข้องกับศาสนาและวัฒนธรรมของประชาชนส่วนใหญ่ในดินแดนส่วนนี้ ปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ เหล่านั้นอาจแยกกล่าวได้ดังนี้คือ

1. ปัญหาทางเศรษฐกิจ

1.1 การขาดแคลนทุนทรัพย์ ซึ่งเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นไม่เพียงแต่ในมณฑลปัตตานีเท่านั้น แต่เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในดินแดนส่วนอื่น ๆ ของประเทศด้วย จะต้องยอมรับความจริงประการหนึ่งว่ารัฐบาลลงทุนในการจัดการศึกษาน้อยมาก อันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การศึกษาไม่เจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร การที่รัฐบาลทุ่มเทงบประมาณทางการศึกษาไม่มากนักก็เนื่องจากรัฐบาลยังมีภาระสำคัญในการพัฒนาด้านอื่น ๆ ที่จำเป็นและเร่งด่วนอีกมาก เช่น การพัฒนาทางด้านคมนาคม ทางด้านการทหาร การรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง และทางด้านอื่น ๆ อีกมาก เงินงบประมาณที่นำมาใช้เพื่อการศึกษาเมื่อเปรียบเทียบกับงบประมาณแผ่นดินทั้งหมดจึงมีจำนวนน้อยมาก

ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2449 - 2452 งบประมาณของกระทรวงธรรมการ โดยเฉลี่ยมีเพียงร้อยละ 2.42 ของงบประมาณแผ่นดินทั้งหมดและถ้าคิดเฉพาะงบประมาณของกรมศึกษาธิการซึ่งมีหน้าที่ในการจัดการศึกษาโดยตรงแล้วก็มีเฉลี่ยเพียงร้อยละ 1.57 ของงบประมาณแผ่นดินทั้งหมดเท่านั้น ดังปรากฏรายละเอียดในตาราง 16 และดูค่าใช้จ่ายในด้านต่าง ๆ โดยเฉลี่ยของงบประมาณปี พ.ศ. 2453 - 2468 ในตาราง 17

ตาราง 16 เปอร์เซนต์งบประมาณของกรมศึกษาธิการ และงบประมาณของกระทรวง
ธรรมการ เมื่อเทียบกับงบประมาณแผ่นดินทั้งหมด

ปี พ.ศ.	งบของกรมศึกษาธิการ คิดเป็นเปอร์เซนต์ เทียบกับงบประมาณแผ่นดินทั้งหมด	งบของกระทรวงธรรมการ คิดเป็นเปอร์เซนต์ เทียบกับงบประมาณแผ่นดินทั้งหมด
2449	1.5	2.5
2450	1.6	2.5
2451	1.6	2.5
2452	1.6	2.2

ที่มา : คัดแปลงมาจาก วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5
หน้า 174

ตาราง 17 การจัดลำดับความสำคัญของกิจการต่าง ๆ ในงบประมาณรายจ่ายเป็น
รายจ่ายโดยเฉลี่ยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2453 - 2468 เป็นร้อยละ

ลำดับที่	กิจการที่ใช้จ่าย	คิดเป็นร้อยละ
1	การป้องกันประเทศ	24.3
2	การปกครอง	12.3
3	การคมนาคม	9.3
4	การรักษาความสงบภายใน	7.9
5	การจัดเก็บภาษี	6.6

ตาราง 17 (ต่อ)

ลำดับที่	กิจการที่ใช้จ่าย	คิดเป็นร้อยละ
6	การยุติธรรม	4.7
7	การเกษตรกรรม	3.2
8	การศึกษา	2.6
9	การพาณิชย์	1.1

ที่มา : พรเพ็ญ อันตระกูล การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (2453 - 2468) หน้า 57

จะเห็นได้ว่าในช่วงปี พ.ศ. 2453 - 2468 เงินงบประมาณที่นำมาใช้ทางด้านการศึกษายู่ในลำดับที่ 8 โดยเฉลี่ยร้อยละ 2.6 ของงบประมาณแผ่นดินทั้งหมด ต่อมาในระหว่างปี พ.ศ. 2469 - 2475 งบประมาณของกระทรวงธรรมการ (ศึกษาธิการ) คิดโดยเฉลี่ยมีร้อยละ 5.60 ของงบประมาณแผ่นดินทั้งหมด ดังปรากฏรายละเอียดใน

ตาราง 18

ตาราง 18 งบประมาณรายจ่าย ปี พ.ศ. 2469 - 2475 (ล้านบาท)

	พ.ศ. 2469	พ.ศ. 2470	พ.ศ. 2471	พ.ศ. 2472	พ.ศ. 2473	พ.ศ. 2474	พ.ศ. 2475	คิดเป็นร้อยละ
กลาโหม	12.6	12.6	12.6	12.6	10.8	10.3	10.9	20.00
ทหารเรือ	4.5	4.5	4.5	4.5	3.8	3.5	-	7.15
การต่างประเทศ	1.4	1.3	1.3	1.3	1.2	1.2	0.8	2.05
กระทรวงมหาดมณฑล	6.7	6.7	7.0	7.0	6.7	7.3	6.2	11.55
มณฑลไทย	13.8	15.9	17.4	19.4	19.0	19.1	15.3	29.09
ยุติธรรม	4.8	3.0	3.0	3.0	3.0	2.9	2.6	5.04
รวมการ (ทั้งหมด)	2.7	2.9	3.2	3.6	3.7	3.8	3.4	5.60
คมนาคม	11.9	5.7	6.5	2.4	9.4	8.2	5.8	12.10
เกษตรราชการ	3.8	3.8	4.4	4.4	4.5	4.6	3.3	6.98

ที่มา : สมเด็จฯ อองสัตุ การปฏิบัติการปกครอง จังหวัดปัตตานี (พ.ศ. 2449 - 2474) หน้า 298

จะเห็นได้ว่างบประมาณทางการศึกษาที่รัฐบาลจัดสรรให้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449 - 2475 มีจำนวนน้อยมาก ซึ่งเป็นอุปสรรคหนึ่งที่ทำให้ไม่อาจจะดำเนินการจัดการศึกษาให้ได้ผลเท่าที่ควร

อย่างไรก็ตามเงินรายได้ทางอื่นที่ได้นำมาใช้ในการจัดการศึกษาอีกทางหนึ่งก็ได้จากการบริจาคของประชาชนและจากการเรี่ยไร โรงเรียนหลายแห่งในมณฑลปัตตานีสร้างขึ้นด้วยเงินที่ได้จากการเรี่ยไร และจากการบริจาคของประชาชน แม้แต่โรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑล คือ โรงเรียนเบญจมราชูทิศ ปัตตานี ก็สร้างขึ้นจากเงินบริจาคของข้าราชการและประชาชน¹

การที่ประชาชนจะบริจาคให้หรือไม่บริจาค หรือจะบริจาคมากหรือน้อยนั้นส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับความเห็นความสำคัญในการศึกษาของประชาชนด้วย แต่ประชาชนส่วนใหญ่ของมณฑลปัตตานีไม่ค่อยเห็นความสำคัญของการเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียน เงินที่ได้จากการบริจาคของประชาชนย่อมจะมีน้อยไปด้วย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ไม่สามารถขยายการศึกษาให้รวดเร็วได้เท่าที่ควร

เมื่อปี พ.ศ. 2451 ได้มีการประชุมเทศาภิบาล กระทรวงธรรมการได้มอบให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษา² และในการประชุมปี พ.ศ. 2452 กระทรวงมหาดไทยรับจะเป็นผู้จัดการศึกษาในระดับเบื้องต้น เพื่อจะสอนให้เด็กได้อ่าน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศษ 51.9/8 มณฑลปัตตานีขอพระราชทานนามโรงเรียนตัวอย่างมณฑล สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียนเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่ 13/2306 ลงวันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2457

² กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 127 หน้า 7

หนังสือไทยออก ส่วนการศึกษาในระดับที่สูงขึ้นก็เป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการ¹ ในปี พ.ศ. 2453 กระทรวงธรรมการให้มีการเก็บเงินค่าเล่าเรียน² ในปี พ.ศ. 2454 ได้มีการจำแนกโรงเรียน โรงเรียนประชาบาล หมายถึงโรงเรียนที่ประชาชนจัดตั้งขึ้น และบำรุงด้วยพิทักษ์ภาชีอากร เงินส่วยหรือเงินใด ๆ ตามแต่จะหาได้ แตกต่างกับ โรงเรียนรัฐบาลซึ่งเป็นโรงเรียนที่จัดบโดยตรงจากงบประมาณของกรมศึกษาธิการ³

แม้ว่ากระทรวงธรรมการจะให้มีการเก็บเงินค่าเล่าเรียนได้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2453 แล้วก็ตาม แต่ในมณฑลปัตตานีก็ยังไม่ได้มีการเก็บเงินค่าเล่าเรียน เพราะปรากฏว่า ในปี พ.ศ. 2460 ยังไม่ได้มีการเก็บเงินค่าเล่าเรียนแต่อย่างใด ดังปรากฏในรายงาน การศึกษามณฑลปัตตานีของกระทรวงธรรมการตอนหนึ่งว่า "...ถ้าจะเก็บเงินค่าเล่าเรียน จากนักเรียนตาม โรงเรียนรัฐบาลประจำจังหวัด ประจำมณฑล เกรงว่าจะแตกตื่นเพราะ คนยังไม่นิยมการศึกษา..."⁴

สำหรับการศึกษาในโรงเรียนประชาบาล แม้ว่าจะได้มีการประกาศใช้ พระราชบัญญัติประถมศึกษาทั่วทุกตำบลในมณฑลปัตตานี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2464 แล้วก็ตาม แต่เนื่องจากการขาดแคลนทางค่านทุนทรัพย์ทำให้ไม่สามารถที่จะจัดสร้างโรงเรียนทั่วทุก

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สอง พแนกกรมศึกษาธิการ ประจำศก 2452 หน้า 3

²วิชชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 175

³กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่สี่ ประจำพระพุทธศก 2454 หน้า 16

⁴กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 10 ประจำพุทธศักราช 2460 หน้า 182

ตามที่ได้¹ ในปี พ.ศ. 2474 จำนวนตำบลในมณฑลปัตตานีมี 213 ตำบล แต่เพิ่งมีโรงเรียนประชาบาลจำนวน 100 โรงเรียนเท่านั้น² แสดงให้เห็นว่ายังมีโรงเรียนไม่ทั่วทุกตำบล สาเหตุหนึ่งก็เนื่องมาจากการขาดแคลนทุนทรัพย์ที่จะนำมาใช้ในการจัดสร้างโรงเรียน

1.2 การเก็บเงินศึกษาฟรี ในมณฑลปัตตานี โดยเฉพาะในสมัยที่พระยาเคชานุกิต เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี (พ.ศ. 2449 – 2466) มีความมุ่งมั่นในการที่จะดำเนินการจัดการศึกษาเพื่อให้ชาวไทยมุสลิมได้เรียนรู้ภาษาไทย โดยเฉพาะให้สามารถพูดภาษาไทยได้ แต่ก็มีอุปสรรคที่สำคัญคือประชาชนไม่นิยมส่งบุตรหลานของตนให้เข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียน ทางมณฑลปัตตานีจึงเสนอที่จะให้มีการออกกฎหมายบังคับ ให้เด็กเข้าเล่าเรียน แม้จะยังไม่ได้บังคับในมณฑลอื่น แต่ก็ขอให้มีการใช้บังคับในมณฑลปัตตานีเป็นพิเศษก่อน และเสนอแนะทางออกในการที่จะได้เงินมาบำรุงการศึกษาโดยให้มีการเก็บเงินจากชายฉกรรจ์ปีละ 1 บาทต่อคน ดังปรากฏในรายงานการศึกษาของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2460 ว่า "...ส่วนเงินบำรุงการศึกษานั้นควรจะให้อนุมัติเป็นพิเศษ ประกาศให้ราษฎรเสียส่วยบำรุงการศึกษาเป็นรายปี คือเก็บเงินจากชายฉกรรจ์ปีหนึ่งคนละ 1 บาท จะเพิ่มในเงินค่าราชการหรือประกาศอีกส่วนหนึ่งแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ เงินค่าราชการมณฑลปัตตานีเวลานี้เก็บคนละ 3 บาทเท่านั้น..."³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศษ. 44/52 รายงานการศึกษามณฑลปัตตานี พ.ศ. 2467 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีเรียนเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ที่ 93/2767 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2468

² กระทรวงธรรมการ รายงานการศึกษาของกระทรวงธรรมการ ประจำปี 22, 23, 24 พุทธศักราช 2472 – 3 – 4 หน้า 36

³ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 10 ประจำปีพระพุทธศก 2460 หน้า 183

จะเนื่องมาจากเหตุใดก็ตาม เมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 ได้มีข้อกำหนดให้มีการเก็บเงินจากชาวยุทธจักรทุกคนที่มีอายุ 16 ปี ถึง 60 ปี เรียกว่าเงินศึกษาพลี กำหนดเก็บคนหนึ่งไม่ต่ำกว่า 1 บาท แต่ไม่เกิน 3 บาท

สำหรับการเก็บเงินศึกษาพลีในมณฑลปัตตานีนั้นได้กำหนดเก็บคนละ 1 บาท ซึ่งเป็นอัตราต่ำสุดตลอดมาจนกระทั่งเลิกเก็บเงินศึกษาพลีในปี พ.ศ. 2473¹ ถึงกระนั้นก็ตาม การเก็บเงินศึกษาพลีในมณฑลปัตตานีก็มีปัญหาต่าง ๆ ที่ทำให้ไม่สามารถเก็บเงินศึกษาพลีได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย ปัญหานี้เป็นปัญหาขัดแย้งทางความรู้สึก กล่าวคือ ประชาชนชาวไทยมุสลิมส่วนใหญ่ไม่คอยเห็นความสำคัญของการเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียน จึงไม่นิยมส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน และคนมุสลิมบางคน บางกลุ่ม ยังมีความเข้าใจผิดไปถึงว่า "...การบังคับการเล่าเรียนนี้มีความมุ่งหมายที่จะให้เปลี่ยนธรรมเนียมและลัทธิศาสนาให้เป็นอย่างทีคนไทยนับถือด้วย..."² อย่างไรก็ตามประชาชนก็จำเป็นต้องจ่ายเงินศึกษาพลี แต่ก็เป็นกรจ่ายเพราะกฎหมายบังคับ ไม่ใช่จ่ายด้วยความยินดีเต็มใจ เพราะเห็นความสำคัญของการศึกษาไม่ จึงจ่ายต่อการที่จะถูกชักจูงเพื่อให้กระด้างกระเดื่องแข็งข้อต่อเจ้าหน้าที่ของรัฐบาล ดังเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2465 ที่มีคนจำนวนหนึ่งเข้าร่วมกับพวกอับดุลกาเดร์ หรือพระยาวิชิตรภักดี อดีตเจ้าเมืองปัตตานี ก่อการขบถต่อต้านเจ้าหน้าที่รัฐบาล ส่วนหนึ่งเป็นเพราะความไม่พอใจให้มีการเก็บเงินศึกษาพลี³ การเก็บเงินศึกษาพลีของปี พ.ศ. 2465 - 2471 ในตาราง 19

¹กระทรวงธรรมการ รายงานการศึกษาของกระทรวงธรรมการ ประจำปีที่ 22, 23, 24 พุทธศักราช 2472 - 3 - 4 หน้า 1

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/12 เรื่องบรรยายมณฑลปัตตานีเกี่ยวกับอับดุลกาเดร์ ย่อเรื่องเหตุการณ์ในมณฑลปัตตานี กราบ บังคมทูล ร.6 ลงวันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 2465

³ก.

ตาราง 19 การเก็บเงินศึกษาพลีของมณฑลปัตตานี เทียบส่วนร้อยละกับเงินที่ประมาณว่า
จะเก็บได้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2465 - 2471

ปี พ.ศ.	เก็บได้คิดเป็นร้อยละ
2465	92.63
2466	87.83
2467	82.66
2468	80.37
2469	98.55
2470	98.01
2471	94.24

ที่มา : กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 21 ประจำปี
พุทธศักราช 2471 หน้า 86

จะเห็นว่าเงินศึกษาพลีของมณฑลปัตตานีที่เก็บได้ระหว่างปี พ.ศ. 2465 - 2471 คิดเป็นร้อยละอยู่ในระหว่าง 80.37 - 98.55 หรือถ้าคิดอัตราเฉลี่ยเก็บได้ ร้อยละ 90.61 ของเงินที่ประมาณว่าจะเก็บได้

ถึงแม้ว่าการเก็บเงินศึกษาพลีในมณฑลปัตตานีจะขัดกับความรู้สึกของประชาชน ส่วนใหญ่ที่เห็นว่ารัฐบาลนำเงินไปใช้จ่ายในการเรียนการสอนหนังสือภาษาไทย ซึ่งเขาไม่นิยมส่งบุตรหลานให้เข้าเรียน แต่ทางมณฑลปัตตานีก็ได้พยายามแก้ไขด้วยวิธีการต่าง ๆ กล่าวคือ เพื่อที่จะขจัดความรู้สึกของประชาชนส่วนใหญ่ที่เห็นว่าเงินศึกษาพลีนำไปบำรุงแต่ การศึกษาภาษาไทยอย่างเดียว จึงได้นำเงินศึกษาพลีส่วนหนึ่งให้แก่โต๊ะครูผู้สอนคัมภีร์กุรอาน

ตามสุเหร่า¹ ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นการจูงใจให้ประชาชนให้ความร่วมมือในการที่จะเสียเงิน
ศึกษาพลี เพราะเห็นว่าส่วนหนึ่งก็ได้จ่ายให้แก่โต๊ะครูซึ่งสอนคัมภีร์กุรอ่านแก่บุตรหลาน
ของตน และเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าเงินศึกษาพลีที่เก็บมาได้นั้นรัฐบาลได้นำมาใช้เพื่อการ
ศึกษาทั้งการสอนภาษาไทยและการสอนทางศาสนาอิสลามด้วย

ในปี พ.ศ. 2467 ทางมณฑลปัตตานีได้ทดลองให้กำนันผู้ใหญ่บ้าน ช่วยเก็บเงิน
ศึกษาพลีโดยคิดส่วนละให้ 5 เปอร์เซ็นต์ ปรากฏว่าได้ผลเป็นที่น่าพอใจ² เพราะกำนัน
ผู้ใหญ่บ้าน ได้ประโยชน์จากการเร่งรัดเก็บเงินศึกษาพลีด้วย นอกจากนี้ได้มีการยกเว้น
ไม่เก็บเงินศึกษาพลีสำหรับผู้สอนศาสนาอิสลามด้วย แต่กำหนดให้ในสุเหร่าหนึ่งมีได้ไม่เกิน
3 คน³

การเก็บเงินศึกษาพลี ซึ่งเก็บในอัตราต่ำสุดอยู่แล้วคือคนละ 1 บาท ซึ่งไม่ค่อย
จะพอกับค่าใช้จ่ายหรือไม่ก็ไม่มีเงินพอที่จะจ้างครูที่มีความรู้ความสามารถอยู่แล้ว ยังต้อง
พบกับปัญหาการไม่สามารถเก็บเงินได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยอีก ย่อมมีผลกระทบกระเทือนต่อ
การหาคนมาสมัคร เป็นครูด้วย ซึ่งจะส่งผลต่อเนื่องทำให้คุณภาพของการศึกษาค่อยลงไป

¹ กองจดหมาย เหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14
รายงานเจ้าพระยาอภัยภูธร จักรราชการมณฑลปัตตานี เจ้าพระยาอภัยภูธร บังคมทูล
ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466

² กองจดหมาย เหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/52
รายงานการศึกษา มณฑลปัตตานี พ.ศ. 2467 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี เรียบเรียง
กระทรวงศึกษาธิการ ที่ 93/2767 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2468

³ กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 14 ประจำ
พุทธศักราช 2464 หน้า 8

เจ้าพระยาบวรราชไ้รายงานเกี่ยวกับปัญหานี้ตอนหนึ่งว่า

ในเรื่องรายได้ รายจ่ายของโรงเรียน โดยมากแห่งรายได้ไม่พอกับรายจ่าย หรือบางแห่งจะพอเพียงอยู่บ้างก็ไม่ถึงเหลือเพื่อ เพราะเหตุว่ารายได้ตามงบประมาณที่กะว่าจะได้กับที่เก็บเงินได้แท้จริงปีหนึ่ง ๆ ไม่ใคร่จะได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยทันกำหนด ย่อมมีการขัดข้องคึกคักกว่าจะเร่งรัดจัดการมาได้ไม่ใคร่ทันกับกิจการที่ต้องจ่าย โรงเรียนโดยมากแห่งย่อมมีเด็กที่ถูกบังคับมาเล่าเรียนมากมายกว่าจำนวนครูที่มี บางแห่งอาจเฉลี่ยครูที่ต้องสอนนักเรียนเป็นจำนวน 100 ต่อครูคนหนึ่ง เหตุที่เป็นดังนี้ก็คงตกอยู่ในฐานะอัตรากำลังคนหลายประการ คือ

(ก) รายได้สำหรับท้องถิ่นนั้นไม่พอเพียงที่จะจ้างครูให้สมควรแก่จำนวนได้ หรือ

(ข) แม้มีเงินทองจะจัดจ้างได้ ก็ไม่สามารถจะหาครูให้ครบถ้วน เพราะเหตุว่า ถ้าจ้างผู้ที่สามารถอาจเป็นครูได้ก็ก็มีจำนวนแพงเกินไป เพราะพลเมืองในท้องที่ยังไม่มีความรู้พอที่จะเลือกสรรได้ง่ายนัก ข้าบางท้องที่มีรายได้พอจะจ้างครูได้ก็แต่เพียง 8 บาท 12 บาท เป็นอย่างมาก ในท้องที่เช่นนี้ครูอย่างดีที่สุดจะมาสอนเด็ก ก็คือคนที่มีความรู้เพียงเล็กน้อย...

จะเห็นได้ว่าการเก็บเงินศึกษาฟรี ซึ่งไม่สามารถจะเก็บได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย จะมีผลกระทบกระเทือนต่อการดำเนินการจัดการศึกษาด้วย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14
 รายงานเจ้าพระยาบวรราช ตรวจจักษุราชการมณฑลปัตตานี เจ้าพระยาบวรราช
 กราบบังคมทูล ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466

2. ปัญหาทางสังคมและวัฒนธรรม

2.1 ทัศนคติของประชาชน บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กส่วนใหญ่ยังไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาในโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้น จึงไม่นิยมส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน ทั้งนี้เนื่องจากปัจจัยหลายอย่างด้วยกัน คือ

2.1.1 ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีทั้งไทยพุทธและไทยมุสลิมมีอาชีพทำนา ทำสวน จึงจำเป็นต้องอาศัยแรงงานจากเด็กช่วย ประชาชนจึงไม่นิยมส่งบุตรหลานของตนเองเข้ารับการศึกษานในโรงเรียน ประกอบกับสภาพสังคมในสมัยนั้นไม่ต้องแก่งแย่งหางานทำเหมือนกับในสภาพปัจจุบันซึ่งถือเสมือนว่าการศึกษาคือเครื่องมือในการหางานทำในอนาคต คนส่วนใหญ่ในสมัยนั้นจึงถือว่าการศึกษาในโรงเรียนไม่ใช่สิ่งจำเป็น

2.1.2 บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กมีความรังเกียจที่จะให้เด็กหญิงเรียนปะปนกับเด็กชาย โดยเฉพาะในหมู่ชนที่นับถือศาสนาอิสลาม ดังปรากฏในรายงานของเจ้าพระยาบวรราชที่ไกรราบังคมทูล รายงานพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466 ความตอนหนึ่งว่า

โดยเฉพาะเด็กหญิงนั้น เป็นที่รังเกียจทั้งในทางศาสนาแลโดยธรรมดา ลัทธินิยมว่าหญิงผู้ใดซึ่งมีอายุตั้งแต่ 12 ปีขึ้นไป จะสมาคมถูกต้องกับชายไม่ได้ ยิ่งเป็นคนต่างศาสนาแล้วเป็นการบาปชั่วร้ายมาก เพราะฉะนั้นในเรื่องที่จะบังคับเอาเด็กหญิงไปเข้าเล่าเรียนปะปนกับเด็กชาย แลกับครูผู้ชายเป็นสิ่งที่จะเป็นไปไม่ได้ ด้วยเหตุเกี่ยวของแก่ทางศาสนาเช่นนี้ จึงเป็นเรื่องสนับสนุนในความไม่พอใจต่อการศึกษา...

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14
รายงานเจ้าพระยาบวรราช ทรวจจักราฐการมณฑลปัตตานี เจ้าพระยาบวรราชกราบบังคมทูล ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466

การดำเนินการจัดการศึกษาโดยเฉพาะหลังจากที่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติ
ประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 แล้ว ก็ได้มีการเกณฑ์บังคับให้เด็กชายหญิงเข้าศึกษา
ในโรงเรียน ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ประชาชนบางส่วนสนับสนุน ทวนอุบัตูลกาเคร์
ที่คิดเป็นขบถเมื่อปี พ.ศ. 2465 ดังปรากฏในรายงานตอนหนึ่งว่า "...เฉพาะ
เด็กหญิงที่อายุอยู่ในเกณฑ์ตามพระราชบัญญัตินั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้าแน่นอนว่า
เป็นเหตุหนึ่งที่มีกำลังให้บังคับขึ้นแล้ว แลเป็นเหตุหนึ่งที่ราษฎรพากันคือคร่อนเคียดแค้น
มารวมอยู่ในเหตุการณ์ที่รวมกำลังกันคือถึงชักชวนไม่ปฏิบัติตาม เพราะเป็นข้อรังเกียจ
ร้ายแรง..."¹

ในเรื่องที่เกี่ยวกับว่า "หญิงผู้ใดซึ่งมีอายุตั้งแต่ 12 ปีขึ้นไปจะสมาคมถูกต้อง
กับชายไม่ได้ ยิ่งเป็นคนต่างศาสนาแล้วเป็นการบาปชั่วร้ายมาก" นั้นเป็นการเข้าใจที่
ไม่ผิดนัก แต่ก็ไม่ได้ถูกต้องทีเดียว การที่อิสลามห้ามมิให้ชายหญิงที่บรรลุนิติภาวะทาง
ศาสนาแล้วซึ่งไม่ใช่ชาติพันธุ์หนึ่งที่สนิทสนมกันคลุกคลีมากเกินไปจนเกินขอบเขตนั้น เพราะมันเป็น
ต้นเหตุที่จะนำไปสู่ความเสื่อมเสียในฐานชู้สาวได้ง่าย ซึ่งอิสลามถือว่าการผิดประเวณี
เป็นความชั่วที่ร้ายแรง ดังนั้นอิสลามจึงป้องกันก่อนที่จะเกิดเหตุซึ่งจะนำไปสู่ความเสื่อม
เสียอย่างร้ายแรงดังกล่าว จึงได้มีข้อจำกัดหรือข้อห้ามมิให้ชายหญิงที่ไม่ใช่ญาติสนิท
อยู่กันตามลำพัง ไม่ใช่ว่าการอยู่กันตามลำพังระหว่างชายหญิงจะเป็นบาป แต่มันเป็น
หนทางที่จะนำไปสู่ความเสื่อมเสียได้ง่าย อิสลามจึงได้ป้องกันที่ต้นเหตุเพื่อจะได้ห่างไกล
กับการกระทำซึ่งอิสลามถือว่าชั่วร้ายเหล่านั้น อิสลามสนับสนุนการแต่งงาน แม้กระทั่ง
อนุญาตให้ชายสามารถมีภรรยาได้ไม่เกิน 4 คน ทั้งนี้เพราะคำนึงถึงสภาวะบางอย่าง
ที่มีความจำเป็น ในขณะที่เดียวกันอิสลามถือว่าการประพฤติผิดประเวณีเป็นความชั่วที่ร้ายแรง*

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14
รายงานเจ้าพระยายมราช ทรวจจักราชการมณฑลปัตตานี เจ้าพระยายมราชกราบบังคมทูล
ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466

* คุรุลละเอียดได้จาก อะลี อีซา การมีภรรยาหลายคนในอิสลาม
มงคลการพิมพ์ 2512, 64 หน้า

ที่ถือเกณฑ์อายุ 12 ปีขึ้นไปนั้น ความจริงมิใช่ อายุ 12 ปีตายตัว เกณฑ์ก็คือเกณฑ์การบรรลุนิติภาวะทางศาสนา การบรรลุนิติภาวะทางศาสนาอิสลาม หมายถึงผู้ที่พร้อมจะเป็นบิดาหรือมารดาได้ คือถ้าเป็นชายก็เริ่มจากการที่เริ่มมีฝันเปียก ถ้าเป็นหญิงก็เริ่มจากการที่เริ่มมีประจำเดือนครั้งแรกซึ่งคงจะเป็นอายุราว 12 - 15 ปี แล้วแต่สภาพร่างกายของแต่ละคน การที่อิสลามห้ามมิให้ชายหญิงที่บรรลุนิติภาวะทางศาสนาแล้วที่ไม่เป็นญาติสนิทอยู่กันตามลำพังหรือสนิทสนมจนเกินขอบเขตนั้น ก็เพราะคนที่บรรลุนิติภาวะทางศาสนาแล้วมีอารมณ์ทางเพศซึ่งถ้าควบคุมไม่ได้ก็อาจจะนำไปสู่ความเสื่อมเสียในฐานชู้สาวได้ง่าย

ที่กล่าวว่า "ยิ่งเป็นคนต่างศาสนาแล้วเป็นบาปชั่วร้ายมาก" นั้น โดยข้อเท็จจริงแล้วไม่มีข้อกำหนดนี้ทางศาสนา แต่อิสลามได้มีข้อกำหนดว่าให้มุสลิมแต่งงานกับมุสลิม คือจะแต่งงานกับคนต่างศาสนาไม่ได้ หรือถ้าเป็นคนต่างศาสนาที่ต้องให้ผู้นั้นศรัทธาในศาสนาอิสลามก่อนจึงจะแต่งงานกับคนมุสลิมได้¹ การที่ประชาชนเข้าใจว่ายิ่งเป็นคนต่างศาสนายิ่งเป็นบาปที่ชั่วร้ายนั้น คงจะมองในแง่ของการแก้ปัญหาทางสังคมมากกว่า คือถ้าเป็นชายหญิงมุสลิมกระทำความผิดฐานชู้สาวก็ง่ายแก่การแก้ปัญหาทางสังคม คือตกลงให้แต่งงานกัน แต่ถ้าเกิดขึ้นกับคนที่นับถือศาสนาแตกต่างกันก็จะแก้ปัญหานี้ได้ยาก

เกี่ยวกับปัญหานี้ทางฝ่ายรัฐบาลคงไม่ทราบมาก่อนว่าบิดามารดาชาวมุสลิมมีความรังเกียจที่จะให้เด็กชายและหญิงเรียนรวมกัน ฝ่ายรัฐบาลมีเจตนาดีที่จะให้เยาวชนทุกคนไม่ว่าชายหรือหญิงได้มีโอกาสเรียนหนังสืออย่างเท่าเทียมกัน แต่เจตนาดีนี้ก็กลับเกิดเป็นผลร้ายในภายหลัง ดังนั้นเมื่อฝ่ายรัฐบาลทราบว่าบิดามารดาชาวมุสลิมมีความรังเกียจเช่นนั้น จึงได้มีการผ่อนผันไม่มีการเกณฑ์เด็กหญิงมุสลิมได้เข้าเรียนอีกต่อไป แต่ด้วยความหวังดีและตระหนักถึงประโยชน์ของการศึกษา จึงได้ใช้วิธีการเกลี้ยกล่อมชักจูงใจให้บิดามารดาของเด็ก โดยเฉพาะกำนันผู้ใหญ่บ้าน ได้ส่งบุตรสาวของตนเข้าเรียนหนังสือ

¹ คณะผู้จัดทำหนังสือสายสัมพันธ์ ชีวติการครองเรือน หน้า 65 - 68

ในโรงเรียน¹ โดยหวังว่าเมื่อเรียนจบระดับหนึ่งแล้วจะให้ไปเป็นครูสอนเด็กผู้หญิงใน
ท้องถิ่นนั้นต่อไป แต่ความหวังนี้ก็ประสบผลสำเร็จ เพราะปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2472
เพิ่มมีครูผู้หญิงที่นับถือศาสนาอิสลามเพียง 1 คนเท่านั้น และได้เริ่มเปิดโรงเรียนสำหรับ
สอนเด็กผู้หญิงที่นับถือศาสนาอิสลามขึ้น ซึ่งในระยะแรกก็สอนแต่ภาษามลายูเท่านั้น ยัง
ไม่ได้มีการสอนภาษาไทยแต่อย่างใด²

2.1.5 ความจำเป็นที่จะต้องเรียนศาสนา ความจำเป็นในที่นี้หมายถึง
ความจำเป็นทางศาสนา ซึ่งเป็นบทบัญญัติทางศาสนาที่มุสลิมทุกคนจะต้องเรียนรู้หลักการ
เบื้องต้นทางศาสนา เรียนรู้หลักการปฏิบัติศาสนกิจต่าง ๆ เพื่อจะได้สามารถประกอบ
ศาสนกิจตามที่ศาสนาได้บัญญัติไว้ ดังนั้นก่อนที่จะมีการเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเรียนหนังสือ
ในโรงเรียนตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 เยาวชนชาวไทยมุสลิม
ส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีได้มีโอกาสเรียนศาสนาจากปอเนาะ สุเหร่าหรือตามบ้านของ
คนที่มีความรู้ทางศาสนาอยู่แล้ว ซึ่งสถานศึกษาเหล่านี้มีอยู่มากมายแทบจะทุกตำบลและ
หมู่บ้าน ดังปรากฏในรายงานการศึกษามณฑลปัตตานีปี พ.ศ. 2467 ตอนหนึ่งว่า

โรงเรียนที่สร้างขึ้นโดยนิทพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. 2461...
มีมากในพวกสยามมลายูแทบจะทุกตำบลและหมู่บ้าน การที่เป็นเช่นนี้คล้าย
กับคนไทยที่มีบุตรหลานนำไปฝากวัด ถ้าชาวบานนิยมโต๊ะหะยีคนไหนมาก
ก็นำบุตรหลานไปฝากให้เขาเรียนกับคนนั้น ส่วนผลที่โต๊ะหะยีจะได้ นอกจาก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14
รายงานเจ้าพระยามารราช ทรงจักษุราชการมณฑลปัตตานี เจ้าพระยามารราชวาทะบังคมทูล
ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ. 2466

² พระยาอุคคพงษ์เพ็ญสวัสดิ์ "รายงานประจำปีราชการกระทรวงมหาดไทย
จำนวนพระพุทธศักราช 2471 มณฑลปัตตานี" เทศาภิบาล เล่มที่ 30 ฉบับที่ 11
พ.ศ. 2473 หน้า 900

ชื่อเสีย! ยังได้รับอามิสบูชาจากผู้ปกครองเก่า. จนถึงพระตำหนักนั้น
ชาวสยามมลายูถือศาสนา. ครองรัศมี. การที่ผู้ปกครองส่งบุตรหลาน
ไปให้เรียนตามสำนักต่าง ๆ. ในศาสนาอิสลามนี้. เพื่อจะได้เรียน
ศาสนาอิสลามเท่านั้น. ซึ่งแปลว่า. เบื้องหน้าของพระเจ้า ...

ในปี พ.ศ. 2459 มีรายงานว่าในมณฑลปัตตานีมีโรงเรียนบุคคล 479
โรงเรียน² เข้าใจว่าโรงเรียนบุคคลในที่นี้ส่วนใหญ่คงเป็นโรงเรียนปอเนาะ โรงเรียน
ตามสุเหร่า และโรงเรียนตามหมู่บ้านต่าง ๆ ซึ่งจะสอนภาษามลายู การอ่านคัมภีร์
กุรอาน และหลักธรรมทางศาสนาอิสลาม จะเห็นได้ว่าโรงเรียนเหล่านี้มีอยู่มากมาย
มีมากกว่าจำนวนตำบลเสียอีก เพราะว่าในปี พ.ศ. 2464 จำนวนตำบลของมณฑล
ปัตตานีมีจำนวน 220 ตำบล³ เท่านั้น อย่างไรก็ตามในระยะต่อ ๆ มาโรงเรียนเหล่านี้
อาจจะมีจำนวนเพิ่มขึ้นหรือลดลงไปบ้าง ทั้งนี้เพราะสถาบันการศึกษาเหล่านี้เกิดขึ้นและ
ล้มได้ง่าย เพราะไม่มีกฎเกณฑ์หรือแบบแผนแน่นอน ถ้าโต๊ะครูเสียชีวิตลงและไม่มี
คนอื่นที่จะมาสอนแทนหรือมีแต่คนไม่ศรัทธา ปอเนาะนั้นก็จะต้องเลิกลงไปโดยปริยาย
เพราะไม่มีเด็กมาเรียน เด็กที่เรียนอยู่แล้วก็จะอพยพโยกย้ายไปเรียนที่ปอเนาะอื่น

¹ กองกฎหมายเขตแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศท. 44/52
รายงานการศึกษามณฑลปัตตานี พ.ศ. 2467 สมุห. ทศ. ๒๑๗ มณฑลปัตตานี เวียนเสนาบดี
กระทรวงศึกษาธิการ ที่ 93/2757 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2468

² กองกฎหมายเขตแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศท. 44/20
มณฑลต่าง ๆ ส่งรายงานครึ่งปีจำนวนโรงเรียนรัฐบาลชั้นประถม ชั้นมัธยม เดือนมีนาคม
พ.ศ. 2459 ขรรฆารมณฑลปัตตานี ประธานกรวยเรียนอธิบดีกรมศึกษาธิการ
ที่ 27/377 ลงวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2460

³ กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 14 ประจำ
พุทธศักราช 2464 หน้า 3

สถานศึกษาตามบ้านก็เช่นเดียวกัน เมื่อโต๊ะครูเสียชีวิตลงถ้าบุตรหลานไม่มีความรู้ที่จะรับช่วงสอนต่อได้ สถานศึกษานั้นก็เป็นอันว่าเลิกลงไป ในแง่ของการเกิดโรงเรียนหรือสถานที่เรียนทางด้านศาสนาอิสลามก็เกิดขึ้นได้ง่าย เช่นเมื่อมีคนที่มีความรู้ทางศาสนาซึ่งอาจจะเรียนมาจากปอเนาะที่มีชื่อเสียงที่คนเลื่อมใสศรัทธา หรือไปเรียนจากที่อื่น ๆ เมื่อกลับมาอยู่ในตำบล หมู่บ้านก็อาจจะเปิดปอเนาะขึ้น ก็อาจจะเริ่มจากสอนที่บ้านของตนเองก่อน เมื่อคนมีความเลื่อมใสศรัทธาก็อาจจะเรียไ้เงินซื้อที่ดินเพื่อเปิดปอเนาะหรือถ้าโต๊ะครูคนนั้นมีที่ดินเป็นของตนเองและมีเนื้อที่มากพอสมควร คนจากต่างถิ่นต่างตำบลก็อาจจะมาสร้างปอเนาะอยู่อาศัยและเรียนหนังสือ ก็กลายเป็นสถานศึกษาทางศาสนาอิสลามที่เรียกว่าปอเนาะขึ้นได้

ที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือโรงเรียนสอนศาสนาอิสลามเหล่านี้แม้ว่าจะได้มีกัารประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์เมื่อ พ.ศ. 2461 แล้วก็ตาม แต่โรงเรียนสอนศาสนาอิสลามเหล่านี้ก็ยังไม่ได้จดทะเบียนเป็นโรงเรียนราษฎร์แต่อย่างใด และทางราชการก็จำเป็นต้องผ่อนผันเรื่อยมาเพราะกลัวจะเป็นการเดือดร้อนแก่ประชาชนและกระทบกระเทือนต่อการเรียนการสอนทางด้านศาสนา

ในปี พ.ศ. 2462 สถานที่ให้การศึกษาด้านศาสนาอิสลามซึ่งคงหมายถึงปอเนาะ โรงเรียนตามสุเหร่าและโรงเรียนตามบ้านของผู้รู้ต่าง ๆ มีจำนวน 595 แห่ง มีครู 599 คน¹

การที่มีสถานที่ให้การศึกษาด้านศาสนาจำนวนมากมายเช่นนี้ ประกอบกับความจำเป็นทางศาสนาที่ทุกคนจะต้องเรียนรู้หลักธรรมทางศาสนาอิสลาม ตลอดจนการปฏิบัติศาสนกิจต่าง ๆ ชาวชนมุสลิมในมณฑลปัตตานีส่วนใหญ่จึงเข้ารับการศึกษจากสถานศึกษาเหล่านั้น "...แท้จริงคนมลายูก็มีการเล่าเรียนมาเหมือนกัน แต่เขาเรียนหนังสือและภาษาของมลายูก่อน หรือจะพูดว่าคนมลายูทุกคนที่มีอายุ 8 ปี 9 ปีขึ้นไปดูเหมือนจะได้

¹กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 12 ประจำปี พุทธศักราช 2462 หน้า 37

เรียนภาษามลายูทุกคน เพราะเขาถือเสียว่าคนใดที่ไม่รู้จักหนังสือศาสนาของตนก็ย่อมได้รับความติเตียน คือเป็นคนไม่รู้จักบุญบาป..."¹ ความจำเป็นที่เขาต้องเรียนภาษามลายูนั้น เป็นเพราะว่าภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวันคือภาษามลายูและคำราวทางศาสนา ก็เขียนเป็นภาษามลายู การเรียนภาษามลายูก็เพื่อจะได้อ่านคำราวทางศาสนาได้ ไม่ใช่ภาษามลายูเป็นภาษาของศาสนา เพราะว่าคำอ่านต่าง ๆ เวลาปฏิบัติศาสนกิจเป็นภาษาอาหรับไม่ใช่ภาษามลายู การเรียนศาสนาอิสลามในปัจจุบันจึงไม่จำเป็นจะต้องเรียนเป็นภาษามลายูเรียนเป็นภาษาอะไรก็ได้ แต่ในการอ่านคำสวดต่าง ๆ เช่นการละหมาดนั้นต้องอ่านเป็นภาษาอาหรับ

ความจำเป็นทางศาสนาที่จะต้องเรียนรู้หลักธรรมทางศาสนาอิสลามนี้เอง เมื่อทางเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลกวาดขันให้เข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน จึงมีเด็กเข้าเรียนจำนวนน้อย และพยายามหลบลีกหนีหายอยู่เสมอแม้ว่าทางฝ่ายเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลพยายามเกณฑ์บังคับให้เข้ามาเรียน แต่เด็กเหล่านั้นก็จะมาเรียนสักระยะหนึ่งแล้วก็ขาดเรียนไปอีก² และเมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 ซึ่งในมณฑลปัตตานีมีการเกณฑ์บังคับเด็กชายหญิงที่มีอายุระหว่าง 10 - 14 ปี³ ให้เข้าเรียนในโรงเรียนก็ทำให้เกิดปัญหาทางการเมือง มีการกระด้างกระเดื่องต่อเจ้าหน้าที่ของรัฐขึ้นในปี พ.ศ. 2465 โดยที่บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กบางส่วนเห็นว่านโยบาย

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สาม พแนกกรมศึกษาธิการ ประจำพระพุทธศก 2453 หน้า 100

²กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 10 ประจำพระพุทธศก 2460 หน้า 182

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.3/2 เจ้าพระยามรราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตรวจราชการมณฑลปัตตานี หนังสือชี้แจงของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจการของกระทรวงศึกษาธิการ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เรียนเจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ ที่ 14/2730 ลงวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2466

ของรัฐบาลในเรื่องนี้เป็นภารกิจกันการเรียนรู้ทางศาสนาของพวกเขา "...ผู้ปกครองโดยมากย่อมเห็นเป็นการเกี่ยวกันกับทางศาสนา เพราะว่ากระทำให้หมดโอกาสโดยไม่มีเวลาพอที่จะให้เด็กเรียนคำภีร์ ไกราน (กูรอ่าน - ผู้เขียน) และกิตั๊บ (ตำราทางศาสนาอิสลาม - ผู้เขียน)..."¹ ซึ่งโดยความจริงแล้ว การเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียนไม่น่าจะกระทบกระเทือนต่อการเรียนทางศาสนามากนัก เพราะการเรียนทางศาสนาโดยมากแล้วจะเรียนในเวลากลางคืน เวลาเช้าประมาณ 6.00 - 8.00 น. และเวลาเย็นจนถึงค่ำ อาจจะมีบางแห่งเท่านั้นที่สอนในช่วงเวลาที่ตรงกับเวลาเรียนหนังสือในโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้น แต่เนื่องจากความเข้าใจผิดอื่น ๆ อีก บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กนักเรียนจึงไม่ค่อยให้ความสำคัญกับทางราชการในอันที่จะสนับสนุนให้บุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน

เกี่ยวกับปัญหานี้ทางรัฐบาลก็พยายามแก้ไขเพื่อจะขจัดความรู้สึกที่จะเป็นปฏิปักษ์ของประชาชน โดยการให้มีการสอนภาษามลายูในโรงเรียนระดับประถมศึกษา² โดยเฉพาะในโรงเรียนประชาบาลที่มีเด็กชาวไทยมุสลิมเรียนอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ก็ไม่สามารถทำให้บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กส่วนใหญ่ยอมรับและยอมส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าการสอนภาษามลายูในโรงเรียนประชาบาลเหล่านั้นไม่ตรงกับความต้องการของพวกเขา เพราะจริง ๆ แล้ว บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กเหล่านั้นไม่ต้องการให้บุตรหลานของตนเองเรียนหนังสือภาษามลายูอย่างเดียวนั้น เขาเรียนภาษามลายูเพื่อที่จะให้สามารถอ่านตำราทางศาสนาได้ และโดยมากจะเรียนภาษามลายูควบคู่กับการเรียนหลักธรรมทางศาสนา แต่สำหรับในโรงเรียนประชาบาลที่ให้มีการสอนภาษามลายูด้วยนั้น มีการสอนภาษามลายูอย่างเดียวนั้นไม่ได้สอน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14
 รายงานเจ้าพระยาบวรราช ทรวจจักราชากรมณฑลปัตตานี เจ้าพระยาบวรราช
 กรมบังคับมณฑล ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466

² ก.

หลักธรรมทางศาสนาด้วย โดยรัฐบาลซื้อหนังสือมลายูจากสิงคโปร์¹ ซึ่งไม่ตรงกับความต้องการของพวกเขา

เจ้าพระยาบวรราชเป็นบุคคลท่านหนึ่งที่เข้าใจถึงสภาพปัญหาของมณฑลปัตตานีที่เคยเสนอวิธีการเพื่อแก้ปัญหาที่ว่า "...โรงเรียนประชาบาลสำหรับมณฑลปัตตานีควรมีหลักสูตรและวิธีการเป็นพิเศษด้วยภูมิประเทศและชาติบุคคล คือควรมีโต๊ะหะยีสำหรับสอนคำภีร์ โกรนแลกัตบประจา แบ่งเวลาให้เรียนเพื่อให้เป็นการบำรุงอุดหนุนในทางศาสนาด้วย..."² แต่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนอบทวิเคราะห์วงศึกษาธิการ ไม่เห็นด้วยโดยอ้างเหตุผลว่า "...ถ้ามีขึ้นก็ย่อมต้องมีสอนศาสนาอื่นด้วยและเห็นว่าการศึกษาเท่าที่จัดอยู่ นักเรียนก็มีเวลาว่างพอจะไปเรียนศาสนาตามสุเหร่าได้อยู่แล้ว..."³

ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับศาสนาเป็นปัญหาที่ละเอียดอ่อน ทางเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลจะบังคับกดขี่มากก็เกรงจะกระทบกระเทือนต่อความรู้สึกของประชาชนมากจนเกินไป ซึ่งอาจจะลุกลามเป็นปัญหาทางการเมืองที่ใหญ่โตได้ ดังนั้นในระยะหลัง ๆ รัฐบาลจึงเป็นที่ยอมผ่อนผันบางตามสมควร

2.2 การขาดแคลนครู ปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี ก็คือการขาดแคลนครู คือขาดแคลนทั้งในแง่ของปริมาณและคุณภาพ

¹สุภรณ์ วัชรศิริธรรม บัรวรรณ "เรื่องจัดการศึกษามณฑลปัตตานี บันทึกคำแนะนำโดยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี" ใน ปริทัศน์หนังสือหายาก หน้า 90

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14 รายงานเจ้าพระยาบวรราช ทรวจจักราขการมณฑลปัตตานี เจ้าพระยาบวรราช กราบบังคมทูล ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14 รายงานเจ้าพระยาบวรราช ทรวจจักราขการมณฑลปัตตานี หนังสือรายงานประชุมเรื่องมณฑลปัตตานี กราบบังคมทูล ร.6 ลงวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2466

ในแง่ของปริมาณตามการคำนวณของเจ้าพระยาอมราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้มีการคำนวณว่าในปี พ.ศ. 2466 โรงเรียนประชาบาลในมณฑลปัตตานีควรจะมียุทธยาน้อย 1,229 คน จึงจะสามารถทำให้การเรียนการสอนเป็นไปทั่วถึงได้ ทั้งปรากฏรายละเอียดวิธีการคำนวณดังนี้

เด็กชายและเด็กหญิงซึ่งมีอายุตั้งแต่ 10 ขวบถึง 14 ปี ในเขตรับบังคับให้เรียนตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา รวมทั้งมณฑล 76,813 คน หักเด็กซึ่งเรียนในโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนราษฎร์ และเด็กที่บกพร่องในส่วนกำลังกาย กำลังสติปัญญา หรือเป็นโรคติดต่อ และเด็กที่อยู่ห่างจากโรงเรียนเกิน 3,200 เมตร (80 เส้น) โดยประมาณว่า 1 ใน 5 เป็นจำนวน 15,362 ออกเสีย คงเหลือเด็กที่จะต้องเล่าเรียนจริงในโรงเรียนประชาบาล 61,451 คน กำหนดจำนวนนักเรียน 30 คนต่อครูคน 1 ซึ่งเป็นจำนวนพอดีจะต้องใช้ครู 2,048 คน ถ้ากำหนดเป็นอย่างสูง นักเรียน 50 คน ต่อครูคน 1 ต้องใช้ครู 1,229 คน

ถ้าจัดอย่างเต็มที่ให้เด็กได้เล่าเรียนทั่วถึงกัน จะต้องมีโรงเรียนอย่างน้อย 500 โรงเรียน ...¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.3/2
เจ้าพระยาอมราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตรวจราชการมณฑลปัตตานี
เจ้าพระยาอมราช กราบบังคมทูล ร.6 ที่ 7/2022 ลงวันที่ 28 มิถุนายน
 พ.ศ. 2466

แต่ตามวิธีคำนวณของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เห็นว่าใช้ครูเพียง 614 คน ก็เพียงพอ คงปรากฏรายละเอียดวิธีการคำนวณดังนี้ คือ

ตามที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยคำนวณ...ขอเรียนว่า

(1) ตามที่คำนวณว่าเมื่อหักจำนวนเด็กซึ่งจะได้ยกเว้นออกแล้วประมาณ 1 ใน 5 ของจำนวนเต็มนั้นเป็นจำนวนประมาณซึ่งยังใกล้เคียงความจริง เพราะเด็กที่ควรได้ยกเว้นนอกจากเหตุที่อ้างยังมีอีก เช่นยกเว้นให้เรียนที่บ้านตามมาตรา 10 และเด็กที่อยู่ภายในเขต 3,200 เมตร แต่ไม่สามารถไปถึงโรงเรียนได้ ด้วยเหตุอันไม่มีทางจะหลีกเลี่ยงได้ตามมาตรา 11(3) ทั้ง 2 ประเภ่นี้ เป็นจำนวนอีกไม่น้อย ถ้าจะประมาณให้ใกล้แล้ว ต้องหักออกไม่น้อยกว่า 1 ใน 2 เป็นจำนวน 38,406 คน ซึ่งคงเหลือที่จะเข้าโรงเรียนประชาบาลในจำนวนนี้ ยังมีที่ขอเรียนแต่ตอนเช้าหรือตอนบ่าย หรือเรียนวันหนึ่งเว้นวันหนึ่ง ประมาณว่าจะมีเช่นนั้น 1 ใน 5 นักเรียนที่จะมาพร้อมกันในวันหนึ่งหรือเวลาหนึ่งก็จะเหลือเพียง 30,724 คน นอกจากนี้ยังจะขอลาหยุดช่วยผู้ปกครองทำการเลี้ยงชีพตามมาตรา 13 อีก ปีละ 2 เดือน แต่จำนวนนี้จะไม่หักออกเพราะเป็นการหยุดชั่วคราว ในจำนวน 30,724 คน คิดครูคนหนึ่งสอนนักเรียน 50 คน ซึ่งเป็นจำนวนไม่มากไปเลย เพราะที่มาเรียนจริงในวันหนึ่งตามสถิติเพียง 100 ละ 80 คน หรือ 40 ใน 50 คนเท่านั้น ก็ถึงเป็นครู 614 คนเท่านั้น...

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.3/2
เจ้าพระยามหิธร เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรวจราขการมณฑลักษ์ใต้ หนังสือ
ชี้แจงของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจการของกระทรวงศึกษาธิการ
เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เรียนเจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ ที่ 14/2730 ลง
วันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2466

ไม่ว่าจะคำนวณโดยวิธีของเจ้าพระยาบวรราช ซึ่งต้องใช้ครูเฉพาะในโรงเรียน
 ประชาบาลของมณฑลปัตตานีอย่างน้อย 1,229 คน หรือโดยวิธีของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี
 ซึ่งต้องใช้ครูอย่างน้อย 614 คน ก็ตาม แต่สภาพข้อเท็จจริงก็ไม่มีครูในปริมาณขั้นต่ำ
 ตามที่ได้คำนวณไว้ เพราะในปี พ.ศ. 2466 ครูในโรงเรียนประชาบาลของมณฑล
 ปัตตานีมีเพียง 201 คน¹ เท่านั้น ซึ่งมีประมาณ 1 ใน 3 ของปริมาณครูขั้นต่ำ ตามที่
 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้คำนวณไว้ ดูจำนวนครูและจำนวนโรงเรียนในตาราง 20

ตาราง 20 จำนวนครูในโรงเรียนประชาบาลของมณฑลปัตตานี พ.ศ. 2464 - 2467

ปี พ.ศ.	จำนวนครู	จำนวนโรงเรียน
2464	171	113
2465	200	127
2466	201	122
2467	217	122

ที่มา : รวบรวมจาก กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ
ฉบับที่ 14 - 17 ประจำปีงบประมาณ 2464 - 2467

กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 16 ประจำปี
พุทธศักราช 2466 หน้า 56

จากตาราง 20 จะเห็นได้ว่าครูในโรงเรียนประชาบาลโดยเฉลี่ยแต่ละโรงเรียนมีครูไม่ถึง 2 คน และต่อมาในปี พ.ศ. 2470 จำนวนครูในโรงเรียนประชาบาลของมณฑลปัตตานี มีจำนวนลดลงเหลือเพียง 166 คนเท่านั้น สำหรับโรงเรียนประชาบาลก็ลดลงเหลือ 105 โรงเรียน¹

การขาดแคลนครูในเชิงปริมาณเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การศึกษาในมณฑลปัตตานีไม่ได้ผลเท่าที่ควร

ในแง่ของคุณภาพ อาจกล่าวได้ว่าครูโรงเรียนประชาบาลส่วนใหญ่ของมณฑลปัตตานี คุณภาพไม่ได้มาตรฐาน ดังปรากฏในรายงานการศึกษาของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2467 ที่กล่าวถึงการศึกษาในจังหวัดสายบุรี ตอนหนึ่งว่า "...ความรู้ของครูในส่วนวิธีสอนค่อนข้างอ่อน..."² และกล่าวถึงการศึกษาในโรงเรียนประชาบาลของจังหวัดนราธิวาส ตอนหนึ่งว่า "...ครูโรงเรียนประชาบาลทุกแห่งต้องมีทั้งครูภาษาไทยและภาษามลายู แห่งใดที่ไม่มีการสอนภาษาไทยเพราะครูไม่สามารถ ก็เป็นอันว่าส่งนักเรียนเข้าสอบไล่ไม่ได้..."³ ในส่วนของจังหวัดยะลา ก็เช่นเดียวกัน "...สอบไล่แต่ละเพาะโรงเรียนที่สอนภาษาไทยเท่านั้น ส่วนโรงเรียนที่สอนภาษามลายูหาได้จัดการสอบไม่..."⁴ สำหรับโรงเรียนในจังหวัดปัตตานีก็อยู่ในสภาพเดียวกัน

จะเห็นได้ว่าโรงเรียนบางแห่งมีการสอนภาษามลายูเท่านั้นไม่มีการสอนภาษาไทย ทั้งนี้เป็นเพราะขาดแคลนครูที่จะสามารถสอนภาษาไทย ครูบางคนที่ยังสอนภาษามลายูก็ไม่สามารถสอนภาษาไทยได้ การจัดการศึกษาที่จะให้ชาวไทยมุสลิมได้เรียนรู้ภาษาไทยสามารถพูดภาษาไทยได้จึงไม่ได้ผลเท่าที่ควร

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำปี พุทธศักราช 2470 หน้า 26

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/52 รายงานการศึกษามณฑลปัตตานี พ.ศ. 2467 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี เรียบเรียงโดยกระทรวงศึกษาธิการ ที่ 93/2767 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2468

³ด.

⁴ด.

โรงเรียนประชาบาลส่วนใหญ่อยู่ตามตำบลซึ่งมักจะห่างไกลจากตัวเมือง ตามตำบลหมู่บ้านต่าง ๆ เหล่านั้นประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลาม และใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวัน คนที่อยู่ในเมืองที่สามารถพูด อ่านและเขียนภาษาไทยได้ก็มักจะไม่ค่อยสมัครเป็นครู เพราะรายได้น้อยอย่างหนึ่ง - อีกอย่างหนึ่งก็ต้องเดินทางไปทำงานไกล และการคมนาคมก็ไม่สะดวก ในรายงานของกระทรวงศึกษาธิการ ปี พ.ศ. 2462 ได้กล่าวถึงปัญหานี้ตอนหนึ่งว่า "...ที่จะขัดข้องเรื่องครูก็คือจะหากคนสมัครเป็นครูได้ยาก เหตุว่าผลประโยชน์ของครูตำบลไม่พอกับที่คนจะมอบชีวิตหากินในทางครูอย่างหนึ่ง ราษฎรมะลายูที่พอจะยกย่องให้เป็นครูก็วิเศษ รู้ทั้งหนังสือไทยดี รู้ทั้งหนังสือมะลายูคินันมีน้อย..."¹

นอกจากนี้ครูบางคนก็ไม่มี ความตั้งใจในการสอนหนังสือ บางคนเป็นครูเพื่อ "...หาโอกาสหลีกเลี่ยงจากการเป็นทหาร เพราะพวกนี้ที่รับตำแหน่งเป็นครูเขานี้มีโอกาสได้รับการผ่อนผันในการเกณฑ์ได้ชั่วคราว..."²

การขาดแคลนครูทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ เช่นนี้นับได้ว่าเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ความมุ่งหมายที่จะให้ชาวไทยมุสลิมพูดภาษาไทยได้จึงได้รับผลน้อยมาก การขาดแคลนครูทำให้การเรียนการสอนไม่ได้ผล โดยเฉพาะในโรงเรียนประชาบาลที่อยู่นอกตัวเมืองออกไป ซึ่งจะมีผลต่อเนื่องทำให้ประชาชนเห็นว่าการส่งเด็กให้ไปเรียนหนังสือในโรงเรียนเป็นการเสียเวลา เสียประโยชน์ในการหามาหากิน ซึ่งจะยังไม่เห็นความสำคัญของการเรียนหนังสือในโรงเรียนมากขึ้น

¹กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 12 ประจำพระพุทธศก 2462 หน้า 45

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14 รายงานเจ้าพระยาบรมราช เศวตจักราชการมณฑลปัตตานี เจ้าพระยาบรมราช กราบบังคมทูล ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466

นอกจากนี้การขาดแคลนครูก็ทำให้เจ้าหน้าที่ของรัฐมีอาจะที่จะกวาดขัน บังคับเกณฑ์ เด็กได้เต็มที่ เพราะแม้จะบังคับให้เด็กเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน แต่ก็มีครูที่จะสอน ไม่เพียงพอ จึงจำเป็นต้องมีการผ่อนผัน ดังปรากฏในรายงานการศึกษาของมณฑลปัตตานี ตอนหนึ่งว่า

เมื่ออำเภอสั่งให้ผู้ปกครองของเด็กส่งเด็กไปโรงเรียนคราวใด ก็เห็นไป เรียนเต็มโรงเรียนทุกคราวที่สั่ง แล้วก็ค่อย ๆ รวบรวมหายไปอีกจนถึง กับต้องสั่งใหม่ดังนี้เสมอ แต่อาจจะให้อ่านาจนบังคับแล้วก็ต้องหาครูซึ่งนับว่า เหมาะแก่ภูมิลาเนาเสียก่อน ถ้าและเราใดครูที่ศิไคังกลาวนี้แล้ว การ บังคับให้ราษฎรส่งบุตรหลานเข้าโรงเรียนก็ไม่เห็นแปลกอะไรไปกว่าบังคับ ให้ผู้ที่หิวโหย ซึ่งยังไม่รู้จักอาหารรับประทาน ต่อเมื่อผู้ที่ถูกบังคับได้ชิมรส อาหารอันโอชะรสแห่งความรูต่าง ๆ ภายหลังก็จะกลับปลื้มยินดีพร้อม ้วยความเสียใจแน่นอน...

เกี่ยวกับการขาดแคลนครูนี้ ในปี พ.ศ. 2456 ได้แก้ไขโดยการขอตั้ง โรงเรียนฝึกหัดครูมณฑลของมณฑลปัตตานีขึ้น "เพื่อได้ฝึกหัดคนในพื้นที่ให้เป็นครูแล้วส่งไป

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/52
รายงานการศึกษามณฑลปัตตานี พ.ศ. 2467 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี เรียน
เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ที่ 93/2767 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2468

สั่งสอนต่อไป..."¹ โดยทางมณฑลปัตตานีขอรับนักเรียนเข้าเรียนจำนวน 15 คน² แต่ทางกระทรวงธรรมการอนุญาตให้รับนักเรียนเข้าเรียนได้ไม่เกิน 10 คน และได้เริ่มทำการสอนตั้งแต่วันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2457³ ต่อมาเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 แล้ว ความต้องการครูมีจำนวนเพิ่มขึ้น ดังนั้นทางมณฑลปัตตานีจึงขอเพิ่มจำนวนนักเรียนฝึกหัดครูมูลจาก 10 คนเป็น 20 คน⁴ ซึ่งทางกระทรวง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.53/6/11 เรื่องจัดการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลมณฑลต่าง ๆ (24 มี.ค. 2455 - 18 ส.ค. 2457) หนังสือของสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียน เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่ 12/1251 ลงวันที่ 23 มิถุนายน พ.ศ. 2456

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.53.6/11 เรื่องจัดการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลมณฑลต่าง ๆ (24 มี.ค. 2455 - 18 ส.ค. 2457) หนังสือของสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียน เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่ 14/1520 ลงวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2456

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.53.6/11 เรื่องจัดการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลมณฑลต่าง ๆ (24 มี.ค. 2455 - 18 ส.ค. 2457) หนังสือของสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียน เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่ 7/1519 ลงวันที่ 2 มิถุนายน พ.ศ. 2457

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.53.6/95 มณฑลปัตตานีขอเพิ่มอัตรารับนักเรียนฝึกหัดครูมูลมณฑลเพิ่มอีก 10 คน สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียน เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ลงวันที่ 15 ตุลาคม พ.ศ. 2464

ศึกษาธิการก็อนุญาตและทางมณฑลปัตตานีก็ได้รับนักเรียนฝึกหัดครูมูลเข้าเรียนปีละ 20 คน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2465 เป็นต้นมา¹

นอกจากนี้ในบางแห่งได้มีการแก้ไขโดยการจับแบ่งนักเรียนออกเป็น 2 พวก แต่ละพวกเรียนวันเว้นวัน² การจัดแบ่งนักเรียนวิธีนี้ทำให้นักเรียนเรียนได้ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย คือเรียนได้เพียงไม่เกิน 50 เปอร์เซ็นต์ของเวลาเรียนที่ควรจะเป็นจริง ทำให้คุณภาพทางการศึกษายิ่งลดต่ำลง แต่ก็เป็นภาวะจำเป็นสำหรับสมัยนั้นคิดว่าที่จะปล่อยให้เด็กส่วนหนึ่งไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือเลย

การแก้ไขปัญหาคาดแคลนครูอีกวิธีหนึ่งก็แก้ไขโดยให้นักเรียนที่เรียนในชั้นสูงกว่ามาสอนนักเรียนชั้นต่ำกว่า³ ซึ่งทำได้เฉพาะในโรงเรียนที่มีการเรียนการสอนอย่างได้ผลมาแล้ว สำหรับโรงเรียนที่มีแต่ครูสอนภาษามลายูก็จะใช้วิธีนี้ได้ เพราะจุดมุ่งหมายที่แท้จริงคือต้องการให้มีการเรียนภาษาไทย

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.53.6/95 มณฑลปัตตานีขอเพิ่มอัตรารับนักเรียนฝึกหัดครูมูลเพิ่มอีก 10 คน หนังสือของเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ แจ้งความมายังสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ที่ 56/5871 ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2464

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14 รายงานเจ้าพระยามรราช ทรวจัตราขการมณฑลปัตตานี เจ้าพระยามรราช กราบบังคมทูล ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.303/2 เรื่องเจ้าพระยามรราช ทรวจราขการมณฑลปัตตานี หนังสือชี้แจงของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจการของกระทรวงศึกษาธิการ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เรียนเจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ ที่ 14/2730 ลงวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2466

นอกจากนี้โรงเรียนใดที่ยังไม่มีครูที่สามารถสอนภาษาไทยได้ก็คงให้มีการสอนภาษามลายู นับว่าเป็นลักษณะการแก้ปัญหาอย่างหนึ่ง กล่าวคือเมื่อมีครูสอนภาษาไทยไปสอนก็ไม่ต้องยุ่งยากในการเกณฑ์บังคับให้นักเรียนเข้าเรียนใหม่

2.3 การขาดเรียนของนักเรียน สืบเนื่องจากปัญหาต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นส่งผลทำให้เด็กนักเรียนขาดเรียนมาก โดยเฉพาะปัญหาที่สืบเนื่องจากทัศนคติของบิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กที่ไม่เห็นความสำคัญของการเรียนหนังสือในโรงเรียน ทำให้คอยหลบลี้หนีให้บุตรหลานของตนถูกเกณฑ์บังคับให้เข้าเล่าเรียน บางครั้งก็สนับสนุนให้บุตรหลานขาดโรงเรียน ทำให้มีเวลาเรียนน้อย ซึ่งจะส่งผลทำให้เด็กเรียนอ่อนไม่สามารถเข้าสอบไล่ได้

ในปี พ.ศ. 2454 นักเรียนของมณฑลปัตตานีมาเรียนเฉลี่ยร้อยละ 64.74 ของเวลาเปิดเรียนทั้งหมด¹ ในปี พ.ศ. 2462 เฉพาะในโรงเรียนรัฐบาลเวลาเรียนของนักเรียนคิดเฉลี่ยมาเรียนร้อยละ 50.15² ซึ่งถือได้ว่าต่ำมากเพราะมณฑลที่อยู่ใกล้เคียงคือมณฑลนครศรีธรรมราช นักเรียนมาเรียนเฉลี่ยร้อยละ 66.73 ของเวลาที่เปิดเรียนทั้งหมด³ ยิ่งเมื่อมีกฎหมายบังคับ คือพระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 ที่ให้มีการเกณฑ์บังคับให้เข้าเรียนด้วยแล้ว เวลาเรียนโดยเฉลี่ยก็จะยิ่งน้อยลง ในรายงานการศึกษาของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2467 ได้กล่าวถึงการเล่าเรียนของนักเรียนในจังหวัดปัตตานีตอนหนึ่งว่า

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ ๔๔ ประจำปี ๒๔๕๔ หน้า 90

²กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 12 ประจำปี ๒๔๖๒ หน้า 113

³ดู.

นักเรียนที่เรียนอยู่ในเกณฑ์บังคับให้เล่าเรียนนี้หาได้เล่าเรียนเต็มตามหลักสูตรไหม เพราะมีเวลาไปเข้าโรงเรียนน้อย คอยตอนเข้าโรงเรียนเป็นจับปูใส่กระด้งอยู่เสมอ เด็กเหล่านี้ปีหนึ่งมีเวลาเรียนจริง ๆ ไม่ถึง 30 เปอร์เซ็นต์ ผู้ที่สอบไล่ได้โดยมากนั้นมักเป็นผู้ที่ตั้งใจเล่าเรียนจริง ๆ แทนทั้งนั้น เรื่องเด็กไม่สมัครเข้าเล่าเรียนตามหมายเกณฑ์ที่บังคับ หรือเมื่อครั้งยังไม่ได้ใช้พระราชบัญญัติบังคับก็ไม่ได้คิดแปลอะไรกัน คงตกเป็นเจ้าหน้าที่คอยตอนให้เข้าเล่าเรียนอยู่เสมอ ดังนั้นการเล่าเรียนของเด็กยังไม่ได้อลดี...

ในส่วนที่กล่าวถึงการศึกษาของจังหวัดนครราชสีมาที่เช่นเดียวกัน คือเด็กขาดเรียนมาก "จำนวนเวลาเรียนของนักเรียนประชาบาลมีน้อย เนื่องในการสนใจในการศึกษาไม่พอ แม่ครูหรือเจ้าหน้าที่ได้พยายามกล่อมเกลาล่วงประการใดก็ดี ยังไม่เป็นผลที่ชักจูงนักเรียนในโรงเรียนประชาบาลทุกแห่งสนใจในการศึกษา..."² โรงเรียนประชาบาลในจังหวัดปัตตานีก็คงจะอยู่ในสภาพเดียวกัน

ในปี พ.ศ. 2468 พระยาโอวาทวรภิจ ผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง กระทรวงศึกษาธิการ ได้มีโอกาสเดินทางไปยังมณฑลปัตตานี ได้รายงานถึงการศึกษาในมณฑลปัตตานีตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/52
รายงานการศึกษามณฑลปัตตานี พ.ศ. 2462 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี เวียนเสนาบดี
กระทรวงศึกษาธิการ ที่ 93/2767 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2468

"...จำนวนเด็กมาเรียนน้อยเกินคาดหมาย โรงเรียนเต็มที คูในบัญชีเรียกชื่อก็มีจำนวนมากแต่ไม่มาเรียน ได้รับคำแนะนำว่าติดช่วยพ่อแม่ไถนา เป็นเวลาไถนาจริงๆ แต่พลิกดูเดือนก่อน ๆ ก็มีขาดกันมาก ๆ ไล่เลียงเข้าจึงได้ความกระด้างเสียมาก..."¹

โดยเฉพาะเมื่อเกิดเหตุการณ์ไม่สงบขึ้นในปี พ.ศ. 2465 ทางรัฐบาลก็ได้ยินยอมผ่อนผันเกี่ยวกับการเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเล่าเรียน เวลามาเรียนของนักเรียนก็ยิ่งน้อยลง เพราะปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2470 เวลามาเรียนของนักเรียนในมณฑลปัตตานี เฉพาะในโรงเรียนรัฐบาล เวลามาเรียนของนักเรียนเฉลี่ยร้อยละ 68.11 ของเวลาเปิดเรียนทั้งหมด ส่วนในโรงเรียนประชาบาลมีเวลามาเรียนเฉลี่ยเพียงร้อยละ 36.48² เท่านั้น มาในปี พ.ศ. 2471 เวลามาเรียนของนักเรียนในโรงเรียนรัฐบาลเฉลี่ยร้อยละ 60.13 ส่วนเวลาเรียนของนักเรียนในโรงเรียนประชาบาล มาเรียนเฉลี่ยเพียงร้อยละ 19.19³ ซึ่งมีเวลาเรียนน้อยมาก และเป็นมณฑลที่นักเรียนมีเวลาเรียนน้อยที่สุดของประเทศ⁴ ความมุ่งหมายที่จะจัดการศึกษาเพื่อให้เยาวชนมุสลิมในมณฑลปัตตานีสามารถพูดภาษาไทยได้ จึงไม่ประสบผลสำเร็จ

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศท.61.2/62 รายงานพระยาโอวาทไปตรวจการจัดตั้ง โรงเรียนกลีกรม มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลปัตตานี พระยาโอวาทวรกิจ เรียบปลัดทูลฉลอง กระทรวงศึกษาธิการ ลงวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2468

²กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำปีพุทธศักราช 2470 หน้า 31

³กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 21 ประจำปีพุทธศักราช 2471 หน้า 49

⁴ค.

วิธีการของบิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กบางคนที่จะให้บุตรหลานของตนขาดโรงเรียนก็มีวิธีการที่แปลก คือมีการเล่นแกล้งทางกฎหมาย กล่าวคือตามข้อบังคับของพระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 มาตรา 6 ข้อ 2 ระบุว่าไม่ให้ขาดเรียนเกิน 30 วันติด ๆ กัน ผู้ปกครองบางคนจึงให้บุตรหลานที่อยู่ในความปกครองของตนไปโรงเรียน 1 วัน หรือ 2 วัน แล้วขาดเรียน 29 วัน¹ ซึ่งสร้างความยุ่งยากแก่เจ้าหน้าที่เป็นอันมากถึงกับมีการประชุมผู้ว่าราชการจังหวัดของมณฑลปัตตานี เพื่อหารือเกี่ยวกับเรื่องนี้ ศึกษาธิการมณฑลปัตตานี ได้ชี้แจงแก่ที่ประชุมตอนหนึ่งว่า

การที่มีบทลงโทษไว้ในมาตรา 44 นั้น ประสงค์จะป้องกันคนที่หลีกเลียงการเรียนอยู่จริง ๆ เมื่อผู้นั้นมีวันเรียนครบ 160 วัน ตามมาตรา 5 แล้วแต่ถ้าใครจงใจขาดเรียนละ 29 วัน ก็ไม่ให้ครบ 30 วันติด ๆ กันดังข้อหารือ เมื่อปีหนึ่งรวมเวลาเรียนไม่ได้ครบ 160 วันก็ฟ้องลงโทษตามมาตรา 42 ได้ คือเด็กทุกคนต้องเรียนอยู่ในโรงเรียน และการเรียนนั้น ท่านกำหนดให้มีเวลาไม่น้อยกว่า 320 เวลาหรือ 160 วัน หรือ 800 ชั่วโมงแล้ว...

จะเห็นได้ว่าบิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กนักเรียนบางคนพยายามหาช่องทางที่จะหลีกเลียงกฎหมาย โดยอาศัยพระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 มาตรา 44*

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.35/20 เรื่องมณฑลปัตตานีสั่งขอหารือเกี่ยวการวางแผนการศึกษาธิการของจังหวัดสายบุรีในคราวประชุมผู้ว่าราชการจังหวัด ขอประชุมผู้ว่าราชการจังหวัดมณฑลปัตตานี วันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2465 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียนเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ที่ 94/2359 ลงวันที่ 24 ตุลาคม พ.ศ. 2465

² ดู

* ดูข้อความของพระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 มาตรา 44 และมาตราอื่น ๆ ในภาคผนวก

เป็นข้ออ้างซึ่งได้กลายเป็นปัญหาทางกฎหมาย เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ให้ลงโทษตาม มาตรา 7 และขอความเห็นจากสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีว่าจะแก้ไขปัญหานี้อย่างไรต่อไป ทั้งปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า

บทลงโทษตามมาตรา 44 กำหนดไว้สำหรับบิดามารดา หรือผู้ปกครอง เพิกเฉยปล่อยให้เด็กของตนขาดโรงเรียนเกิน 30 วัน ติด ๆ กัน โดยไม่ได้รับอนุญาตหรือโดยปราศจากเหตุผลที่พึงได้ตามมาตรา 6(2) ฉะเพาะทางเคียวเท่านั้น ถ้ามีผู้ตั้งใจขาดโรงเรียนโดยเจตนาหลีกเลี่ยงข้อหาหรือก็มีมาตรา 7 เป็นข้อลงโทษตามธรรมดาอยู่แล้ว ที่เปิดไว้กว้างเช่นนี้ก็เพื่อเป็นการผ่อนผันเกราะขจร แต่เมื่อมีผู้คอยสนับสนุนให้ถือประโยชน์นี้เป็นทางหลีกเลี่ยงมากขึ้นจนจะเป็นการเสียดำเนินการพระราชบัญญัติทั่วไปแล้ว กระทรวงศึกษาธิการขอทราบเพื่อเป็นคำวิธิตต่อไป ในเวลาที่พระราชบัญญัตินี้ยังใหม่ ๆ อยู่เช่นนี้เห็นควรรอดูผลไปก่อน¹

อย่างไรก็ตาม หลังจากเกิดเหตุการณ์ไม่สงบในมณฑลปัตตานีเมื่อปลายปี พ.ศ. 2465 แล้ว การเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเรียนตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา ได้มีการผ่อนผันเป็นอันมาก

เกี่ยวกับปัญหาการขาดเรียนของเด็กนักเรียนนี้ ทางรัฐบาลได้พยายามแก้ไขโดยจัดให้มีการสอนภาษามลายูในโรงเรียนประชาบาล โดยหวังจะทำให้เด็กนักเรียนมาโรงเรียนมากขึ้น เพราะได้เรียนภาษามลายูด้วย แต่วิธีนี้ก็ไม่ได้สำเร็จผล นอกจากนั้นก็มี การฟ้องร้องลงโทษตามบทบัญญัติของพระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 "โดย เฉพาะเด็กชายนั้น ได้มีการเรียกร้องบังคับตลอดทั่วไป เคยปรากฏบางรายถึงกับ ฟ้องร้องบิดามารดา ผู้ปกครองเกิดในสถานที่ต้องหาว่าขัดขืนไม่ส่งเด็กไปเข้าเล่าเรียนใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.35/20 เรื่องมณฑลปัตตานีส่งขอหาหรือเกี่ยวการแผนกศึกษาธิการของจังหวัดสายบุรีในคราว ประชุมผู้ว่าราชการจังหวัด หนังสือแจ้งความของเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ แจ้งความมายัง สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ที่ 91/5754 ลงวันที่ 12 ธันวาคม พ.ศ. 2465

โรงเรียนก็มี..."¹ ทางรัฐบาลได้พยายามแก้ไขโดยวิธีต่าง ๆ เพื่อให้เด็กได้ไปโรงเรียน มีเวลาเรียนในโรงเรียนมากขึ้น แต่เด็กนักเรียนก็ยังขาดเรียนอยู่มาก

2.4 อุปสรรคทางด้านภาษา ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวัน "...มณฑลปัตตานีมีราษฎรเป็นมลายูเป็นพื้น..."² จากการจำแนกจำนวนราษฎรตามเชื้อชาติของมณฑลปัตตานีระบุว่า ในปี พ.ศ. 2449 ซึ่งเป็นปีแรกที่จัดตั้งมณฑลปัตตานีนั้นมีราษฎรทั้งหมด 242,005 คน ในจำนวนนั้นแยกเป็นเชื้อชาติไทย 30,597 คน จีน 3,332 คน และแขกมลายู 208,076 คน³ ต่อมาในปี พ.ศ. 2472 ได้มีการสำรวจประชากรในมณฑลปัตตานี มีราษฎรทั้งหมด 335,148 คน ในจำนวนนี้แยกเป็นคนนับถือศาสนาพุทธ 62,746 คน ศาสนาอิสลาม 272,386 คน และคริสต์ 16 คน⁴ จำนวนคนที่นับถือศาสนาอิสลามนี้เกือบทั้งหมดจะใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวัน เยาวชนส่วนใหญ่ของมณฑลปัตตานีซึ่งใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวัน เมื่อมาเรียนหนังสือภาษาไทยจึงเสมือนว่าภาษาไทยเป็นภาษาที่ 2 หรือเป็นภาษาใหม่ จึงเรียนได้ช้ากว่าเด็กที่พูดภาษาไทยในชีวิตประจำวัน "...โรงเรียนประชาบาลโดยมากนักเรียนชาวสยาม

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14 รายงานเจ้าพระยายมราช ทรงจัดราชการมณฑลปัตตานี เจ้าพระยายมราช กราบบังคมทูล ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.42/8 เรื่องกระทรวงมหาดไทยส่งหัวข้อประชุมเทศาภิบาล ศก 129 รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกกระทรวงธรรมการ วันที่ 23 กันยายน ร.ศ. 129

³ กระทรวงมหาดไทย เทศาภิบาล เล่ม 7 แผ่นที่ 38 วันที่ 1 พฤษภาคม ศก 128 หน้า 40 - 41

⁴ กระทรวงมหาดไทย เทศาภิบาล เล่ม 30 ฉบับที่ 6 พระพุทธศักราช 2472 หน้า 338 - 339

อิสลามต้องเรียนทั้ง 2 ภาษา ภาษาไทยเป็นภาษาที่ยากสำหรับเขา ทำให้การเรียน ๆ ได้ช้า จำนวนผู้ที่เข้าสอบไล่จึงน้อยไป..."¹

อุปสรรคทางด้านภาษานี้เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เด็กชาวไทยมุสลิมซึ่งใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวันเรียนอ่อน ทำให้เด็กนักเรียนส่วนใหญ่ไม่มีความสามารถที่จะเข้าสอบตามหลักสูตรได้²

เกี่ยวกับการแก้ปัญหาหนี้ ในบางแห่งเวลาสอบไล่ได้อนุโลมให้ใช้ตอบเป็นภาษามลายูได้ ดังปรากฏในคำสั่งแจ้งการสอบไล่ของจังหวัดนราธิวาส ปี พ.ศ. 2467 ตอนหนึ่งว่า "...สำหรับประถมซึ่งจัดการสอนภาษามลายูด้วย ได้เพิ่มเติมภาษามลายูลงในข้อสอบไล่อีกวิชาหนึ่ง และ โรงเรียนที่มีนักเรียนชาวสยามอิสลาม ได้อนุโลมให้ใช้คำตอบเป็นภาษามลายู (เขียนคำอ่านเป็นภาษามลายูด้วยตัวอักษรไทย เช่น "ข้าว" ภาษามลายูเรียกว่า "นาซี" ดังนั้นเวลาจะเขียนคำว่า "ข้าว" ก็อนุโลมให้เขียนคำว่า "นาซี" - ผู้เขียน) ได้ ทั้งนี้เพื่อให้เหมาะแก่ท้องที่และอนุญาตตะเพาะชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 เท่านั้น..."³

ปัญหาอีกประการหนึ่ง คือถึงแม้ว่าเด็กไทยมุสลิมเหล่านั้นจะเรียนภาษาไทยในโรงเรียน แต่เมื่อกลับไปบ้านก็จะใช้ภาษามลายูกับบิดามารดา ญาติพี่น้องตลอดจนเพื่อนบ้านต่าง ๆ จะเป็นผลทำให้ลืมภาษาไทยได้ง่าย แม้ว่าผู้ที่เรียนจบระดับประถมศึกษาแล้วก็ตาม เมื่อออกจากโรงเรียนสักสองถึงสามปี ก็มักจะลืมภาษาไทยเพราะไม่ค่อยมีโอกาสใช้ภาษาไทย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/52 รายงานการศึกษามณฑลปัตตานี พ.ศ. 2467 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี เรียนเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ที่ 93/2767 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2468

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 รายงานการศึกษาประจำปี พ.ศ. 2468 มณฑลปัตตานี สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี กราบทูล เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่ 40/3853 ลงวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2470

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/52 รายงานการศึกษามณฑลปัตตานี พ.ศ. 2467 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี เรียนเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ที่ 93/2767 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2468

ในชีวิตประจำวัน สิ่งเหล่านี้เป็นปัญหาหนึ่งที่ทำให้ความมุ่งหมายของการจัดการศึกษา
ในมณฑลปัตตานีที่จะให้ชาวไทยมุสลิมพูดภาษาไทยได้ไม่ประสบผลสำเร็จ

3. ปัญหาทางการเมือง

เนื่องจากประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานี มีศาสนาและวัฒนธรรมแตกต่าง
กับคนไทยส่วนใหญ่ของประเทศ และยิ่งกว่านั้นลักษณะของศาสนาและวัฒนธรรมยังมี
ลักษณะเหมือนกับชาวมลายูในประเทศมลายูมากกว่าที่จะเหมือนกับพลเมืองส่วนใหญ่ของ
ประเทศไทย ประกอบกับการจัดการศึกษาในประเทศมลายู ซึ่งอังกฤษครอบครอง
อยู่ในขณะนั้นไม่ได้มีการเกณฑ์บังคับนักเรียนให้เข้าโรงเรียนแต่อย่างใด ในรายงานของ
เจ้าพระยาอมรรตกลาถึงสภาพการณ์ในเขตมลายูของอังกฤษตอนหนึ่งว่า

ในเขตรอังกฤษ สำหรับการศึกษารของชนชาวมะลายู รัฐบาลไม่ได้มี
การบังคับอย่างหนึ่งอย่างใด คงมีแต่โรงเรียนไ้สุดแต่ใครจะสมัคร
เท่านั้น ถ้าเกี่ยวข้องกับศาสนาแล้ว ทุเหมือนรัฐบาลอังกฤษได้
พยายามเอาใจใส่ที่จะกระทำไห้ชาวมะลายูเห็นว่าเป็นการช่วยเหลือ
อุดหนุนบำรุงเป็นอย่างดี ในเวลานี้ก็ไ้ทราบเกล้าฯ ว่ารัฐบาลอังกฤษ
มีความคิดแล้ไ้ลงมือสร้างสะพาน (สะพานยูเซียน) อันเป็นหลักฐาน
ขึ้นที่กลันตัน แลไ้ทรบุรี เปนเหตุไห้ยินยอมในพวกอิสลามอยู่มาก...

จะเห็นได้ชัดประการหนึ่งว่านโยบายของอังกฤษในมลายูนั้นจะไม่ไปยุ่งเกี่ยวกับ
การศึกษาของชนมลายู คือตั้งโรงเรียนที่มีการสอนตามแบบสมัยใหม่ แต่ไม่บังคับให้เด็ก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14
รายงานเจ้าพระยาอมรรต ทรวจจิรราชการมณฑลปัตตานี เจ้าพระยาอมรรต กราบ
บังคมทูล ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2466

มลายูเข้าเรียนคงปล่อยให้ประชาชนมีเสรีภาพที่จะเลือกเรียนตามระบบการศึกษาสมัยใหม่ หรือจะเรียนศาสนาตามแบบเดิม ทางด้านศาสนาก็เช่นเดียวกัน อังกฤษทราบว่าชาวมุสลิมส่วนใหญ่นั้นเป็นคนเคร่งศาสนา อังกฤษก็พยายามสร้างในสิ่งที่จะทำให้ชาวมลายูรู้สึกว่ายังกุญส่งเสริมให้การช่วยเหลือศาสนาอิสลาม วิธีการเหล่านี้คงจะเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ความขัดแย้งระหว่างชาวมลายูกับอังกฤษไม่ค่อยมีมากนัก และอังกฤษก็สามารถแสวงหาผลประโยชน์จากมลายูได้เป็นเวลานาน แต่นโยบายของไทยต่อชาวมุสลิมในมณฑลปัตตานีนั้นเราไม่ได้มุ่งที่จะแสวงหาประโยชน์ แต่ต้องการให้เขามีความรู้สึกว่าเขาเป็นคนไทย ซึ่งการให้มีการเรียนภาษาไทยก็เป็นวิธีหนึ่งที่จะสร้างความรู้สึกรู้ได้ ถึงกระนั้นถ้าการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีมีการเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียนอย่างเข้มงวดมากนัก ประชาชนก็จะเกิดความรู้สึกที่ไม่ดี เพราะเปรียบเทียบเห็นได้ง่าย และถ้ายังมีคนมาอุ้มขังชวนให้เป็นปฏิปักษ์กับรัฐบาลโดยอ้างถึงสภาพการณ์ในมลายูของอังกฤษ คนก็จะถูกชักจูงให้หลงผิดได้ง่าย ซึ่งจะทำให้เกิดปัญหาทางการเมืองขึ้น นี่เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลจำเป็นต้องผ่อนผันเกี่ยวกับการเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเล่าเรียนตามสมควร

สิ่งที่ต้องยอมรับอีกประการหนึ่งก็คือ ในอดีตปัตตานีหรือบริเวณมณฑลปัตตานีเคยเป็นอิสระมาก่อนอย่างน้อย ๆ ก็เกี่ยวกับการดำเนินนโยบายภายใน และต่อมาก็ตกเป็นเมืองขึ้นของไทย ในช่วงที่เป็นเมืองขึ้นของไทยนั้นก็มิชวาระยะเวลาสั้น ๆ ที่ปัตตานีแข็งข้อต่อไทย และตั้งตัวเป็นอิสระ แม้ในยามที่เป็นเมืองขึ้นของไทยปัตตานีก็มีอิสระมาก เพียงแต่ปัตตานีต้องส่งเครื่องราชบรรณาการมาให้แก่ไทยตามระยะเวลาที่กำหนดเท่านั้น การดำเนินการต่าง ๆ ภายในปัตตานีโดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและวัฒนธรรมทางปัตตานีมีอิสระโดยสมบูรณ์ เมื่อไทยเริ่มผนวกปัตตานีเพื่อให้เป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทย ไทยก็ใช้นโยบายการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม เพื่อให้ชาวพื้นเมืองค่อย ๆ รับวัฒนธรรมของไทย การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี โดยมีนโยบายที่จะให้ชาวพื้นเมืองสามารถพูดภาษาไทยได้ก็เป็นส่วนหนึ่งของนโยบายการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม อย่างน้อยถ้าคนพื้นเมืองเหล่านั้นสามารถพูดภาษาไทยได้ คนพื้นเมืองในดินแดนส่วนนี้ก็จะเหมือนกับ

ชาวไทยส่วนใหญ่ทั้งประเทศในด้านหนึ่ง คือความเหมือนกันทางด้านภาษา หรืออย่างน้อย ๆ ก็สามารถพูดภาษาเดียวกันรู้เรื่อง แต่เนื่องจากความแตกต่างทางด้านอื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะความแตกต่างทางด้านศาสนา จึงเป็นอุปสรรคในการใช้นโยบายการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะศาสนากับวัฒนธรรมในอิสลามนั้นจะแยกออกจากกันไต่ยาก เพราะบางอย่างก็เป็นสิ่งเดียวกัน คือวัฒนธรรมส่วนหนึ่งเป็นผลต่อเนื่องจากบทบัญญัติทางศาสนา เช่น การแต่งงาน การแบ่งมรดก การไม่กินอาหารบางชนิด ฯลฯ ล้วนแต่ต้องปฏิบัติตามบทบัญญัติของศาสนาทั้งสิ้น วัฒนธรรมบางอย่างก็เป็นผลจากบทบัญญัติทางศาสนา เช่น การเวียนหนังสือตามปอเนาะ ตามสุเหร่า หรือตามบ้านของผู้รู้ ที่เขาเวียนก็เพราะเขาต้องรู้ถึงบทบัญญัติทางศาสนาตามที่ศาสนายังคับ ต้องเรียนรู้เพื่อจะได้สามารถประกอบศาสนกิจ หรือแม้แต่การเรียนภาษามลายู เขาเรียนเพื่อจะให้อ่านตำราทางศาสนาอิสลาม ซึ่งตำราส่วนใหญ่ที่พวกเขาใช้จะเขียนเป็นภาษามลายูมากกว่าที่จะเรียน เพราะความรู้ลึกทางเชื้อชาติเสียด้วยซ้ำไป แต่เขามีความรู้ลึกทางศาสนาว่า เขานับถือศาสนาอิสลาม แม้แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ในสามจังหวัดภาคใต้ในปัจจุบัน คำว่า "ออแหมมลายู" หรือคนมลายูในทัศนของเขาหมายถึงคนที่นับถือศาสนาอิสลาม และเมื่อเขาจะพูดถึงคนมาเลเซีย เขามักจะใช้คำว่า "ออแหมมาเลเซีย" หรือคำว่า "ออแหมซีแย" หรือคนไทยในทัศนของเขาก็คือหมายถึงคนที่นับถือศาสนาพุทธเท่านั้น มิได้หมายถึงเชื้อชาติหรือสัญชาติแต่อย่างใด

การที่ศาสนากับวัฒนธรรมในหมู่ชาวไทยมุสลิมแยกกันเกือบไม่ออกนี้เอง จึงทำให้เกิดความรู้สึกที่จะขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลได้ง่าย เขาจะมีความรู้สึกอ่อนไหวมากในเรื่องที่เกี่ยวกับศาสนา และการที่รัฐบาลจะพยายามใช้นโยบายการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม โดยพยายามจัดการศึกษาเพื่อให้ชาวไทยมุสลิมพูดภาษาไทยได้ มีการเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเรียนหนังสือตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 ส่วนหนึ่งจะกระทบกระเทือนถึงเวลาเรียนศาสนาของพวกเขา ดังนั้นเขาจึงมีปฏิกิริยาในเชิงปฏิเสธต่อการจัดการศึกษาที่รัฐบาลได้จัดให้มากขึ้น เนื่องจากความละเอียดอ่อนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับศาสนาตัวเอง ถ้าเจ้าหน้าที่รัฐบาลเข้มงวดกวาดขันเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเรียนมากนักก็จะ

กลายเป็นปัญหาทางการเมืองได้ ทางรัฐบาลจึงจำเป็นต้องยินยอมผ่อนผันตามสมควร การเกณฑ์บังคับให้เด็กหญิงเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน ในที่สุดก็จะโยงไปถึงเรื่องทางศาสนา ดังนั้นหลังปี พ.ศ. 2465 แล้ว รัฐบาลจึงต้องยินยอมผ่อนผันไม่มีการเกณฑ์เด็กหญิงมุสลิมให้เข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนอีกต่อไป คงใช้วิธีเกลี้ยกล่อมให้บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กสมัครใจส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนเอง หรือแม้แต่โรงเรียนเอกชน โรงเรียนตามสุเหร่า และที่มีการสอนตามบ้านต่าง ๆ ซึ่งจริง ๆ แล้วมีความผิดตามพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พุทธศักราช 2461 ทั้งสิ้น แต่รัฐบาลก็ต้องยินยอมผ่อนผันคงให้มีอยู่ได้เรื่อยมาทั้ง ๆ ที่ผิดกฎหมาย ทั้งนี้เพราะการสั่งปิดหรือดำเนินการตามกฎหมายนั้นจะกระทบกระเทือนถึงการเรียนศาสนาของประชาชน อาจเป็นสาเหตุที่จะนำไปสู่ความขัดแย้งและความรู้สึกเป็นปฏิปักษ์ได้ง่าย

ปัญหาต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาทั้งหมดในบทนี้ จะส่งผลทำให้การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร ซึ่งจะได้กล่าวถึงผลของการจัดการศึกษาในบทต่อไป

ผลของการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี

ผลของการจัดการศึกษานั้นพิจารณาได้จากการดำเนินการจัดการศึกษาว่าบรรลุผลตามความมุ่งหมายหรือไม่ ความมุ่งหมายที่สำคัญของการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี โดยเฉพาะในระดับประถมศึกษาชั้นต้นคือการให้เด็กส่วนใหญ่ซึ่งใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวันได้เข้าเรียนภาษาไทยในโรงเรียนเพื่อจะให้ได้สามารถพูดภาษาไทยได้ ดังนั้นผลของการจัดการศึกษาจึงพิจารณาได้จากจำนวนเด็กที่เรียนอยู่ในโรงเรียนเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนเด็กที่อยู่ในวัยเล่าเรียน พิจารณาได้จากจำนวนนักเรียนที่เข้าสอบไล่เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนนักเรียนทั้งหมดและผลของการสอบไล่ว่ามีจำนวนผู้สอบไล่ได้มากน้อยเพียงใด

การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี ประสบปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ที่แตกต่างกันไปจากมณฑลอื่น ๆ เพราะนอกจากจะมีปัญหาทั่ว ๆ ไป เช่น การขาดแคลนครู การขาดแคลนทุนทรัพย์เช่นเดียวกับมณฑลส่วนใหญ่แล้ว การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานียังมีปัญหามาตรกอื่นเกี่ยวกับศาสนาและวัฒนธรรมของชาวพื้นเมืองส่วนใหญ่ด้วย เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีซึ่งเป็นเลขาธิการกระทรวงธรรมการ (ศึกษาธิการ) ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2458-2469 ยอมรับถึงการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีว่า "ด้วยวิธีจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานียากกว่าบางมณฑลมาก"¹ ด้วยเหตุที่การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีมีปัญหามาตรกต่าง ๆ กล่าวโดยสรุปแล้วการจัดการศึกษาในมณฑลนี้ไม่ประสบผลสำเร็จตามที่ใ้ความหมายไว้ ซึ่งอาจแยกกล่าวเป็นช่วงดังนี้คือ

1. ผลของการจัดการศึกษาระหว่างปี พ.ศ. 2449-2453

แม้ว่าทางรัฐบาลจะไ้พยายามจัดตั้งโรงเรียนเพื่อให้เยาวชนในมณฑลปัตตานี ได้เรียนหนังสือในโรงเรียนแล้วก็ตามแต่ประชาชนในมณฑลปัตตานีก็ไม่ได้ให้ความสนใจที่จะส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนเท่าที่ควร ในปี พ.ศ. 2449

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ก. 4/13 โรงเรียนและการเล่าเรียนมณฑลปัตตานี เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูล ร. 6 ที่ 3/5733 ลงวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2464

เด็กนักเรียนที่เรียนหนังสืออยู่ในโรงเรียนของมณฑลปัตตานี มีจำนวนทั้งหมด 52 คน¹ ในบางเมืองแม้จะพยายามจัดสร้างโรงเรียนให้มีการเรียนการสอนแต่ก็ไม่ค่อยมีผู้สนใจเรียน ซึ่งปรากฏในรายงานตอนหนึ่งว่า

ในเมืองยี่ริงกับเมืองสายบุรี อาตมภาพได้พยายามจัดตั้งให้มีโรงเรียนขึ้นสอง
ครั้งแล้ว อยู่ได้หนึ่งล้มทุกครั้ง เป็นด้วยราษฎรในเมืองนี้ไม่ค่อยจะนิยมในการ
ศึกษานัก และเป็นคนซัดสนมาก กำลังไม่พอที่จะอุดหนุนโรงเรียนได้ ราษฎร
ก็เป็นแขกเสียโดยมาก ที่จะจัดการศึกษาให้เป็นไปได้ ก็แค่เพียงแจกแบบ
เรียนไว้ในวัดนั้น ๆ แต่เหลือกำลังของเจ้าคณะมณฑลที่จะสร้างตำราเรียน
ขึ้นให้พอกับวัดได้ ตกลงว่าการศึกษาในมณฑลนี้จะให้เจริญเต็มที่ นั้นยังช้า.²

จะเห็นได้ว่าประชาชนไม่ค่อยนิยมส่งบุตรหลานของตนให้เข้าเรียนหนังสือใน
โรงเรียน ดังนั้นการจัดการศึกษาที่จะให้เยาวชนรู้ภาษาหนังสือนั้นจึงเป็นไปได้ยาก
ต่อมาในปี พ.ศ. 2452 ได้มีนักเรียนเพิ่มมากขึ้น จำนวนนักเรียนของมณฑลปัตตานี
ทั้งหมดในปีนี้มีจำนวน 507 คน ในจำนวนนี้ที่พอมีความรู้ความสามารถเข้าสอบได้มี
จำนวน 158 คน และในจำนวนนี้สอบไล่ได้ 128 คน หรือร้อยละ 81.01 ของนักเรียน
ที่เข้าสอบทั้งหมด กระจายละเอียดยกในตาราง 21 และตาราง 22

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/34
มณฑลนครศรีธรรมราช รายงานตรวจจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี ประจำปี 125
พระสิริธรรมมุนี ท้าวรายงานเสนอต่อเจ้าพระยาวิจิตรวงศ์ฤทธิไกร ลงวันที่ 17 กุมภาพันธ์
ร.ศ. 126

² ก.

ตาราง 21 จำนวนนักเรียนระดับประถมศึกษาที่เข้าสอบและสอบได้ ของมณฑลปัตตานี
ปีพ.ศ.2452

ชื่อโรงเรียน	จำนวนนักเรียน	ชั้น 1		ชั้น 2		ชั้น 3		ชั้น 4	
		เข้าสอบ	สอบได้	เข้าสอบ	สอบได้	เข้าสอบ	สอบได้	เข้าสอบ	สอบได้
นรสีมสร	156	18	16	18	13	10	9	6	4
เพ็ชรานุกลกิจ	85	11	9	9	9	8	7	4	4
ปริยวิทย์านุกล	78	17	11	6	5	—	—	—	—
รวม	319	46	36	33	27	18	16	10	8

ที่มา : คัดแปลงจากกระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สอง
พแนกประถมศึกษาฉีกกร ประจำศก 2452 หน้า 129

ตาราง 22 จำนวนนักเรียนประโยคมูลศึกษาที่เข้าสอบและสอบไล่ได้ของมณฑลปัตตานี
ปี พ.ศ.2452

โรงเรียน	เมือง	อำเภอ	จำนวนนักเรียน		
			ตามบัญชี	เข้าสอบไล่ได้	สอบไล่ได้
นรสีมสร	ปัตตานี	เมือง	45	18	13
เพ็ชรานุกุลกิจ	หนองจิก	เมือง	26	16	15
วัดทุ่งสำเภา	ยะหริ่ง	ปะนาเระ	23	2	2
วัดออก	ยะหริ่ง	เมือง	16	5	3
วัดปิไหลง	ยะหริ่ง	เมือง	26	3	2
วัดทุ่งพลา	หนองจิก	เมืองเก่า	25	3	2
วัดหน้าถ้ำ	ยะลา	เมือง	18	2	1
วัดหัวเขา	สายบุรี	เมือง	9	2	2
		รวม	188	51	40

ที่มา : คัดแปลงจากกระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่สอง
แผนกกรมศึกษาธิการ ประจำปี 2452 หน้า 129

2. ผลของการจัดการศึกษาระหว่างปี พ.ศ.2453-2464

จุดมุ่งหมายที่สำคัญอย่างหนึ่งของการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีในช่วงนี้คือ
ต้องการให้อาานหนังสือออก เขียนได้ พุคไทยเป็น ดังปรากฏในรายงานตอนหนึ่งว่า
"ตามความประสงค์แห่งการศึกษาสำหรับมณฑลปัตตานีนั้น ต้องการจะให้ราษฎรอ่านหนังสือ
ออก เขียนได้ พุคไทยเป็นเสมอประโยคประถม เว้นแต่คนมีแววดีจึงออกหนุนสูงขึ้น"¹ และ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 คร.51.9/10
เรื่องมณฑลปัตตานีสั่งความเห็นของหลวงพิบูลย์ฯ เรื่องจะจัดการตั้งโรงเรียนขึ้นในที่ดินของ
โรงเรียนจังหวัดยะลา สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประธานกรวยเรียนเสนาบดีกระทรวง
ธรรมการ ที่ 20/1534 ลงวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ.2460

เนื่องจากประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวัน จุดมุ่งหมายที่สำคัญในการจัดการศึกษาให้แก่คนที่ใช้ภาษามลายูคือให้สามารถพูดภาษาไทยได้ "ส่วนมณฑลปัตตานีนั่นจะต้องอุดหนุนการเล่าเรียนภาษาไทยให้เด็ก ๆ มลายูปกไทยได้ นี่เป็นข้อสำคัญในเบื้องต้น ควบคู่ความประสงค์จะให้ใช้ภาษาไทยได้ทั่วทั้งมณฑลเป็นที่สุด"¹ แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จเพราะมีคามารคาและอุปการของเจ้าหลานนั้นไม่นิยมส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน

ในปี พ.ศ.2453 นักเรียนในโรงเรียนที่อยู่ในมณฑลปัตตานีมีจำนวนทั้งหมด 644 คน² แต่ที่เข้าสอบได้มีจำนวน 431 คน และที่สอบได้ก็มีเพียง 281 คน หรือร้อยละ 65.20 ของผู้เข้าสอบทั้งหมดจำนวนเด็กนักเรียนที่เรียนหนังสืออยู่ในโรงเรียนมีจำนวนน้อยมาก เมื่อเปรียบเทียบกับเด็กที่มีอายุ 10-14 ปี ซึ่งมีอยู่ทั้งหมด 34,424 คน³ คุราวละเอียดยนักเรียนของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ.2453 ในตาราง 23

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สาม แผนกกรมศึกษาธิการ ประจำปีพุทธศักราช 2453 หน้า 2

²ก. หน้า 96

³ก. หน้า 100

ตาราง 23 จำนวนนักเรียนของมณฑลปัตตานีที่เข้าสอบไล่และสอบไล่ได้
ปี พ.ศ. 2453

ชั้น	เข้าสอบ	สอบได้	ที่สอบได้ร้อยละ
มูลปีที่ 1	180	120	66.66
มูลปีที่ 2	110	70	63.63
ประโยคมูล	54	47	87.03
ประถมปีที่ 1	32	23	71.87
ประถมปีที่ 2	30	16	53.33
ประโยคประถม	25	5	20.00
รวม	431	281	65.20

ที่มา : คัดแปลงจาก กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ
ฉบับที่สาม แผนกศึกษาธิการ ประจำปีพระพุทธศก 2453
หน้า 96

เยาวชนไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานี ไม่ค่อยนิยมเข้าเรียนหนังสือภาษาไทย
ในโรงเรียน ในรายงานกระทรวงธรรมการปี พ.ศ. 2454 ได้มีรายงานตอนหนึ่งว่า

ความจริงในจำพวกคนไทย ก็มีความยินดีต่อการเล่าเรียนที่อยู่แล้ว
ข้อนี้อาจเห็นได้ดวยเด็กตามวัดมีจำนวนทวีขึ้น และวัดหรือโรงเรียน
วัด ๆ ก็สอนอย่างที่ต้องการ จนมีศิษย์สอบได้ เมื่อต้นเดือนมกราคม
ได้สำรวจเด็กระหว่างเล่าเรียน คือ อายุ 8 ปีถึง 16 ปี ที่ได้รับ

รายงานแล้ว นอกจากจังหวัดบางนราและเมืองหนองจิก 2 แห่ง มีเด็กชาย 14,219 คน หญิง 13,607 คน ในจำนวนนี้เป็นเด็กไทยชาย 2,000 คน หญิง 1,769 คน เด็กชายไทยเหล่านี้ได้เล่าเรียนหนังสือแล้ว 880 คน กับ หญิงได้เรียนแล้ว 58 คน¹

ในปี พ.ศ. 2454 นี้ ในมณฑลปัตตานีมีจำนวนนักเรียนทั้งหมด 1,008 คน² เด็กไทยพุทธที่เรียนหนังสืออยู่ในโรงเรียนรวมทั้งชายและหญิง จำนวน 938 คน เพราะฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าถ้าจะมีเด็กไทยมุสลิมเรียนหนังสือในโรงเรียนอยู่บ้างก็คงมีไม่เกิน 70 คน และจำนวนนักเรียนที่มีอยู่ 1,008 คนนี้ที่เข้าสอบไล่มีเพียง 810 คน และที่สอบไล่ได้มีจำนวน 561 คน ดังปรากฏรายละเอียดในตาราง 24

ตาราง 24 จำนวนนักเรียนของมณฑลปัตตานีที่เข้าสอบไล่ และสอบไล่ได้ ปี พ.ศ. 2454

ชั้น	เข้าสอบ	สอบได้	คิดเป็นเปอร์เซ็นต์
มูลปีที่ 1	359	261	72.70
มูลปีที่ 2	203	140	68.96
ประโยคมูล	135	83	61.48
ประถมปีที่ 1	49	34	69.38
ประถมปีที่ 2	31	21	67.74
ประโยคประถม	33	22	66.66
รวม	810	561	69.25

ที่มา : คัดแปลงจาก กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สี่
ประจำปีพระพุทธศก 2454 หน้า 89

¹ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่สี่ ประจำปีพระพุทธศก 2454 หน้า 91

² ฎ. หน้า 89

ในปี พ.ศ. 2455 ในมณฑลปัตตานีมีนักเรียนในชั้นมูลศึกษา 1,436 คน แยกเป็นชาย 1,424 คน และหญิง 12 คน ส่วนในระดับประถมศึกษา มีนักเรียนชายเท่านั้น จำนวน 92 คน¹ และมีนักเรียนเข้าสอบประโยคมูล 41 คน สอบได้ 22 คน หรือสอบได้ร้อยละ 53.66 ของผู้เข้าสอบทั้งหมด ส่วนในประโยคประถมมีผู้เข้าสอบ 22 คน² และสอบได้ 11 คน หรือสอบได้ร้อยละ 50.00 ของผู้เข้าสอบ จะเห็นได้ว่าจำนวนนักเรียนที่เข้าสอบและสอบไล่ได้ประโยคมูลและประโยคประถมศึกษายังมีอยู่น้อย

ในปี พ.ศ. 2456 มีนักเรียนเรียนอยู่ในโรงเรียน จำนวน 1,891 คน³ และในอีก 1 ปีต่อมา คือ ปี พ.ศ. 2457 มีนักเรียนเรียนอยู่จำนวน 2,094 คน⁴

ในปี พ.ศ. 2458 จำนวนนักเรียนที่เรียนอยู่ในโรงเรียนของมณฑลปัตตานีมีทั้งหมด 2,195 คน แยกเป็นชาย 2,075 คน และหญิง 120 คน⁵ ส่วนในปี พ.ศ. 2459 มีนักเรียนอยู่ทั้งหมด 2,187 คน⁶ ในจำนวนนี้เรียนอยู่ในระดับมัธยมจำนวน 150 คน จำนวนนักเรียน 2,187 คนนี้มีจำนวนน้อยมาก เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนเด็กที่ควรอยู่ในวัยเรียน กล่าวคือในปี พ.ศ. 2459 เด็กที่มีอายุอยู่ในวัยควรเล่าเรียนคือ อายุ

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำปี พ.ศ. 2455 หน้า 50

²ดู หน้า 51

³กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 ประจำปี พ.ศ. 2456 หน้า 140

⁴กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 7 ประจำปี พ.ศ. 2457 หน้า 29

⁵กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 8 ประจำปี พ.ศ. 2458 หน้า 25 - 26

⁶กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 9 ประจำปี พ.ศ. 2459 หน้า 41

ระหว่าง 7 - 14 มีจำนวน 58,782 คน¹

ทางด้านการจัดการศึกษาที่จะให้มีการสอนภาษาไทยในโรงเรียนตามสุเหร่าต่าง ๆ นั้น² ก็ไม่ประสบผลสำเร็จมากนัก "ส่วนพวกนักเรียนโรงเรียนบุคคลซึ่งนับว่าเป็นโรงเรียนประชาบาลอย่างเดียวกับโรงเรียนวัดนั้น ไม่ได้ลงมือสอบไล่ให้เลย เหตุว่าโรงเรียนเหล่านี้ยังไม่ได้สอนภาษาไทยแก่พวกนักเรียน"³ ในโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาลที่มีเปิดสอนอยู่แล้วนั้น บิการมาตและผู้อุปการของตักไทยมุสลิมก็ยังคงไม่นิยมส่งบุตรหลานของตนให้เข้ามาเรียนหนังสือในโรงเรียน จนในที่สุดทางสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีได้เรียกร้องที่จะให้ "ออกกฎหมายบังคับคนที่มีอายุระหว่างเล่าเรียนให้เข้าเรียน"⁴ จำนวนนักเรียนทั้งหมด จำนวนนักเรียนที่เข้าสอบและสอบไล่ได้ระดับประถมของมณฑลปัตตานีระหว่างปี พ.ศ. 2459 - 2464 กระจายละเอียดจากตาราง 25

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 9 ประจำปี
พ.ศ. 2459 หน้า 106

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.42/8
เรื่องกระทรวงมหาดไทยส่งหัวข้อประชุมเทศาภิบาล คก. 129 รายงานการประชุม
เทศาภิบาลแผนกกระทรวงธรรมการ วันที่ 23 กันยายน ร.ก. 129

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/28
เรื่องมณฑลปัตตานี ส่งรายงานประจำปี พ.ศ. 2459 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี
ประทานรางวัลเรียนเล่านามดีกระทรวงธรรมการ ที่ 28/2396 ลงวันที่ 21 กันยายน
พ.ศ. 2460

⁴ ก.

ตาราง 25 จำนวนนักเรียนทั้งหมด จำนวนนักเรียนที่เข้าสอบไล่และสอบไล่ได้ระดับ
ประถมของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2459 - 2464

ปี พ.ศ.	ประเภทโรงเรียน	จำนวน นักเรียน ทั้งหมด	จำนวน นักเรียนที่ เข้าสอบไล่	จำนวน นักเรียนที่ สอบไล่ได้	คิดเป็นร้อยละ
2459	โรงเรียนรัฐบาล	1,369	1,196	976	81.60
	โรงเรียนประชาบาล	668	413	265	64.16
2460	โรงเรียนรัฐบาล	1,239	1,201	1,167	97.16
	โรงเรียนประชาบาล	1,085	996	915	91.86
2461	โรงเรียนรัฐบาล	1,294	1,055	763	72.32
"	โรงเรียนประชาบาล	745	562	369	65.65
2462	โรงเรียนรัฐบาล	1,126	521	316	60.65
	โรงเรียนประชาบาล	489	33	33	100.00
2463	โรงเรียนรัฐบาล	1,102	หาตัวเลขไม่ได้		
	โรงเรียนประชาบาล	5,275	หาตัวเลขไม่ได้		
2464	โรงเรียนรัฐบาล	1,244	661	560	84.72
	โรงเรียนประชาบาล	5,328	414	211	50.96

ที่มา รวบรวมจากกระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ (ศึกษาธิการ)
ฉบับที่ 9 - 14 ประจำปี พ.ศ. 2459 - 2464

จากตาราง 25 เป็นที่น่าสังเกตประการหนึ่งว่า จำนวนนักเรียนในโรงเรียน
 ประชาบาลในบางปีมีตัวเลขแตกต่างกันมาก เช่นในปี พ.ศ. 2460 มีจำนวนนักเรียน
 1,085 คน มาในปี พ.ศ. 2461 มีจำนวน 745 คน คือจำนวนลดลงถึง 340 คน
 ซึ่งถ้าพิจารณาการและอุปกรณ์ของเด็กส่งบุตรหลานให้เข้าเรียนด้วยความสมัครใจ
 จำนวนนักเรียนที่เรียนหนังสืออยู่ในโรงเรียนประชาบาลในปี พ.ศ. 2461 จะต้องมียาก
 กว่า 745 คน เพราะเหตุว่าในปี พ.ศ. 2460 มีนักเรียนเรียนอยู่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1
 จำนวน 713 คน ชั้นประถมศึกษาปีที่ 2 จำนวน 361 คน และอีก 11 คนเรียนอยู่ในชั้น
 ประถมปีที่ 3¹ เพราะฉะนั้นเฉพาะเด็กนักเรียนที่มีอยู่แล้ว คือเด็กชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ไม่ว่า
 จะสอบไล่ได้หรือสอบตก ก็คงจะมีจำนวน 713 คน คือคนที่สอบไล่ได้ก็จะเรียนชั้น
 ประถมปีที่ 2 ส่วนที่สอบตกก็จะเรียนซ้ำชั้น รวมกับเด็กนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 2 อีก
 361 คน ซึ่งคนที่สอบไล่ได้ก็จะเรียนในชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 ส่วนที่สอบตกก็จะเรียนซ้ำชั้น
 ประถมปีที่ 2 ก็จะมีจำนวน 1,074 คน รวมกับเด็กนักเรียนที่เข้าเรียนใหม่ในต้นปี
 พ.ศ. 2461 อีกจำนวนหนึ่งก็จะมีจำนวนรวมกันไม่น้อยกว่า 1,074 คน แต่ขอเท็จจริง
 ในปี พ.ศ. 2461 มีนักเรียนเพียง 745 คน นี้แสดงให้เห็นว่านักเรียนลาออกตอน
 กลางปีเป็นจำนวนมาก

ในปี พ.ศ. 2462 มีนักเรียนในโรงเรียนประชาบาลรวมทั้งหมด 489 คน
 มาในปี พ.ศ. 2463 จำนวนนักเรียนได้เพิ่มขึ้นเป็น 5,275 คน จำนวนนักเรียน
 โดยเฉพาะในโรงเรียนประชาบาลจะขึ้นอยู่กับการทำงานของเจ้าหน้าที่ ปีใดมีการ
 กระทบอย่างเข้มงวด จำนวนนักเรียนในโรงเรียนก็จะมียาก ปีใดไม่เข้มงวดมากนัก
 จำนวนนักเรียนในโรงเรียนก็จะมียาก

จากตัวเลขในปี พ.ศ. 2464 จะเห็นได้อย่างหนึ่งว่านักเรียนในโรงเรียน
 ประชาบาลแม้ว่าจะมีจำนวนถึง 5,328 คน แต่ที่เข้าสอบมีเพียง 414 คน หรือร้อยละ
 7.74 ของจำนวนนักเรียนทั้งหมดและที่สอบไล่ได้ก็มีเพียง 211 คนเท่านั้น

¹ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 10 ประจำปี
 พระพุทธศก 2460 หน้า 73

การเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเรียนหนังสือก็หาได้ไม่สะดวก เมื่อมีการเกณฑ์
บังคับเด็กก็จะมาโรงเรียนสักระยะหนึ่งแล้วก็หายไปอีก ทางมณฑลปัตตานีจึงต้องการให้มี
กฎหมายบังคับ จะด้วยเหตุใดก็ตามในระยะต่อมา ก็ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติ
ประถมศึกษาพุทธศักราช 2464 ขึ้น เมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2464 จำนวนนักเรียน
ระดับมัธยมของมณฑลปัตตานีปี พ.ศ. 2459 - 2464 ดูจากตาราง 26

ตาราง 26 จำนวนนักเรียนทั้งหมด จำนวนนักเรียนที่เข้าสอบได้และสอบได้ได้ร้อยละ
มัธยมของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2459 - 2464

ปี พ.ศ.	จำนวนนักเรียน ทั้งหมด	จำนวนนักเรียน ที่เข้าสอบ	จำนวนนักเรียน ที่สอบได้	เทียบเป็นร้อยละ
2459	150	122	106	86.88
2460	148	133	131	98.49
2461	281	217	148	68.20
2462	108	100	62	62.00
2463	121	178	139	78.08
2464	159	141	106	75.17

ที่มา รวบรวมจาก กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ (ศึกษาธิการ)
ฉบับที่ 9 - 14 ประจำปีพุทธศักราช 2459 - 2464

¹ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 10 ประจำปี
พุทธศักราช 2460 หน้า 183

จากตาราง 26 จะเห็นได้ว่าการเรียนในระดับมัธยมนั้น ก็ได้ผลไม่เป็นที่น่าพอใจนัก เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับนักเรียนทั้งหมดกับนักเรียนที่เข้าสอบแล้วยังมีความแตกต่างกันอยู่มาก เช่นในปี พ.ศ. 2459 มีนักเรียนทั้งหมด 150 คน แต่เข้าสอบได้เพียง 122 คน มาในปี พ.ศ. 2461 มีนักเรียนไม่เข้าสอบถึง 64 คน ทางด้านจำนวนนักเรียนก็ไม่ได้เพิ่มมากนัก ในปี พ.ศ. 2459 มีนักเรียนในโรงเรียนระดับมัธยมทั้งหมด 150 คน อีก 5 ปีต่อมา คือ ปี พ.ศ. 2464 มีจำนวนเพียง 159 คน และยิ่งกว่านั้นในบางปีจำนวนนักเรียนก็ลดลง

3. ผลของการจัดการศึกษาระหว่างปี พ.ศ. 2464 - 2468

ในปี พ.ศ. 2464 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาเป็นครั้งแรก ให้มีผลใช้บังคับตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2464 ซึ่งเป็นกลางปี ดังนั้นผลของการเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเรียนตามพระราชบัญญัตินี้จะปรากฏผลตั้งแต่ปี พ.ศ. 2465 เป็นต้นมา

ตามพระราชบัญญัติประถมศึกษาพุทธศักราช 2464 มาตรา 5 ได้กำหนดให้เด็กทุกคนที่มีอายุตั้งแต่ 7 ปี บริบูรณ์ต้องเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษาจนอายุได้ 14 ปีบริบูรณ์ แต่สำหรับบางอำเภอและตำบล เพื่อความเหมาะสมอาจเขยิบขึ้นเป็น 8 ปี 9 ปี หรือ 10 ปี ก็ได้ สำหรับมณฑลปัตตานีนั้นได้มีการเกณฑ์เด็กอายุตั้งแต่ 10 ปีบริบูรณ์ขึ้นไป¹ และคงจะถือเกณฑ์อายุ 10 ปีบริบูรณ์นี้ตลอดมาจนกระทั่งมีการยกเลิกพระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 เมื่อปี พ.ศ. 2478 ทั้งนี้เพราะปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2471 ก็ยังคงมีการเกณฑ์เด็กที่มีอายุตั้งแต่ 10 ปีบริบูรณ์ขึ้นไป²

¹ กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 15 ประจำปี พุทธศักราช 2465 หน้า 6

² กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 21 ประจำปี พุทธศักราช 2471 หน้า 8

ผลของการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา ทำให้จำนวนนักเรียนในระดับประถมศึกษาเพิ่มขึ้น เพราะได้มีการเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเรียน ดังปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2465 จำนวนนักเรียนของมณฑลปัตตานีเรียนอยู่ในระดับประถมทั้งในโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาล มีจำนวนทั้งหมด 11,329 คน มากกว่าจำนวนนักเรียนในปี พ.ศ. 2464 ถึง 4,757 คน (ปี พ.ศ. 2464 มีนักเรียนที่เรียนอยู่ในระดับประถมทั้งในโรงเรียนประชาบาลและโรงเรียนรัฐบาลรวมกัน 6,572 คน ดูรายละเอียดในตาราง 25) โดยเฉพาะในโรงเรียนประชาบาลมีจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นจากปี 2464 จำนวน 4,473 คน จำนวนนักเรียนระดับประถมปี พ.ศ. 2465 - 2468 ดูรายละเอียดในตาราง 27

ตาราง 27 จำนวนนักเรียนระดับประถมในโรงเรียนรัฐบาล และโรงเรียนประชาบาล*
ของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2465 - 2468

ปี พ.ศ.	จำนวนนักเรียนใน โรงเรียนประชาบาล	จำนวนนักเรียนใน โรงเรียนรัฐบาล	รวมทั้งหมด
2465	9,801	1,528	11,329
2466	8,113	1,579	9,692
2467	8,256	1,304	9,560
2468	7,330	1,369	8,699

ที่มา : รวบรวมจาก กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ
ฉบับที่ 15 - 18 ประจำปี พ.ศ. 2465 - 2468 และ
กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6
ศธ.44/80 รายงานการศึกษาประจำปี พ.ศ. 2468 มณฑลปัตตานี
สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี กราบทูลเสนาบดีกระทรวงธรรมการ
ที่ 40/3853 ลงวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2470

*โรงเรียนรัฐบาล หมายถึง โรงเรียนที่กระทรวงศึกษาธิการตั้งและดำรงอยู่
ด้วยเงินในงบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการ ส่วนโรงเรียนประชาบาลหมายถึง
โรงเรียนที่ประชาชนอำเภอหนึ่งหรือตำบลหนึ่งตั้งและดำรงอยู่ด้วยทุนทรัพย์ของตนเอง
หรือที่นายอำเภอตั้งขึ้น และดำรงอยู่ด้วยทุนทรัพย์ของประชาชน ("พระราชบัญญัติประถมศึกษา
พุทธศักราช 2464" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 38 ลงวันที่ 23 กันยายน พ.ศ. 2464
หน้า 247)

เป็นที่น่าสังเกตประการหนึ่งว่าจำนวนนักเรียนในโรงเรียนประถมศึกษาป
 พ.ศ.2465 มีจำนวน 9,801 คน¹ นั้น เรียนอยู่ในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 จำนวน 9,223
 คน¹ นี่เป็นสิ่งที่แสดงว่าจำนวนนักเรียนในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ซึ่งมีจำนวนมากกว่าชั้นอื่น ๆ
 นั้นเป็นผลสืบเนื่องจากการเกณฑ์บังคับนักเรียนให้เข้าเรียนอยู่ในโรงเรียนตามพระราชบัญญัติ
 ประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 ในปี พ.ศ. 2466 ก็เช่นเดียวกันมีนักเรียนที่อยู่ในชั้น
 ประถมปีที่ 1 จำนวน 7,357 คน² จากนักเรียนทั้งหมดซึ่งเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษา
 จำนวน 8,113 คน และในปีต่อมาก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือ จำนวนนักเรียนจะมีอยู่มาก
 ในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 เท่านั้น ในชั้นที่สูงขึ้นจำนวนนักเรียนก็จะยิ่งน้อยลง เช่นในปี
 พ.ศ.2467 เฉพาะในโรงเรียนประถมศึกษา มีเด็กเรียนอยู่ในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 จำนวน
 7,402 คน แต่ในชั้นประถมศึกษาปีที่ 2 มีจำนวน 514 คน และในชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 มีจำนวน
 เพียง 252 คน เท่านั้น³ จะเห็นได้ว่าจำนวนนักเรียนในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 กับชั้นประถมศึกษาปีที่ 2
 มีความแตกต่างกันมาก ทั้งนี้เพราะบิดามารดาของเด็กนักเรียนส่วนใหญ่ไม่เต็มใจจะให้
 บุตรหลานเรียนหนังสือในโรงเรียน แต่ที่ยอมส่งให้เข้าเรียนก็เพราะมีการเกณฑ์บังคับตาม
 พระราชบัญญัติประถมศึกษา เด็กจึงขาดเรียนมาก ทำให้การเรียนไม่ได้ผล เมื่อมีการ
 เกณฑ์บังคับใหม่ก็เข้ามาเรียนในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ซ้ำอีกจนเรียนอยู่ชั้นนี้ จำนวนนักเรียน
 ในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 จึงมีจำนวนมากกว่าจำนวนนักเรียนในชั้นประถมศึกษาปีที่ 2 หลายเท่า
 ในแง่ของคุณภาพของการศึกษาก็คงได้ว่าย่ำแย่อยู่ สังเกตได้จากความพร้อม
 ของเด็กที่สามารถเขาสอบไล่มีจำนวนน้อยมาก เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนนักเรียนทั้งหมด

¹กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ และปีที่ 15 ประจำปี
พุทธศักราช 2465 หน้า 62

²กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ และปีที่ 16 ประจำปี
พุทธศักราช 2466 หน้า 55

³กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ และปีที่ 17 ประจำปี
พุทธศักราช 2467 หน้า 42

และจำนวนผู้ที่สอบไล่ได้ก็มีจำนวนน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนผู้เข้าสอบ เช่นในปี พ.ศ. 2467 เฉพาะในโรงเรียนประชาบาลที่มีนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 จำนวน 7,402 คน ในจำนวนนี้เข้าสอบไล่เพียง 2,763 คน และสอบไล่ได้เพียง 195 คน เท่านั้น ส่วนนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 2 ซึ่งมีจำนวน 514 คน นั้นก็เข้าสอบไล่เพียง 331 คน และสอบไล่ได้เพียง 169 คน¹ ยิ่งกว่านั้นในบางปีจำนวนนักเรียนที่เข้าสอบไล่มีจำนวนน้อยมาก ดังปรากฏในตาราง 28 และ 29

ตาราง 28 จำนวนนักเรียนโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาลที่เข้าสอบไล่ และสอบไล่ได้ชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 ของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2465

ประเภทโรงเรียน	เข้าสอบ	สอบได้	เทียบเป็นร้อยละ
โรงเรียนรัฐบาล	95	73	76.84
โรงเรียนประชาบาล	86	55	63.95
รวม	181	128	70.71

ที่มา . คัดแปลงจาก กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ
ฉบับที่ 15 ประจำปีพุทธศักราช 2465 หน้า 75

¹กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 17 ประจำปี
พุทธศักราช 2467 หน้า 52

ตาราง 29 จำนวนนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 - 3 ที่เข้าสอบและสอบไล่ได้ใน
โรงเรียนรัฐบาล และโรงเรียนประชาบาล ของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ.2468

ชั้น	โรงเรียนรัฐบาล		โรงเรียนประชาบาล		ร.ร.รัฐบาลและ ร.ร. ประชาบาลรวมกัน	
	เข้าสอบ	สอบได้	เข้าสอบ	สอบได้	เข้าสอบ	สอบได้
ประถมศึกษาปีที่ 1	107	61	491	275	598	334
ประถมศึกษาปีที่ 2	93	46	269	143	362	189
ประถมศึกษาปีที่ 3	98	70	183	82	281	152
รวม	298	177	943	498	1,241	675

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6
ศธ.44/80 รายงานการศึกษาประจำปี พ.ศ. 2468 มณฑลปัตตานี
สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี กราบทูล เสนาบดีกระทรวงธรรมการ
ที่ 40/3853 ลงวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2470

จะเห็นได้ว่าในปี พ.ศ. 2468 นักเรียนในโรงเรียนประชาบาลเข้าสอบไล่
ในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 - 3 มีเพียง 943 คน จากจำนวนนักเรียนทั้งหมด 7,330 คน ซึ่งถือ
ได้ว่าเข้าสอบไล่จำนวนน้อยมาก เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษา
ในมณฑลนี้ที่จะให้ชาวมุสลิมพูดภาษาไทยได้ไม่บรรลุลผล การที่นักเรียนในโรงเรียนประชาบาล
ต้องเรียนถึงสองภาษาคือ ทั้งภาษาไทยและภาษามลายู ก็เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เรียนไม่ทัน
หลักสูตร และไม่มีความรู้พอที่จะสอบไล่¹ แต่การเรียนภาษามลายูก็มีความจำเป็น เพราะ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/80
รายงานการศึกษาประจำปี พ.ศ. 2468 สมุหเทศาภิบาล มณฑลปัตตานี กราบทูล เสนาบดี
กระทรวงธรรมการ ที่ 40/3853 ลงวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2470

เป็นหนทางหนึ่งที่จะทำให้บิดามารดาชาวมุสลิมยินยอมส่งบุตรหลานเข้าเรียนได้บ้าง
ทางด้านการเรียนในระดับมัธยมนั้นมีจนถึงชั้นมัธยมปีที่ 6 แต่ก็มีผู้เรียน
จำนวนน้อย และผู้ที่เรียนอยู่ส่วนใหญ่ก็คงไม่ใช่เป็นมุสลิม เพราะในหมู่ชาวมุสลิม
ส่วนใหญ่นั้นยังไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาภาษาไทย ยิ่งการศึกษาในระดับมัธยม
ด้วยแล้วคงจะมีชาวมุสลิมเรียนอยู่น้อยมาก จำนวนนักเรียนชั้นมัธยมปี พ.ศ. 2465 -
2468 ดูจากตาราง 30

ตาราง 30 จำนวนนักเรียนชั้นมัธยมของมณฑลปัตตานี ปี พ.ศ. 2465 - 2468

ปี พ.ศ.	ชั้นปีที่ 1	ชั้นปีที่ 2	ชั้นปีที่ 3	ชั้นปีที่ 4	ชั้นปีที่ 5	ชั้นปีที่ 6	รวม
2465	65	32	9	9	6	3	124
2466	86	51	39	11	9	2	198
2467	88	40	42	24	11	6	211
2468	56	50	24	13	8	9	160

ที่มา : รวบรวมจาก กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ
ฉบับที่ 15 - 18 ประจำปีพุทธศักราช 2465 - 2468

3.1 ผลกระทบของการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา-พุทธศักราช 2464

การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ชาวพื้นเมืองซึ่งใช้
ภาษามลายูในชีวิตประจำวัน สามารถพูดภาษาไทยได้นั้นนับได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของนโยบาย
การผสมกลมกลืนทางด้านวัฒนธรรม ซึ่งจะมีประโยชน์ต่อทางด้าน การปกครอง ดังปรากฏ
ในความเห็นของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ได้กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เมื่อปี
พ.ศ. 2449 ความตอนหนึ่งว่า

...ในข้อที่ตัวหนังสือและภาษายังไม่เหมือนกันทุกมโนทัศน์ ในข้อนี้มีเรื่อง
เนื่องในราชการอันควรจะนำมาสาธกในที่นี้ก่อนเรื่อง 1 คือ เมื่อสัก 2
ปีมาแล้ว หนังสือพิมพ์ฝรั่งเกสที่เมืองคังเกียคงพิมพ์กล่าวถึงการที่รัฐบาล
ฝรั่งจัดการปกครองหัวเมืองข้างฝ่ายซ้ายแม่น้ำโขงว่าฝรั่งเกสไม่ควร
จะหมิ่นประมาทวิธีปกครองของไทย แต่ก่อนมาหัวเมืองไทยทางลุ่มแม่น้ำ
โขงเหมือนกับเป็นเมืองประเทศราช ต่างชาติต่างภาษากับเมืองหลวง...
ต่อมารัฐบาลในกรุงเทพฯ จัดการหาอำนาจในการปกครองหัวเมืองทางนั้น
ด้วยอุบายอันสุขุมคือตั้งเจ้านายและข้าราชการในกรุงเทพฯ ออกไปเป็น
ข้าหลวงประจำในท้องถิ่นนาน ๆ ไม่ผลัดเปลี่ยนโดยเร็ว และคิดให้พระจัก
กักรโรงเรียนสอนหนังสือและภาษาไทยให้แพร่หลายไปในหมู่พลเมืองยิ่งขึ้น
ทุกที ด้วยอุบายอันนี้มีผลพาให้ไพร่บ้านพลเมืองนิยมและยำเกรงรัฐบาลไทย
...ทุกวันนี้จึงมีอำนาจบังคับบัญชาหัวเมืองเหล่านั้นได้ทั่ว ๆ ไป ข้อความ
ที่ลงหนังสือพิมพ์นี้เข้าใจว่าหมอบฝรั่งเกส ชื่อหมอเบรงค์ ซึ่งเข้ามาอยู่ ณ
เมืองอุบลหลายปีเป็นผู้แต่งส่งไปลงพิมพ์ แต่ผู้ใดจะแต่งส่งไปก็ตามความจริง
มีอยู่ในข้อความที่เขาว่านั้นมาก และควรเป็นเครื่องสังเกตที่คนฝรั่งเกสเป็น
ผู้เห็นความจริงอย่างนี้...ที่ยกเรื่องนี้มาสาธกในที่นี้เพื่อจะให้แลเห็นได้โดย
ทันทีว่าทางที่ควรจัดในบางมณฑลที่อักษรและภาษายังไม่เหมือนกับหัวเมือง
ชั้นในนั้น ประโยชน์ของราชการบังคับให้ต้องศึกษาค้นคว้าและหนังสือให้
เหมือนกับหัวเมืองชั้นในเป็นสำคัญ เท่ากันกับหรือยิ่งกว่าที่จะสอนหนังสือและ
ภาษาที่ใช้อยู่ในมณฑลนั้น ๆ¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.2/5
โครงการศึกษา ความเห็นเรื่องการศึกษา กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย กราบบังคมทูล ร. 5 ที่ 308/11671 ลงวันที่ 1 เมษายน
ร.ศ. 125

ดังนั้นเป้าหมายสำคัญของการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี จึงต้องการให้ชาวพื้นเมืองสามารถพูดภาษาไทยได้ "กรมหลวงดำรงรับสั่งว่า...มณฑลปัตตานีนั้นจะต้องออกทุนการเล่าเรียนภาษาไทยให้เด็ก ๆ มลายูพูดไทยได้ นี่เป็นข้อสำคัญในเบื้องต้น ควบคู่ความประสงค์จะให้ใช้ภาษาไทยได้ทั่วทั้งมณฑลเป็นที่สุด"¹ แต่การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีก็มีอุปสรรค ที่สำคัญคือชาวมุสลิมไม่นิยมเรียนหนังสือไทยทางมณฑลปัตตานี จึงเรียกร้องให้ออกกฎหมายบังคับ ในปี พ.ศ. 2464 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาขึ้น ทางมณฑลปัตตานีจึงได้อาศัยอำนาจตามพระราชบัญญัติประถมศึกษาในการเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเล่าเรียน จึงทำให้เกิดเป็นปัญหาทางการเมืองขึ้น กล่าวคือเกิดการกระต้างกระเถียงต่อเจ้าหน้าที่ของรัฐบาล มีการรวบรวมผู้คน ชักชวนผู้คนให้ต่อต้านรัฐบาลโดยอาศัยการที่เจ้าหน้าที่ของรัฐเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าเรียนตามพระราชบัญญัติประถมศึกษาและการเก็บเงินศึกษาฟรีเป็นข้ออ้าง มีการส่งสมุญชนก่อการขบถ ภายใต้การนำของทวนกู้อับดุลกาเดร์ หรือพระยาวิชิตรักดิ์ อดีตเจ้าเมืองปัตตานี เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นเมื่อปลายปี พ.ศ. 2465 มีประชาชนเข้าร่วมด้วยเป็นจำนวนมากพอสมควร "วิธีดำเนินการของอับดุลกาเดร์ ที่คิดจะขบถและมูลเหตุเกิดแก่การที่รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติศึกษาฟรี จึงมีกันเข้าเป็นพรรคพวกของอับดุลกาเดร์มาก...ส่วนการบังคับให้เด็กมลายูเข้าโรงเรียนภาษไทยนั้น ควรดัดแปลงผ่อนผันลงเสียก่อน"²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ก.1/1 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวงธรรมการ วันที่ 5 ธันวาคม ร.ศ. 129

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/12 เรื่องผู้ร้ายมณฑลปัตตานี เกี่ยวกับอับดุลกาเดร์ ย่อเรื่องเหตุการณ์ในมณฑลปัตตานี กราบบังคมทูล ร. 6 ลงวันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 2465

ผลอีกประการหนึ่งก็คือ ไคมีชาวไทยมุสลิมบางส่วนอพยพไปอาศัยอยู่ในมลายู อันสืบเนื่องจากการที่เจ้าหน้าที่เกณฑ์บังคับให้เด็กเขาเรียน ดังปรากฏในรายงานตอนหนึ่งว่า

...พระวิชัยประชาบาล ผู้บังคับการการตรวจจร มณฑลนครราชสีมา ซึ่งออกไปเที่ยวพังราชการทางเมืองมลายู เนื่องแต่หนังสือพิมพ์ต่าง ๆ กล่าวความเรื่องมมตลปะกัซไค ไคแสดงความจริงบางอย่างให้ถึงสุดสยามที่บึงนาราง จะได้คอยโต้แย้งแก่ผู้รู้ความไม่ตลอด พบกับชาวบึงนารางคนสนทนากันตามข่าวในหนังสือพิมพ์ ไคขาวบางอย่างคือ

มีชาวมลายูฝ่ายสยามหลายครัวเข้าไปพักอยู่ในเขตเมืองปลิก และเมืองไทรบุรี เพื่อหาทางทำมาหากิน ไคกล่าวติเตียนการปกครองของไทยบางอย่างคือ

- (ก) เก็บภาษีต่าง ๆ หยุ่มหยุ่มรุนแรง
- (ข) จัดการศึกษารุนแรง โดยบังคับให้เด็กมลายู (ไทยมุสลิม ผู้เขียน) เข้าโรงเรียนภาษาไทย และเก็บเงินการศึกษาพลีด้วย
- (ค) ว่าการบังคับการเล่าเรียน มีความมุ่งหมายที่จะให้เปลี่ยนธรรมเนียมและลัทธิศาสนาให้เป็นอย่างที่คุณไทยนับถือด้วย¹

เมื่อพิจารณาจากรายงานนี้แล้ว สิ่งสำคัญที่ทำให้ชาวไทยมุสลิมบางคนอพยพไปอยู่ในมลายูนั้นเกิดขึ้นเพราะความเข้าใจผิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของไทย คือ เข้าใจว่าการศึกษาที่ได้จัดให้มีขึ้นนั้นเพื่อจะค่อย ๆ เปลี่ยนศาสนาให้เด็กมุสลิมหันไปนับถือศาสนาพุทธ ซึ่งข้อเท็จจริงแล้วรัฐบาลไม่ได้มีนโยบายในเรื่องนี้เลย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/12 เรื่อง ผู้ร้ายมมตลปะกัซไค เกี่ยวกับอับดุลกาเดร์ ย่อเรื่องเหตุการณ์ในมมตลปะกัซไค กราบบังคมทูล ร. 6 ลงวันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 2465

มีจำนวน 6,090 คน¹ และต่อมาในปี พ.ศ. 2474 มีจำนวน 7,231 คน² จะเห็นได้ว่ามีนักเรียนในโรงเรียนประชาบาลน้อยกว่าจำนวนนักเรียนในช่วงปี พ.ศ. 2465 - 2467 เสียอีก นอกจากนั้นนักเรียนเหล่านี้ขาดเรียนกันมาก ซึ่งจะทำให้คุณภาพทางการศึกษาค่อยลงไปด้วย กล่าวคือในปี พ.ศ. 2469 นักเรียนในโรงเรียนประชาบาลของมณฑลปัตตานีมาเรียนหนังสือเฉลี่ย 21.49 เปอร์เซ็นต์³ ของเวลาเรียนที่เปิดเรียนทั้งหมด ในขณะที่อัตราเฉลี่ยทั่วประเทศ 52.44 เปอร์เซ็นต์⁴ ส่วนในโรงเรียนรัฐบาลนั้นแม้ว่าโดยเฉลี่ยจะมีเวลาเรียนมากกว่านักเรียนในโรงเรียนประชาบาล แต่ก็มีเวลาเรียนเพียง 59.96 เปอร์เซ็นต์⁵ ของเวลาเรียนที่เปิดเรียนทั้งหมด ในขณะที่อัตราเฉลี่ยทั่วประเทศสูงถึง 65.13 เปอร์เซ็นต์⁶

¹กระทรวงธรรมการ รายงานการศึกษาของกระทรวงธรรมการ ประจำปีที่ 22, 23, 24 พุทธศักราช 2472 - 3 - 4 หน้า 43

²ก. หน้า 45

³กระทรวงศึกษาธิการ ล.ก. หน้า 62

⁴ก.

⁵ก.

⁶ก.

ตาราง 31 เวลามาเรียนโดยเฉลี่ยของนักเรียนโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียน
 ประชาบาล ในเขตเทศบาลนี้ ปี พ.ศ. 2469 - 2471

ปี พ.ศ.	เวลามาเรียนโดยเฉลี่ยของ นักเรียนโรงเรียนประชาบาล	เวลามาเรียนโดยเฉลี่ยของ นักเรียนโรงเรียนรัฐบาล
2469	21.49	59.96
2470	36.48	68.11
2471	19.19	60.13

ที่มา : รวบรวมจาก กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ
 ฉบับที่ 19-21 ประจำปี พ.ศ. 2469 - 2471

ทางคำนวณผลการเรียนของนักเรียนที่อยู่ในเกณฑ์ต่ำ สังเกตได้จากจำนวนนักเรียน
 ทั้งหมดกับนักเรียนที่เข้าสอบได้ และนักเรียนที่สอบได้ของแต่ละปี เช่น ในปี พ.ศ. 2470
 มีนักเรียนในโรงเรียนประชาบาลจำนวน 5,711 คน¹ เข้าสอบได้จำนวน 815 คน และ
 สอบได้ได้เพียง 462 คน² หรือร้อยละ 56.68 ของนักเรียนที่เข้าสอบทั้งหมด ส่วนใน
 โรงเรียนประถมศึกษาของรัฐบาลนั้นมีนักเรียน 647 คน³ มีผู้เข้าสอบได้ 261 คน และ
 สอบได้ 187 คน หรือร้อยละ 71.64 ของนักเรียนผู้เข้าสอบทั้งหมด ส่วนในปี พ.ศ. 2474
 เฉพาะในโรงเรียนประชาบาลมีผู้สอบได้ชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 จำนวน 129 คน เท่านั้นซึ่งถือว่า

¹ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำปี พ.ศ. 2470 หน้า 26

² ฎ. หน้า 31

³ ฎ. หน้า 25

มีจำนวนน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับนักเรียนทุกชั้นของโรงเรียนประชาบาล ซึ่งมีอยู่ทั้งหมดจำนวน 7,231 คน¹

สำหรับการศึกษาในระดับมัธยมนั้นก็ยังมิได้เข้าเล่าเรียนจำนวนน้อยอยู่ เพราะในปี พ.ศ. 2469 มีเด็กนักเรียนเรียนอยู่จำนวน 149 คน² มาในปี พ.ศ. 2470 ก็มีนักเรียนเรียนอยู่เพียง 126 คน³ ในจำนวนนี้เข้าสอบไล่ 119 คน และสอบไล่ได้ 75 คน⁴ ปี พ.ศ. 2471 มีนักเรียนจำนวน 158 คน⁵ ทางด้านผลการสอบไล่นั้นปรากฏว่ามีผู้สอบไล่ได้จำนวนน้อย เช่นในปี พ.ศ. 2472 มีผู้สอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่ 3 จำนวน 15 คนและสอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่ 6 จำนวน 2 คน ในปี พ.ศ. 2473 มีผู้สอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่ 5 และปีที่ 6 จำนวน 12 คน และ 4 คน ตามลำดับ ส่วนในปี พ.ศ. 2474 ซึ่งเป็นปีที่มีการยุบเลิกมณฑล ปัตตานีนั้น มีผู้สอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่ 3 จำนวน 40 คน และสอบไล่ได้มัธยมปีที่ 6 จำนวน 4 คน⁶

เมื่อพิจารณาจากจำนวนนักเรียนในชั้นมัธยมศึกษาจะเห็นได้ว่ามีจำนวนไม่แตกต่างกันไปจากจำนวนนักเรียนในช่วงแรก ๆ เช่น ในช่วงปี พ.ศ. 2459 - 2464

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ประจำปี 22, 23, 24 พุทธศักราช 2472 - 3 - 4 หน้า 51

²กระทรวงศึกษาธิการ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 19 ประจำปี พุทธศักราช 2469 หน้า 5

³กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำปี พุทธศักราช 2470 หน้า 25

⁴ดู หน้า 31

⁵กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 21 ประจำปี พุทธศักราช 2471 หน้า 94 - 95

⁶กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ประจำปี 22, 23, 24 พุทธศักราช 2472-3-4 หน้า 72

มีจำนวนนักเรียนเฉลี่ย 161 คน* และช่วงปี พ.ศ. 2465 - 2468 ก็มีจำนวนนักเรียนเฉลี่ย 173 คน** เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าการเรียนในระดับมัธยมนั้นเป็นที่นิยมในหมู่คนส่วนหนึ่งเท่านั้นคือ พวกข้าราชการและพ่อค้าที่อยู่ในเมือง แต่คนส่วนใหญ่ก็ยังคงไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาในระดับนี้

นอกจากการขาดเรียนของนักเรียน การขาดแคลนครู และอุปสรรคอื่น ๆ ที่ทำให้การเรียนโดยทั่วไปมีคุณภาพต่ำแล้ว สภาพความเป็นอยู่ในสังคมก็มีส่วนทำให้เป้าหมายของการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีที่จะทำให้เยาวชนไทยมุสลิม พูดภาษาไทยได้บรรลุผลได้ยาก เพราะเหตุว่าภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวันของพวกเขาคือภาษามลายู ดังนั้นแม้ว่าจะเรียนสำเร็จชั้นประถมศึกษาไปแล้ว แต่เมื่อออกจากโรงเรียนไปอยู่ในชุมชนที่ใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวัน ก็จะทำให้ลืมภาษาไทยได้ง่าย ดังปรากฏในรายงานตอนหนึ่งว่า

ความรู้ลึกอีกชั้นหนึ่ง ค่ายเด็กมะลายูได้เป็นนักเรียนที่นับว่าอ่านออกเขียนได้ พูดภาษาไทยได้แล้ว เมื่อเวลากลับไปบ้านหรือเมื่อออกจากเป็นนักเรียนแล้วไม่ได้พูดภาษาไทย เพราะโดยมากผู้ใหญ่ที่ปกครองรวมทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านค่าย หรือชาวบ้านพูดได้แต่ภาษามะลายู ผู้ที่เรียนไปก็ลืมภาษาไทยเสียง่าย เสียผลที่ได้เรียนค่าย¹

จะเห็นได้ว่าทางรัฐบาลได้พยายามด้วยวิธีการต่าง ๆ เพื่อจะให้เด็กมุสลิมได้เข้าเรียนในโรงเรียน เพื่อจะให้สามารถพูดภาษาไทยได้ แต่ผลปรากฏว่าแม่แต่เด็กที่

* คุรายละเอียดยุคในตาราง 26

** คุรายละเอียดยุคในตาราง 30

¹ กระทรวงมหาดไทย "รายงานประจำปีราชการกระทรวงมหาดไทย จำนวนพระพุทธศักราช 2471 มณฑลปัตตานีของพระอุคมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์" เทศาภิบาล เล่มที่ 36 ฉบับที่ 11 พ.ศ. 2473 หน้า 902 - 903

เรียนจบประถมศึกษาหรือสามารถพูดภาษาไทยได้แล้ว เพื่อออกจากโรงเรียนและอยู่ในชุมชนซึ่งใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวันในที่สุดก็ลืมภาษาไทยที่ไคร้ว่าเรียนมา เสียเวลาเรียนอยู่หลายปีโดยที่แทบจะไม่ได้อะไรเลย

กล่าวโดยสรุปแล้ว การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานียังไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร เพราะจำนวนนักเรียนที่ได้เข้าศึกษาในโรงเรียนยังมีจำนวนไม่มากนัก จำนวนผู้ที่เข้าสอบก็มีจำนวนน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนนักเรียนทั้งหมด และเด็กมุสลิมที่พอจะพูดภาษาไทยได้แล้วเมื่อออกจากโรงเรียนก็ลืมภาษาไทยอีก ความหวังที่จะให้ชาวมุสลิมพูดภาษาไทยได้นั้นจึงไม่บรรลุผล

มณฑลปัตตานีมีลักษณะที่น่าสังเกตอยู่ 2 ประการ ประการแรกในแง่ของดินแดน มณฑลปัตตานีหรือบริเวณที่เป็นจังหวัดปัตตานี ยะลา และนราธิวาสในปัจจุบันเป็นดินแดนที่อยู่ทางตอนใต้สุดของประเทศไทยในปัจจุบัน และอยู่ห่างจากศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองของประเทศมากที่สุด ในแง่การติดต่อสื่อสารทางคมนาคมต่าง ๆ โดยเฉพาะในสมัยที่เป็นมณฑลปัตตานีนั้นไม่สะดวกและใช้เวลามากกว่าการติดต่อกับมณฑลอื่น ๆ ในสมัยเดียวกัน

ประการที่สองในแง่ของประชากร ประชากรส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน มีเชื้อชาติ ภาษา ศาสนา และวัฒนธรรมต่างกับคนส่วนใหญ่ของประเทศ ดังนั้นปัตตานีจึงพยายามหาวิธีการต่าง ๆ ตลอดจนการใช้กำลังเพื่อจะให้พ้นจากอำนาจทางการเมืองการปกครองของไทยในขณะที่ไทยก็พยายามทุกวิถีทางรวมทั้งการใช้กำลังเพื่อให้ปัตตานีได้กลายเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของไทยโดยสมบูรณ์ ในแง่จึงมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ ในลักษณะที่เป็นปฏิปักษ์กัน ในขณะที่เขา ยกย่องบุคคลในอดีตที่ต่อสู้เพื่อให้พ้นจากอำนาจของไทยว่าเป็นวีระบุรุษ แต่ในทัศนะของไทยบุคคลเหล่านั้นคือผู้ก่อการจลาจลหรือเป็นขบถ ในทางกลับกันวีระบุรุษในทัศนะของคนไทยก็อาจจะเป็นคนที่ถูกการไม่ดีในทัศนะของชาวพื้นเมืองในมณฑลปัตตานี ดังนั้นวีระบุรุษในความรู้สึกของชาวพื้นเมืองในมณฑลปัตตานี กับวีระบุรุษในทัศนะของไทยจึงเป็นคนละคนกัน จึงเป็นการยากที่จะให้เขายอมรับในนโยบายต่าง ๆ ของไทย จำเป็นต้องใช้เวลานานและค่อย ๆ คำนึงการควมยอมรับและความรู้เท่าถึงการ

ในแง่ของเชื้อชาติ แม้ว่าโดยทางนิยามถือว่าเป็นคนเชื้อชาติไทย แต่โดยความเป็นมาทางประวัติศาสตร์แล้วเป็นการยากที่จะบอกว่าเขาเป็นชนเชื้อชาติไทย ต้องยอมรับว่าเขามีเชื้อชาติแตกต่างกับคนไทยส่วนใหญ่ของประเทศ ในอดีตมักจะเรียกชาวพื้นเมืองเหล่านั้นว่า มลายู หรือแขกมลายู จึงอาจกล่าวได้ว่าประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีเป็นคนเชื้อชาติมลายู ในแง่ความสำนึกทางเชื้อชาติก็ย่อมจะแตกต่างกัน

ทางด้านภาษา ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีใช้ภาษามลายูในชีวิตประจำวัน ในขณะที่คนไทยส่วนใหญ่ใช้ภาษาไทย คนไทยพุดคุยกับชาวพื้นเมืองในมณฑลปัตตานีจึงพูดจา กันไม่ค่อยรู้เรื่องนัก เพราะพูดคนละภาษากัน

ทางด้านศาสนาและวัฒนธรรม ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีนับถือศาสนา อิสลามและมีวัฒนธรรมแบบอิสลาม กล่าวคือพื้นฐานทางวัฒนธรรมของประชาชนส่วนใหญ่ใน มณฑลปัตตานีมีที่มาจากบทบัญญัติในศาสนาอิสลามทั้งสิ้น ในขณะที่ประชาชนส่วนใหญ่ของไทย นับถือศาสนาพุทธ และมีวัฒนธรรมที่สอดคล้องกับหลักการในศาสนาพุทธ ความรู้สึกวัฒนธรรม- นิยม คือ รู้สึกว่าวัฒนธรรมของกลุ่มตนเองดีกว่าวัฒนธรรมของกลุ่มคนอื่น จะมีอยู่ด้วยกันใน บุคคลทุกกลุ่มทุกเหล่า คงจะมีบ่อยครั้งที่เราคนไทยรู้สึกว่าฝรั่งส่วนมากเห็นแก่ตัว ไม่มีมารยาท ไม่สุภาพเรียบร้อยและหย่อนในค่านศีลธรรมจรรยา ความจริงก็มีอยู่ว่าพวกฝรั่งก็รู้สึกต่อคนไทย เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้นความรู้สึกของชาวไทยมุสลิมในมณฑลปัตตานีที่ว่าวัฒนธรรมของตน เองดีกว่าวัฒนธรรมของชาวไทยพุทธ และความรู้สึกของชาวไทยพุทธว่าวัฒนธรรมของตนเอง ดีกว่าของชาวไทยมุสลิม จึงเป็นสิ่งที่มิอยู่ปฏิเสธไม่ได้ โดยเฉพาะชาวไทยมุสลิมแล้ว ความ รู้สึกศาสนาและวัฒนธรรมนิยมมีอยู่สูงมาก เพราะมีหลักคำสอนในอิสลามมากมายที่กล่าวใน ลักษณะที่ว่าศาสนาอิสลามเป็นศาสนาที่ถูกต้องที่สุด

นอกจากนั้นในศาสนาอิสลามมีบทบัญญัติต่าง ๆ มากมาย ซึ่งเป็นเสมือนกรอบที่เขาคง อยู่ขอบเขตนั้น ขณะเดียวกันขอบเขตเหล่านั้นก็เป็นเสมือนกำแพงกั้นมิให้วัฒนธรรมอื่นที่ ขัดกับหลักการ ของอิสลามได้เข้าไปปะปน อย่างไรก็ตามศาสนาอิสลามก็ได้เปิดช่องทางให้มีการ เปลี่ยนแปลงได้เสมอ ในขอบเขตที่ไม่ได้ขัดกับบทบัญญัติทางศาสนา

เนื่องจากความแตกต่างในค่านต่าง ๆ ดังที่กล่าวมานี้จึงเป็นส่วนหนึ่งที่อยู่เบื้องหลัง ของความคิดในการที่จะดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี ซึ่งมีความมุ่งหมายที่จะให้ ประชาชนในมณฑลปัตตานีสามารถพูดภาษาไทยได้จนถึงกับมีการเรียกร้องให้ออกกฎหมายบังคับ และความมุ่งหมายที่อยู่เบื้องหลังอีกประการหนึ่งก็คือเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายการผสมกลมกลืน ทางด้านวัฒนธรรม เพื่อที่จะให้ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีมีลักษณะที่ใกล้เคียงกับ คนไทยส่วนใหญ่มากขึ้น อย่างน้อย ๆ ก็สามารถพูดภาษาเดียวกันรู้เรื่อง ในทางกลับกัน

ความแตกต่างในกันต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นก็กลายเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาอุปสรรคที่ทำให้การดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีไม่ได้ผลเท่าที่ควร นโยบายการผสมกลมกลืนทางด้านวัฒนธรรมนั้นโดยแท้จริงแล้วไม่ใช่นโยบายที่น่ารังเกียจแต่อย่างใด ถ้านโยบายดังกล่าวจะไม่ทำให้เกิดความรู้สึกสะเทือนใจต่อประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานี เพราะประเทศต่าง ๆ เกือบทั่วโลกก็มักจะปฏิบัติกันทั้งนั้นเพื่อประโยชน์ทางด้านการปกครอง

การศึกษาในมณฑลปัตตานีได้มีมานานแล้วก่อนที่จะไทยจะดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลนี้เสียอีก แต่เป็นการศึกษาทางด้านศาสนาอิสลามด้วยภาษามลายู การอ่านคัมภีร์กุรอาน สถานศึกษาทางศาสนาอิสลามเหล่านี้ ได้แก่ ปอเนาะ โรงเรียนตามสุเหร่าต่าง ๆ ตลอดจนมีการเรียนการสอนตามบ้านของครูทางหลักธรรมศาสนาอิสลาม สถานศึกษาเหล่านี้มีอยู่มากมายในมณฑลปัตตานี และเป็นสถานศึกษาที่ให้การศึกษาโดยไม่มีการเก็บเงินค่าเล่าเรียนใด ๆ ทั้งสิ้น

บางคนอาจสงสัยเป็นอย่างมากว่าทำไม "โต๊ะครู" จึงมีความเสียสละทั้งเวลาและทรัพย์สินเงินทองเพื่อตั้งปอเนาะ โต๊ะครูอาจมีชาตินิยมรุนแรง อาจจะมุ่งสร้างขบวนการในทางการเมืองหรืออาจจะแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ความสงสัยเหล่านี้เกิดจากความไม่ค่อยเข้าใจในหลักการของศาสนาอิสลามทั้งสิ้น เพราะในศาสนาอิสลามนั้นได้เน้นหนักหน้าที่สืบทอดศาสนาเป็นพิเศษ ตามหลักการแล้วถือว่าเป็นหน้าที่ของมุสลิมทุกคนที่จะต้องเรียนรู้และเผยแพร่ศาสนาของตน โดยเฉพาะโต๊ะครูซึ่งได้เรียนรู้มาทางศาสนาอิสลามมากจะต้องถือว่าหน้าที่เผยแพร่โดยตรง ปอเนาะหรือสถานศึกษาทางศาสนาอิสลามอื่น ๆ เกิดขึ้นมาเพราะความสำนึกในภาระหน้าที่อันนี้ การศึกษาทางศาสนาอิสลามในมณฑลปัตตานีจึงได้มีมานานแล้วก่อนที่จะรัฐบาลจะดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลนี้

ในสมัยรัชกาลที่ 5 รัฐบาลไทยเริ่มมีความรู้สึกว่าจะจำเป็นต้องให้ชาวพื้นเมืองในมณฑลปัตตานีได้เรียนรู้ภาษาไทย โดยที่ในขั้นแรกต้องการเพียงให้สามารถพูดภาษาไทยได้เท่านั้น และในขั้นต่อมาก็ต้องเรียนรู้ถึงขั้นอ่านออกเขียนได้ แต่ประชาชนในมณฑลปัตตานี

ก็ไม่สนใจที่จะส่งบุตรหลานของตนให้เข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียนที่รัฐบาลได้จัดตั้งขึ้น ประกอบกับโรงเรียนที่ตั้งขึ้นในระยะแรกตั้งอยู่ในวัดทั้งสิ้น ซึ่งก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กที่นับถือศาสนาอิสลามมีความรังเกียจที่จะส่งบุตรหลานของตนให้เข้าศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนที่รัฐบาลได้จัดตั้งขึ้น นอกจากนี้ในสมัยนี้ ได้มีแนวความคิดอีกประการหนึ่งคือ จะให้มีการแทรกสอนภาษาไทยในโรงเรียนตามสุเหร่าต่าง ๆ โดยรัฐบาลจะจัดส่งครูไปให้ แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะเขาไม่สนใจที่จะเรียนภาษาไทย ในหมู่คนที่นับถือศาสนาพุทธก็ยังไม่สนใจการเรียนในโรงเรียนเท่าที่ควร

ในสมัยรัชกาลที่ 6 ความคิดใหม่ที่เกิดขึ้นอย่างเห็นได้ชัดประการหนึ่งคือ แนวความคิดที่เกี่ยวกับชาติรัฐ (Nation-state) ที่เห็นว่าคนภายในชาติเดียวกันควรจะมีเอกลักษณ์ร่วมที่เหมือนกันอย่างน้อย ๆ ก็ในค่านิยม ภาษา แนวความคิดนี้จะให้ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีสามารถพูดภาษาไทยได้ก็เพิ่มความรุนแรงขึ้น ในสมัยนี้จึงกำหนดให้เป็นหน้าที่ของเทศบาลในอันที่จะจัดการศึกษาภายในมณฑลให้ประชาชนสามารถพูดภาษาไทยได้ สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีในสมัยนั้นได้พยายามโดยวิธีการต่าง ๆ ที่จะให้บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กชาวมุสลิมส่งบุตรหลานเข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียน แต่เมื่อเห็นว่าไม่ได้ผลจึงเสนอให้ทางรัฐบาลออกกฎหมายบังคับจะเนื่องจากเหตุใดก็ตามปรากฏว่าในระยะต่อมาคือในปี พ.ศ. 2464 จึงได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาขึ้น ทำให้ทางมณฑลปัตตานีสามารถใช้อำนาจตามกฎหมายในการเกณฑ์บังคับให้เด็กเข้าศึกษาเล่าเรียน มีการลงโทษผู้ที่ฝ่าฝืนพระราชบัญญัติแต่แทนที่จะเกิดผลดีกลับเกิดผลร้ายแทน กล่าวคือประชาชนส่วนหนึ่งไม่พอใจต่อการเข้มงวดกวดขันการเกณฑ์บังคับเด็กให้เข้าเรียนภาษาไทยในโรงเรียน ประกอบกับมีบุคคลที่คอยหาสาเหตุเพื่อที่จะยุยงให้ประชาชนกระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาลอยู่แล้ว จึงได้เกิดเหตุการณ์ไม่สงบคือมีผู้พยายามก่อการขบถขึ้นเมื่อปลายปี พ.ศ. 2465 เหตุการณ์นี้ทำให้รัฐบาลต้องยอมผ่อนผันเกี่ยวกับการเกณฑ์ บังคับให้เด็กเข้าศึกษาเล่าเรียนภาษาไทยในโรงเรียนตามสมควร ในสมัยรัชกาลที่ 7 ก็ยังคงมีการผ่อนผันตลอดมา โดยเฉพาะ

เด็กหญิงมุสลิมก็ยังไม่มีการเกณฑ์บังคับให้เข้าเรียนแต่อย่างใด เพียงแต่ใช้วิธีจูงใจให้บุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือภาษาไทยในโรงเรียน เพื่อจะได้เป็นครูสอนเด็กหญิงมุสลิมต่อไป ในปี พ.ศ. 2472 จึงเพิ่งมีครูผู้หญิงคนแรกที่นับถือศาสนาอิสลาม จึงได้มีการทดลองเปิดโรงเรียนสำหรับเด็กหญิงมุสลิมขึ้น แต่ในระยะแรกก็สอนเฉพาะภาษามลายูเท่านั้น

ส่วนการเรียนทางศาสนาชั้นมัธยมนั้นก็มีผู้เรียนจำนวนไม่มากนัก ผู้ที่เรียนส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นบุตรหลานของข้าราชการและพ่อค้าในเมือง มิงนัปปือศาสนาพุทธเป็นส่วนใหญ่ สำหรับในหมู่คนมุสลิมนั้นยังไม่สนใจที่จะส่งให้บุตรหลานเรียนถึงระดับนี้ เพราะแม้แต่ในระดับประถมศึกษาก็ยังไม่สนใจที่จะส่งบุตรหลานให้เข้าเรียน

การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีมีปัญหอุปสรรคต่าง ๆ มากมาย นอกจากปัญหอุปสรรคอันเนื่องมาจาก ภาษา เชื้อชาติ ศาสนา และวัฒนธรรมแล้ว ก็ยังมีปัญหาอื่น ๆ อีก เช่น การขาดแคลนครู การขาดแคลนงบประมาณ ปัญหอุปสรรคต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้การจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานีไม่ได้ผลเท่าที่ควร ความมุ่งหมายที่จะให้ชาวพื้นเมืองสามารถพูดภาษาไทยได้ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ และยังปรากฏว่าเด็กนักเรียนของมณฑลปัตตานีมีสถิติขาดเรียนมากที่สุด มากกว่ามณฑลอื่น ๆ ของประเทศ

เป็นที่น่าสังเกตว่าการที่จะให้ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีเปลี่ยนแปลงในสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้เป็นไปอย่างรวดเร็วโดยใช้กฎหมายบังคับ โดยที่ประชาชนยังไม่พร้อมที่จะรับนั้นจะเกิดปฏิกิริยาโต้กลับอยู่เสมอ ซึ่งแทนที่จะเกิดผลดีตามที่หวังไว้ กลับก่อให้เกิดผลเสียติดคามมา เช่น การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาพุทธศักราช 2464 ซึ่งเมื่อมีการออกกฎหมายบังคับแล้ว ก็ระยอกเลิกลายาก เพราะกฎหมายย่อมมีผลบังคับต่อกันแดนส่วนอื่น ๆ ของประเทศด้วย การผ่อนผันไม่ปฏิบัติตามกฎหมายนั้นไม่ใช่สิ่งที่ดีนัก เพราะจะทำให้กฎหมายคุกคามความศักดิ์สิทธิ์ลงไป

โดยสภาพของความเป็นจริงแล้วการดำเนินการเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาในมณฑลปัตตานีควรจะค่อยทำค่อยไป ด้วยความรอบคอบและรู้เท่าถึงการ ไม่ควรเปลี่ยนแปลงโดยวิธีการที่รวดเร็วโดยใช้กฎหมายบังคับ เพราะเขวชนส่วนใหญ่ในมณฑลปัตตานีได้รับการศึกษาอยู่แล้ว เพียงแต่ว่าเขาไม่สนใจศึกษาทางด้านศาสนาอิสลามในโรงเรียนบอเนาะหรือ

เน้นศึกษาความรู้ทางโลก ในโรงเรียนที่รัฐบาลได้จัดตั้งขึ้น ประกอบกับชาวไทยมุสลิมมีความจำเป็นต้องเรียนรู้ถึงบทบัญญัติทางศาสนาอันเป็นกฎมอบังคับทางศาสนา ถ้ารัฐบาลทำอะไรที่มีผลกระทบถึงการเรียนการสอนทางศาสนาแล้วก็จะก่อให้เกิดผลกระทบที่ไม่พึงปรารถนาได้

ความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมทางด้านอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ผู้เขียนเห็นด้วยกับข้อเขียนของ ดร.อารง สุทธาศาสน์ ที่ว่าวัฒนธรรมสามารถเปลี่ยนแปลงได้ วัฒนธรรมทุกวัฒนธรรมไม่อยู่คงที่ เปรียบเสมือนสิ่งที่มีชีวิต คือ เปลี่ยนแปลงและเติบโตได้ เราจะสังเกตได้ว่าวัฒนธรรมของไทย เมื่อ 30 - 40 ปีก่อน กับปัจจุบันนี้มีความแตกต่างกันมาก แต่การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมนี้จะไม่เกิดขึ้นจากการบังคับหรือบีบบังคับ หรือจู่โจมที่จะเปลี่ยน ถ้าวัฒนธรรมถูกเปลี่ยนโดยความไม่สมยอมของคนส่วนใหญ่แล้ว การเปลี่ยนแปลงนั้นมันจะถูกต่อต้านเสมอ คือ ประชาชนจะมีความไม่พอใจ การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมจะเปลี่ยนแปลงโดยขบวนการของมันเอง ด้วยความสมยอมและพอใจของคนส่วนใหญ่ วัฒนธรรมจะเลือกพื้นเนื้อหา จังหวะ เวลา และวิธีการว่าจะเปลี่ยนอะไร เมื่อไร อย่างไร¹

เมื่อไปพิจารณาถึงศาสนาและวัฒนธรรมอิสลามแล้ว ก็จะได้เห็นว่าอิสลามได้เปิดช่องทางให้มีการเปลี่ยนแปลงได้มากพอสมควร เพราะเนื้อหาของศาสนาอิสลามอันเป็นที่มาของวัฒนธรรมอิสลามนั้นแบ่งออกได้เป็น 2 พวก คือ พวกที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้ ซึ่งเป็นข้อกำหนดแน่นอนในบทบัญญัติทางศาสนา และพวกที่เปลี่ยนแปลงได้ตามกาลเวลา และสถานที่ พวกที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้นี้ส่วนมากจะมีการระบุแน่นอนตายตัวว่าจะต้องปฏิบัติอะไร เมื่อไร อย่างไร และภายใต้เงื่อนไขอะไรบ้าง เช่น การละหมาด (นมัสการพระเจ้า) เป็นต้น ส่วนพวกที่เปลี่ยนแปลงได้นั้นส่วนมากจะระบุไว้กว้าง ๆ หรือไม่ระบุเลย

¹อารง สุทธาศาสน์ ปัญหาความขัดแย้งในสี่จังหวัดภาคใต้ หน้า 138-139

การจะปฏิบัติอย่างไรนั้นให้อยู่ในวิจาร์ณญาณของมุสลิมทุกคนว่าสิ่งไหนควรสิ่งไหนไม่ควร เช่น การแต่งกายของผู้ชายอิสลามระบุแค่เพียงว่า อย่างน้อยให้ปกปิดตั้งแต่สะดือจนถึงหัวเข่า ส่วนจะนุ่งโสร่งหรือนุ่งกางเกง เลือแบบอะไรนั้นก็อยู่ที่วิจาร์ณญาณของแต่ละบุคคล

นักปกครองบางคนมักจะมองสามจังหวัดภาคใต้ด้วยความไม่คอยเข้าใจ พอเห็นบางสิ่งบางอย่างที่ไม่ถนัดจะสบายใจ ก็ต้องการที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงทันทีทันใด เช่นประชาชนในท้องถิ่นกังวลว่านิมนต์โสร่งก็ต้องการจะเปลี่ยนให้นุ่งกางเกงแทน หรือประชาชนเคยพูดภาษามลายูก็จะเปลี่ยนให้หันมาพูดภาษาไทยแทนอย่างรวดเร็ว เป็นต้น โดยสภาพความเป็นจริงสิ่งเหล่านี้ไม่จำเป็นต้องวิตกหรือเป็นห่วง มันจะค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงเองตามเวลา ในปัจจุบันจำนวนคนที่แต่งตัวสมัยใหม่ เข้ารับการศึกษาระบบสมัยใหม่ หรือนิยมพูดภาษาไทย มีจำนวนมากขึ้นทุกที ซึ่งเป็นไปตามกาลเวลา และเกิดจากความต้องการ และความจำเป็นของเขาเอง ถ้ารีบไปฝันความรู้สึกของประชาชนให้เปลี่ยนหรือแสดงความรังเกียจต่อสิ่งที่เราไม่ชอบเหล่านั้น ก็มีแต่จะสร้างปฏิกิริยาที่ไม่พอใจจากประชาชนเท่านั้น เมื่อโลกได้เปลี่ยนไปประชาชนก็จะเห็นความจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนแปลงตนเองให้ทันสมัยตามไปด้วย โดยไม่ต้องมีใครมาบังคับ ความสำคัญอยู่ที่ว่าจะป็นนักการศึกษา หรือนักการปกครองจะต้องหาความเข้าใจเกี่ยวกับศาสนาและวัฒนธรรมของคนส่วนใหญ่ในท้องถิ่นพอสมควร จึงจะสามารถเปลี่ยนแปลงสิ่งต่าง ๆ ตามที่ปรารถนาได้โดยสันติและ ไม่มีความหวาดระแวงต่อกัน

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

"กฎข้อบังคับสำหรับปกครองบริเวณ 7 หัวเมือง ร.ศ. 120" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18
ลงวันที่ 10 ธันวาคม ร.ศ. 120

เกษม รังสีโยกฤษฎ์ อิทธิพลของศาสนาอิสลามต่อการจัดการปกครองจังหวัดชายแดนภาคใต้
วิทยานิพนธ์ ร.ม. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2519, 191 หน้า อัดสำเนา
ขจิตภัย บุรุษพัฒน์ ไทยมุสลิม แพร่พิทยา 2519, 530 หน้า

คณะกรรมการการศึกษาเอกชน, สำนักงาน กระทรวงศึกษาธิการ บันทึกการประชุม
คณะกรรมการปรับปรุงโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม ครั้งที่ 3/2520 วันที่ 25
มีนาคม พ.ศ. 2520

_____ รายงานการประชุมคณะกรรมการปรับปรุงโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม
ครั้งที่ 1/2520 วันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2520

_____ รายงานการประชุมคณะกรรมการปรับปรุงโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลาม
ครั้งที่ 2/2520 วันที่ 11 กุมภาพันธ์ 2520

คณะผู้จัดทำหนังสือสายสัมพันธ์ ชีวิตการครองเรือน อักษรประเสริฐ 2517, 128 หน้า
จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/5 โครงการ
ศึกษาความเห็นเรื่องการศึกษา กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
กราบบังคมทูล ร. 5 ที่ 308/11671 ลงวันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/13 จัดการฝึกมณฑลนครศรีธรรมราช รายงาน
การศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช กก 118 ของพระดำริธรรมมนี ลงวันที่ 17 พฤษภาคม
ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/34 มณฑลนครศรีธรรมราช ตรวจจัดการคณะกรรมการ
พระศาสนาแลการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ.119 ลงวันที่ 7 กันยายน
ร.ศ. 119

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/34 มณฑล
นครศรีธรรมราช รายงานตรวจจัดการคณะกรรมการพระศาสนา แลการศึกษาในมณฑล
นครศรีธรรมราช ศก 120 ของพระสรีธรรมมุนี ลงวันที่ 19 สิงหาคม ร.ศ.120

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/34 มณฑลนครศรีธรรมราช รายงานตรวจ
การศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ศก 121 ของพระสรีธรรมมุนี ลงวันที่ 20 พฤศจิกายน
ร.ศ. 122

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/34 มณฑลนครศรีธรรมราช รายงานตรวจ
การศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ศก 122 ของพระสรีธรรมมุนี ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน
ร.ศ. 123

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/34 มณฑลนครศรีธรรมราช รายงานตรวจ
การศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ศก 124 ของพระสรีธรรมมุนี ลงวันที่ 11 กันยายน
ร.ศ. 125

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ. 42/8 รายงานการประชุมเทศบาล แผนกกระทรวง
ธรรมการ วันที่ 23 กันยายน ร.ศ. 129

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.51/6 เรื่องมณฑลไต่ท้านส่งบาญชีโรงเรียน และบาญชี
นักเรียนประจำศก 126 ลงวันที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ. 127

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.51.9/1 ตั้งโรงเรียนที่เมืองตานีแหลมมะลายู
ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย แจ้งความมายังปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ
ที่ 165/10752 ลงวันที่ 1 มีนาคม ร.ศ. 124

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.51.9/2 หลวงเชษฐา ขอกระดานคำสำหรับโรงเรียน
ปัตตานี กราบเรียนเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ลงวันที่ 19 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.51.9/3 พระกล่อมครูโรงเรียนนรสีมสรเมืองตานี
เจริญพรมายังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อธิบดีกรมศึกษาธิการ ที่ 1/21 ลงวันที่ 13
กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125

จดหมายเหตุนแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กธ.51.9/5 บริจากทรัพย์
จัดการตั้งโรงเรียนที่วัดสุวรรณอก มณฑลปัตตานี ลงวันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 128

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3./2 เจ้าพระยาอมราชเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ตรวจราชการมณฑลปัตตานี เจ้าพระยาอมราช กราบบังคมทูล ร.6 ที่ 7/2022
ลงวันที่ 28 มิถุนายน .ศ. 2466

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.3/2 เจ้าพระยาอมราชเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ตรวจราชการมณฑลปัตตานี หนังสือชี้แจงของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ในส่วนที่เกี่ยวข้อง
กับกิจการของกระทรวงศึกษาธิการ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเรียนเจ้าพระยามหิธร
ราชเลขาธิการ ที่ 14/2730 ลงวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ร. 2466

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/12 เรื่องบรรยายมณฑลปัตตานีเกี่ยวกับอัมฤตกาเดร
ขอเรื่องเหตุการณ์ในมณฑลปัตตานี กราบบังคมทูล ร. 6 ลงวันที่ 19 มีนาคม พ.ศ.2465

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/13 เหตุการณ์ทางเมืองปัตตานี ลงวันที่ 5 มีนาคม
พ.ศ. 2465

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.22/14 รายงานเจ้าพระยาอมราชตรวจจัดการ
มณฑลปัตตานี เจ้าพระยาอมราชกราบบังคมทูล ร.6 ที่ 2/1462 ลงวันที่ 21 มิถุนายน
พ.ศ. 2466

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ก.1/1 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนก
กระทรวงธรรมการ วันที่ 5 ธันวาคม ร.ก. 129

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/5 พระราชบัญญัติประถมศึกษา (พ.ศ. 2460 -
31 มี.ค. 2466)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ก.2/5 พระราชบัญญัติประถมศึกษา (พ.ศ. 2460 -
31 มี.ค. 2466) ความเห็นของเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการเรียนราชเลขาธิการ
ที่ 25/5293 ลงวันที่ 9 ตุลาคม พ.ก. 2463

จดหมายเหตุนานาชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ถ.2/5 พระราชบัญญัติ
ประกอบศึกษา (พ.ศ. 2460 - 31 มี.ค. 2466) พลโทหม่อมเจ้าคำรบกราบบังคมทูล
ถวายความเห็น ร. 6 ลงวันที่ ๙ กันยายน พ.ศ. 2463

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ถ.2/5 พระราชบัญญัติประถมศึกษา (พ.ศ. 2460 -
31 มี.ค. 2466) หนังสือของกรมราชเลขาธิการ เรียบเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี
ที่ 32/1092 ลงวันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2463

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ถ.35/20 เรื่องมณฑลปัตตานีสั่งขอหารือเกี่ยวการ
แผนกศึกษาธิการของจังหวัดสายบุรีในคราวประชุมผู้ว่าราชการจังหวัด ขอประชุมผู้ว่า
ราชการจังหวัดมณฑลปัตตานี วันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2465 สมุหเทศาภิบาลมณฑล
ปัตตานี ประทานกรมเรียนเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ที่ 94/2359 ลงวันที่ 24
 ตุลาคม พ.ศ. 2465

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ถ.35/20 เรื่องมณฑลปัตตานีสั่งขอหารือเกี่ยวการ
แผนกศึกษาธิการของจังหวัดสายบุรีในคราวประชุมผู้ว่าราชการจังหวัด หนังสือแจ้งความ
ของเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการไปยังสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ที่ 91/5754
 ลงวันที่ 12 ธันวาคม พ.ศ. 2465

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ถ.44/20 มณฑลต่าง ๆ ส่งรายงานครึ่งปีจำนวน
โรงเรียนรัฐบาลชั้นประถมชั้นมัธยม เดือนมีนาคม พ.ศ. 2459 กรรมการมณฑลปัตตานี
ประทานกรมเรียนอธิบดีกรมศึกษาธิการ ที่ 27/377 ลงวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2460

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ถ.44/28 เรื่องมณฑลปัตตานีส่งรายงานประจำปี
พ.ศ. 2459 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประทาน รวบรวมเรียนเสนาบดีกระทรวง
ธรรมการ ที่ 28/2396 ลงวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2460

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ถ.44/28 เรื่องมณฑลปัตตานีส่งรายงานประจำปี
พ.ศ. 2459 หนังสือแจ้งความของเสนาบดีกระทรวงธรรมการไปยังสมุหเทศาภิบาล
มณฑลปัตตานี ที่ 33/4858 ลงวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2461

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/52 รายงาน
การศึกษามณฑลปัตตานี พ.ศ. 2467 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีเรียนเสนาบดี
กระทรวงศึกษาธิการ ที่ 93/2767 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2468

เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.44/80 รายงานการศึกษาประจำปี พ.ศ.2468
มณฑลปัตตานี สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีกราบทูลเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่ 40/3853
ลงวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2470

เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.51.9/7 ตั้งโรงเรียนสตรีที่มณฑลปัตตานี 17 ส.ค.-
12 ก.ย. 2456 สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานีประทานเสนอเสนาบดีกระทรวงธรรมการ
ที่ 18/2138 ลงวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ. 2456

เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.51.9/8 มณฑลปัตตานีขอพระราชทานนามโรงเรียน
ตัวอย่างมณฑล สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียนเสนาบดีกระทรวง
ธรรมการ ที่ 13/2306 ลงวันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2457

เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.51.9/10 เรื่องมณฑลปัตตานีสั่งความเห็นของ
หลวงพิบูลย์ เรื่องจะจัดการตั้งโรงเรียนในที่ดินของโรงเรียนจังหวัดยะลา สมุห-
เทศาภิบาลมณฑลปัตตานีประทานกราบเรียนเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่ 20/1534
ลงวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2468

เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.53.6/11 เรื่องจัดการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูล
มณฑลต่าง ๆ (24 มี.ก.2455 - 18 ส.ก. 2457) หนังสือของสมุหเทศาภิบาล
มณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียนเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่ 7/1519 ลงวันที่
2 มิถุนายน พ.ศ. 2457

เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.53.6/11 เรื่องจัดการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูล
มณฑลต่าง ๆ (24 มี.ก.2455 - 16 ส.ก. 2457) หนังสือของสมุหเทศาภิบาล
มณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียนเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่ 12/1251 ลงวันที่
23 มิถุนายน พ.ศ. 2456

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.53.6/11 เรื่อง
จัดการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลมณฑลต่าง ๆ (24 มี.ค.2455 - 18 ส.ค. 2457)
หนังสือของสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียนเสนาบดีกระทรวงธรรมการ
ที่ 14/1520 ลงวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2456

เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.53.6/95 มณฑลปัตตานีขอเพิ่มอัตรารับนักเรียน
ฝึกหัดครูมูลมณฑลเพิ่มอีก 10 คน สมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ประทานกราบเรียน
เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ที่ 58/2276 ลงวันที่ 15 ตุลาคม พ.ศ. 2464

เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.53.6/95 มณฑลปัตตานีขอเพิ่มอัตรารับนักเรียนฝึกหัดครูมูล
มณฑลเพิ่มอีก 10 คน หนังสือของเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ แจ้งความไปยังสมุหเทศาภิบาล
มณฑลปัตตานี ที่ 56/5871 ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2464

เอกสารรัชกาลที่ 6 ศธ.61.2/62 รายงานพระยาโอวาทไปตรวจการจัดตั้ง
โรงเรียนกสิกรรม มณฑลนครราชสีมา มณฑลปัตตานี พระยาโอวาททรงกิจเรียน
ปลัดทูลฉลองกระทรวงศึกษาธิการ ลงวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2468

เอกสารรัชกาลที่ 7 ศธ.54.8/4 ประกาศกระทรวงธรรมการแผนกกรมศึกษาธิการ
ที่ 4500 ลงวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2472

เอกสารรัชกาลที่ 7 ศธ.54.8/5 ประกาศกระทรวงธรรมการแผนกกรมศึกษาธิการ
ที่ 9310 ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2473

เอกสารรัชกาลที่ 7 ศธ.67/10 ขบวนการมณฑลปัตตานี ส่งสาเนาเรื่องต่าง ๆ
ที่เกี่ยวกับการเสด็จประพาสมณฑลปัตตานี ลงวันที่ 22 เมษายน พ.ศ. 2471

จารุวรรณ ไวยเจตน์ การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 - 2474 หน่วยศึกษานิเทศก์
กรมการฝึกหัดครู 2517, 160 หน้า

ณรงค์ นุนทอง การปฏิรูปการปกครองมณฑลนครราชสีมาในสมัยพระยาสุรบุญนิยวินิตเป็น
ข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. 2439 - 2449) ปริญญาโท กศ.ม. มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2520, 401 หน้า อัดสำเนา

ณรงค์ พวงพิศ นโยบายเกี่ยวกับการศึกษาของกนจีนในประเทศไทย ในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรินันท์ นศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา

ประสานมิตร 2514, 236 หน้า อัดสำเนา

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระกระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2

องค์การคำคุณุสสา 2505, 2 เล่ม

ศิริเอก กุลสิริสวัสดิ์ ความหมายของอัลกุรอาน วุฒิการพิมพ์ 2513, 3 เล่ม

เดช บุนนาค "พระยาแชกเจ็ดหัวเมืองคบคิดคบ ร.ท. 121" ใน วรรณไวทยาการ :

ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ไทยวัฒนาพานิช 2514, 39 หน้า

ถนอม อานามวัฒน์ และคนอื่น ๆ ประวัติศาสตร์ไทยยุคก่อนประวัติศาสตร์ ถึงสิ้นอยุธยา

ม.ป.ท. 2518, 332 หน้า

ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้น ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แพร่พิทยา

2516, 220 หน้า

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 องค์การคำคุณุสสา 2503,

113 หน้า

ธรรมการ, กระทรวง รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 127

ม.ป.ท. ม.ป.ป. 91 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สอง แผนกกรมศึกษาประจำศก 2452

ม.ป.ท. ม.ป.ป. 190 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สาม แผนกกรมศึกษาธิการ ประจำ

พระพุทธศก 2453 ม.ป.ท. ม.ป.ป. 116 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สี่ ประจำพระพุทธศก 2454 ม.ป.ท.

ม.ป.ป. 241 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ห้า ประจำพระพุทธศก 2455 ม.ป.ท.

ม.ป.ป. 189 หน้า

- กรรมการ, กระทรวง รายงานกระทรวงกรรมการ ฉบับที่ 6 ประจำปีพุทธศักราช 2456
ม.ป.ท. ม.ป.ป. 184 หน้า
- _____ รายงานกระทรวงกรรมการ ฉบับที่ 7 ประจำปีพุทธศักราช 2457 ม.ป.ท.
ม.ป.ป. 70 หน้า
- _____ รายงานกระทรวงกรรมการ ฉบับที่ 8 ประจำปีพุทธศักราช 2458 ม.ป.ท.
ม.ป.ป. 94 หน้า
- _____ รายงานกระทรวงกรรมการ ฉบับที่ 9 ประจำปีพุทธศักราช 2459 ม.ป.ท.
ม.ป.ป. 132 หน้า
- _____ รายงานกระทรวงกรรมการ ฉบับที่ 10 ประจำปีพุทธศักราช 2460 ม.ป.ท.
ม.ป.ป. 217 หน้า
- _____ รายงานกระทรวงกรรมการ ฉบับที่ 11 ประจำปีพุทธศักราช 2461 ม.ป.ท.
ม.ป.ป. 199 หน้า
- _____ รายงานกระทรวงกรรมการ ฉบับที่ 19 ประจำปีพุทธศักราช 2469 โสภณพิพรรฒ-
ธนากร 2471, 88 หน้า
- _____ รายงานกระทรวงกรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำปีพุทธศักราช 2470 กรมวิชาการ
2474, 47 หน้า
- _____ รายงานกระทรวงกรรมการ ฉบับที่ 21 ประจำปีพุทธศักราช 2471 กรมวิชา-
ธิการ 2474, 152 หน้า
- _____ รายงานการศึกษาของกระทรวงกรรมการ ประจำปีที่ 22 - 23 - 24
พุทธศักราช 2472-3-4 โรงเรียนชาห์มพิทักษ์สังเวช ม.ป.ป. 80 หน้า
- _____ รายงานการศึกษาของกระทรวงกรรมการ ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช วิทยานิพนธ์
อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2519, 321 หน้า อัดสำเนา
- _____ "ประกาศตั้งมณฑลปัตตานี" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 23 ลงวันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ.125

"ประกาศเปลี่ยนชื่อเมืองบางนราเป็นเมืองนราธิวาส" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 32

ลงวันที่ 10 มิถุนายน 2458

"ประกาศยุบรวมท้องที่บางมณฑลและบางจังหวัด" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 48 ลงวันที่

21 กุมภาพันธ์ 2474

ประสิทธิ์ เวชสวรรค์, พ.อ. กา. "แผน การศึกษาเพื่อบูรณาการของจังหวัดชายแดนภาคใต้
วิทยานิพนธ์ คณะรัฐประศาสนศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ 2509, 119 หน้า
 อักสำเนา

พรเพ็ญ อันตระกูล การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว (2453 - 2468) วิทยานิพนธ์ อ.ม.จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517,
 278 หน้า อักสำเนา

ทรงนางม เภาธรรมสาร การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อ.ม.จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2519, 389
 หน้า อักสำเนา

"พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 38 ลงวันที่
 23 กันยายน พ.ศ. 2464

"พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พระพุทธศักราช 2461" ราชกิจจานุเบกษา , เล่ม 35
 ลงวันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2461

"พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2476"

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 50 ลงวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2476

มหาดไทย, กระทรวง เทศาภิบาล เล่ม 7 แผ่นที่ 38 วันที่ 1 พฤษภาคม ร.ศ. 178

_____ "รายงานประจำปีราชการกระทรวงมหาดไทย จานวนพระพุทธรักกราช 2471

มณฑลปัตตานีของพระยาอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์" เทศาภิบาล เล่มที่ 30 ฉบับที่ 11 พ.ศ.

2473

มหาคไทย, กระทรวง "หลักรัฐประศาสน์นโยบายซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ วางไว้
สำหรับปฏิบัติราชการในมณฑลปัตตานี ลงวันที่ 6 กรกฎาคม 2466" เทศาภิบาล
เล่มที่ 29 แผ่นที่ 153 น.พ. 2468

มูญฮิด (นามแฝง) วิถีชีวิตมุสลิม วุฒิกรการพิมพ์ 2520, 110 หน้า

มูรอต มุฮตารี ทางสว่าง ส. วงศ์เสงี่ยม 2504, 113 หน้า

มุฮัมมัด อะฎียะฮ์ อัล-อับรอฮ์ การศึกษาในอิสลาม แปลโดย มุฮัมมัด อมีน บินกาซัน
อัล-ญิฮาด 2521, 113 หน้า

ระดิก ธานี นโยบายและการจัดการศึกษาภาคบังคับของไทยภายหลังการเปลี่ยนแปลงการ
ปกครอง (พ.ศ. 2475 - 2503) ปริณูณานิพนธ์ กทม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร 2522, 493 หน้า อักสำเนา

วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ แปลโดย นิจ ทองโสภิต สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514, 301 หน้า

วิเชียรศิริ, พระยา "พงศาวดารเมืองปัตตานี" ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 3 หน้า 1-
34 องค์การคำคุณุสภา 2506

_____ "พงศาวดารเมืองสงขลา" ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 หน้า 35 - 86
องค์การคำคุณุสภา 2506

วินัย สะมะฮุน การครองเรือนตามระบอบอิสลาม โดย บ. สะมะฮุน (นามแฝง)
วุฒิกรการพิมพ์ 2514, 92 หน้า

วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
2516, 210 หน้า

ศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก, มหาวิทยาลัย ศูนย์สุโขทัยศึกษา จารึกสุโขทัย 2520,
115 หน้า อักสำเนา

ศิลปากร, กรม คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดาร
กรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ พิมพ์ครั้งที่ 2 คลังวิทยา 2515, 472 หน้า

ศิลปากร, กรม เอกสารของหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีอยุธยา พ.ศ. 2151 - 2165 และ
พ.ศ. 2167 - 2185 แปลโดย นันทา สุกกุล โรงพิมพ์คุรุสภา 2513, 292 หน้า
 ศึกษาธิการ, กระทรวง ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435'-2507 โรงพิมพ์คุรุสภา
 2507, 1133 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 12 ประจำปีพุทธศักราช 2462 ม.ป.พ.
 ม.ป.ป. 132 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 13 ประจำปีพุทธศักราช 2463 ม.ป.ท.
 ม.ป.ป. 35 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 14 ประจำปีพุทธศักราช 2464 ม.ป.ท.
 ม.ป.ป. 46 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 15 ประจำปีพุทธศักราช 2465 ม.ป.ท.
 ม.ป.ป. 77 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 16 ประจำปีพุทธศักราช 2466 ม.ป.ท.
 ม.ป.ป. 65 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 17 ประจำปีพุทธศักราช
 2467 โสภณพิพรรฒนาการ 2470, 59 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 18 ประจำปีพุทธศักราช 2468
 อักษรนิติ 2471, 66 หน้า

ศึกษาธิการเขต 2 ยะลา, สำนักงาน รายงานผลการปฏิบัติงานและสถิติการศึกษาของ
โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลามเขตการศึกษา 2 ประจำปีงบประมาณ 2522, 75 หน้า
 อิศำเนา

ส่ง สุนทรธรรม "สามจังหวัดภาคใต้ : กลิ่นเลือดยังไผ่สิ้น" สยามนิกร 121 : 33 -
 36 ตุลาคม 2522

สมชัย อนุমানราชชน อัลอิสลาม วงศ์แสงยมการพิมพ์ 2516, 238 หน้า

สมโชติ อ๋องสกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี (พ.ศ. 2449 - 2474)

ปริญาณิพนธ์ กต.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2521, 431 หน้า
อัครสาเนา

สมาน มาลีพันธุ์ อุดมธรรมแห่งอิสลาม วุฒิกรการพิมพ์ 2513, 187 หน้า

สายจิตต์ เหมินทร์ การเสียดรัฐไทรบุรี กลันตัน ตรัง กานู และปูลิส ของไทยให้แก่อังกฤษ
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย 2507, 388 หน้า อัครสาเนา

สำนักนายกรัฐมนตรี คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ การศึกษาในจังหวัดปัตตานี ยะลา
และนราธิวาส 2518, 80 หน้า อัครสาเนา

_____ สถิติประชากรผู้ไม่รู้หนังสือของประเทศไทย พ.ศ. 2490 - 2523

ธนประคิษฐ์การพิมพ์ 2520, 64 หน้า

สุภรณ์ วัชรศิริธรรม ผู้รวบรวม "เรื่องจัดการศึกษามณฑลปัตตานี บันทึกคำแนะนำโดย
เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี" ใน ปริทัศน์หนังสือหายาก หน้า 90 หน่วยงานห้องสมุด
กองตำรา กรมวิชาการ 2516

อับดุลเลาะ ลออแมน อิสลามในเอเชียอาคเนย์และตะวันออกไกล โดย อ.ลออแมน
(นามแฝง) วุฒิกรการพิมพ์ 2518, 126 หน้า

อัลบาร บี "ผลงานของอูละมาอู - ที่มีชื่อ" อัล-ญิฮาด 94 : 15 - 22 มีนาคม
2520

_____ "ผลงานของอูละมาอู - ที่มีชื่อ" อัล-ญิฮาด 95 : 47 - 52 เมษายน-
2520

_____ "ผลงานของอูละมาอู ที่มีชื่อ" อัล-ญิฮาด 96 - 97 : 44 - 46 พฤษภาคม-
มิถุนายน 2520

อารง สุทธาศาสตร์ ปัญหาความขัดแย้งในสี่จังหวัดภาคใต้ กรุงเทพมหานครการพิมพ์ 2519,
253 หน้า

อาลี อีซา การมีภรรยาหลายคนในอิสลาม มงคลการพิมพ์ 2512, 64 หน้า

_____ อิสลามกับการศึกษา ทวงทีการพิมพ์ 2520, 84 หน้า

Teeuw, A. and D.K. Wyatt Hikayat Patani: The Story of Patani The Hague,
Martinus Nijhoff, 1970, 2 v.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์

พระพุทธศักราช 2461

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทพรหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า บัดนี้เป็นกาลสมควรจะจัดวางการปกครองโรงเรียนราษฎร์ทั่วพระราชอาณาจักร และชำระรื้อยกรงบทกกฎหมายข้อบังคับสำหรับโรงเรียนราษฎร์นั้นวางลงไว้ให้เป็นระเบียบ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ตราพระราชบัญญัติขึ้นไว้สืบไปดังนี้

มาตรา 1 พระราชบัญญัตินี้ได้ชื่อว่า "พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์" และให้ใช้เป็นกฎหมายจำเเดิมแต่วันที่ 1 เดือนกรกฎาคม พระพุทธศักราช 2461 ฯ

มาตรา 2 บทวิเคราะศัพท์ในพระราชบัญญัตินี้ คำว่า "โรงเรียน" ย่อมหมายความว่าเฉพาะโรงเรียนราษฎร์ นอกจากโรงเรียนรัฐบาลกล่าวคือ สถานที่อันเอกชนคนใดคนหนึ่งให้ศึกษาแก่หมู่นักเรียน

คำว่า "นักเรียน" ย่อมหมายความว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้มายังโรงเรียนนั้นเพื่อประสงค์จะรับศึกษา

คำว่า "ผู้จัดการโรงเรียน" ย่อมหมายความว่า บุคคลผู้เกี่ยวาร่วมมือกับบุคคลอื่น เป็นผู้รับผิดชอบและชอบสำนองในการเปิดและการดำรงอยู่แห่งโรงเรียนราษฎร์

คำว่า "ครูใหญ่" ย่อมหมายความว่า บุคคลผู้รับผิดชอบสำนองจัดการพแนกสั่งสอนวิชาของโรงเรียน และเป็นหัวหน้าครอบงำครูทั้งหลายในโรงเรียนนั้น ถ้าแม้ว่าในโรงเรียนใดมีครูแต่ผู้เดียว ครูนั้นให้ถือว่าเปนครูใหญ่

คำว่า "ครู" ย่อมหมายความว่า บุคคลผู้ให้ศึกษาในโรงเรียนราษฎร์

คำว่า "ศาล" ย่อมหมายความว่า ศาลยุติธรรมพแนกแพ่ง ซึ่งเป็นกระทรวงศาลได้พิจารณาคดีในอาณาเขตที่โรงเรียนมีอยู่ฤาจะไต่ตั้งขึ้น ฯ

ลักษณะที่ 1 การตั้งและเปิดโรงเรียนราษฎร์

มาตรา 3 บุคคลจะพึงตั้งโรงเรียนได้ เมื่อมาประกอบพร้อมด้วยลักษณะดังนี้

คือ

(1) เป็นผู้มิใช่อายุไม่ต่ำกว่า 20 ปีบริบูรณ์

(2) เป็นผู้ยังไม่เคยต้องโทษตามประมวลอาญา เพราะความผิดฐานชบถประทุษร้ายต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแลแผ่นดิน ผิดฐานอาพรางในสัตยาธิฐานฟ้องเท็จ ทำพยานเท็จ ผิดฐานเป็นโจรสล่องสุ่มคุ่มเข้าเป็นอันฉู้ ผิดฐานปลอมเงินปลอมบัตรตราสาร ผิดฐานฉ้อโกงสมภาร ข่มขืนทำชำเราทำอนาจาร ผิดฐานทำกุมารในครรภ์ให้ตก ผิดฐานเป็นโจรลักฉกฉีชิงปล้นสคมภสสค ผิดฐานกรรโชกฉ้อฉลยักยอกทรัพย์ ฤารับของโจรแต่มาตราใดมาตราหนึ่ง

(3) เป็นผู้ปราศจากข้อรังเกียจคัดค้านเพราะมีชื่อเสียงฉ้อฉลเป็นมลทิน ล่วงกลิตสมภาร เหน็บานว่าไม่เป็นที่สมควรจะวางใจมอบกุลบุตรให้เพื่ออบรมศึกษาได้

มาตรา 4 บุคคลอันจะพึงตั้งเป็นครูใหญ่ได้ ถ้าว่า (1) เป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยลักษณะที่ไว้กว้างไว้ในบทมาตราสำหรับผู้จัดการโรงเรียน กับทั้ง (2) เป็นผู้ได้รับประกาศนียบัตรประโยคครูมูล ถ้าใบสำคัญชั้นมัธยมปีที่ 6 แห่งโรงเรียนรัฐบาล ถ้าเป็นผู้ได้รับประกาศนียบัตรอย่างอื่น ถ้าประกอบด้วยคุณวุฒิเหน็บานนั้น อันเสนาบดีธรรมการจะได้สำแดงรับรองว่าเทียบเท่ากับประกาศนียบัตรแห่งโรงเรียนรัฐบาลได้ แต่ว่าในผู้ที่ได้รับเทียบประกาศนียบัตรเทียบคุณวุฒินี้จะต้องมีความรู้ภาษาไทยพูดได้พอประมาณด้วย

มาตรา 5 ให้เสนาบดีกระทรวงธรรมการแจ้งความด้วยจดหมายแก่ผู้จัดการโรงเรียนทั้งหลายบรรดาซึ่งมีอยู่ในขณะเมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ว่า ถ้ามีความจำนงจะคงดำรงโรงเรียนสืบไป จะต้องปฏิบัติตามบทพระราชบัญญัตินี้ให้บริบูรณ์ แลให้บอกความจำนงแก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการภายในกำหนด 2 เดือน นับแต่วันที่ได้ทราบจดหมายแจ้งความนั้น ฯ

มาตรา 6 ผู้ใดจำนองจะตั้งโรงเรียนขึ้น จะต้องแจ้งความจำนง กังนัณแก่
 เสนาบดีกระทรวงธรรมการก่อนที่จะเปิดโรงเรียนให้ศึกษาอย่างน้อย 2 เดือน ฯ

มาตรา 7 ถ้าโรงเรียนตั้งอยู่แล้ว ว่าจะตั้งขึ้นใหม่ขณะที่ภายนอกพระนคร ภา
 นอกจังหวัดชนบุรี ให้ส่งคำแจ้งความแก่งานกรมการประจำจังหวัดแลแก่ผู้ว่าราชการ
 ภาครบาลจังหวัดนั้น ๆ เพื่อจะได้นำส่งต่อไปยังเสนาบดีกระทรวงธรรมการตามระเบียบ
 ราชการพร้อมกับความเห็นของเจ้านาที่นั้น คำแจ้งความให้ทำตามแบบอันเสนาบดีกระทรวง
 ธรรมการได้วางไว้ แลให้ส่งลงระเบียบจดหมายโดยทางไปรษณีย์

มาตรา 8 คำแจ้งความนั้นให้มีข้อความดังนี้ คือ

ชื่อตัว ชื่อสกุล อายุ สำนักอาศัย และสัญชาติของผู้จัดการโรงเรียน
 ชื่อตัว ชื่อสกุล อายุ สำนักอาศัย สัญชาติของครูใหญ่ แลมี

ประกาศนียบัตรอย่างไร

บอกบรรยายซึ่งพื้นที่ถิ่นฐานบ้านเรือนโรงเรียนแลบริเวณที่ตั้งโรงเรียนอยู่แล้วภา
 ที่จะได้ตั้งขึ้น

บอกบรรยายประเภทแห่งการศึกษาซึ่งให้อยู่กี่ปี ซึ่งตั้งใจว่าจะให้กี่ปีเป็น
 ความประสงค์ของผู้จัดการโรงเรียนนั้น คือว่า

- (1) จะให้ศึกษาแก่นักเรียนชายฤาหญิง ฤาทั้งชายแลหญิง
- (2) จะจำกัดให้ศึกษาเฉพาะแต่ผู้มีอายุอ่อนแก่ที่กำหนดไว้เพียงไร
- (3) จะให้สามัญศึกษาเป็นวิชาสารพัดทั่วไป ฤาวิสามัญศึกษาเฉพาะวิชา

ชนิดใดชนิดหนึ่ง เช่นว่าสอนภาษาต่างประเทศภาษาใดภาษาหนึ่ง ฤาสอนศิลปศาสตร์
 อย่างใดอย่างหนึ่ง

จำนวนครูซึ่งผู้จัดการโรงเรียนใช้อยู่ ฤาตั้งใจจะใช้สำหรับการศึกษาใน
 โรงเรียนของตนนั้น

มาตรา 9 เสนาบดีกระทรวงธรรมการอาจจะคัดค้านในการจะดำรงโรงเรียนอยู่
 ภาในการจะเปิดโรงเรียนใหม่ได้ โดยมีจดหมายตอบส่งไปตามระเบียบราชการ เพื่อบอก
 แก่ผู้ส่งคำแจ้งความนี้ให้ทราบเหตุที่หยิบยกขึ้นคัดค้านนั้น

ฝ่ายโรงเรียนซึ่งมีอยู่แล้ว กราบไถเสนาบดีกระทรวงธรรมการยังมีได้
บอกคัดค้านให้แจ้ง โรงเรียนก็ดำรงอยู่ได้ตราบนั้น

ฝ่ายโรงเรียนที่จะเปิดใหม่ ถ้าเสนาบดีกระทรวงธรรมการมีได้บอกคัดค้าน
ให้แจ้งภายใน 2 เดือน นับแต่วันที่ไต่สงคาแจ้งความลงรูปไปรษณีย์ส่งไปแล้ว จะเปิด
โรงเรียนนั้นก็ไต่เถียว ๆ

มาตรา 10 การคัดค้านไม่ให้คงดำรงโรงเรียนอยู่ก็ดี คัดค้านไม่ให้เปิดโรงเรียน
ใหม่ก็ดี จะพึงทำได้เฉพาะอาศรัยเหตุสมควรดังนี้ คือ

ถ้าว่าค่าแรงความของผู้จ้างจะคงดำรงโรงเรียนอยู่ ถ้าจะเปิดโรงเรียน
ใหม่บกร่องไม่บริบูรณ์ตามพระราชบัญญัตินี้ ถ้าเป็นที่เคลื่อนแคลงว่าจะแถมเท็จ

ถ้าว่าผู้จัดการก็ดี ครูใหญ่ก็ดี ไม่ประกอบด้วยคุณลักษณะสมบัติอันบังคับไว้
โดยพระราชบัญญัตินี้ในมาตรา 3 และมาตรา 4 เพื่อเป็นผู้สมควรจะตั้งโรงเรียนได้

ถ้าว่าสถานที่ตั้งโรงเรียนมีอยู่แล้ว ถ้าที่จะตั้งขึ้นใหม่ไม่สมควรโดยสภาพ
เป็นปฏิปักษ์แก่การศุขาภิบาลฯ

มาตรา 11 เมื่อผู้จ้างจะดำรงโรงเรียน ถ้าจะเปิดโรงเรียนใหม่ได้ทราบค่า
คัดค้านแล้ว ผู้นั้นจะพึงดำรงโรงเรียนอยู่ได้ ถ้าจะเปิดโรงเรียนได้ ต่อเมื่อได้ปฏิบัติ
ตามคำสั่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการให้เพียงพอสมกับที่ไต่ชี้แจงให้จัดแปลงแก้ไข จนได้ถอน
คำคัดค้านนั้นแล้ว ถ้ามิฉะนั้นต่อเมื่อศาลได้ชี้ขาดตัดสินว่าคำคัดค้านนั้นไม่มีมูลที่ชอบ ๆ

มาตรา 12 ผู้จ้างจะดำรงโรงเรียน ถ้าจะเปิดโรงเรียนใหม่ ยังไม่นับว่าได้
ปฏิบัติตามคำสั่งแจ้งของเสนาบดีกระทรวงธรรมการให้เพียงพอสมกับความแห่งบรรพมาตรา
จนกว่าจะได้รับความเป็นลายลักษณ์อักษรถอนคำคัดค้านแต่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ
นั้นแล้ว ๆ

มาตรา 13 ถ้าผู้จ้างจะดำรงโรงเรียน ถ้าจะเปิดโรงเรียนใหม่ ยื่นคำร้อง
ขอให้ศาลวินิจฉัยว่าคำคัดค้านนั้นไม่มีมูลสมควรดังนี้ ให้ส่งสำเนาคำร้องแก่เสนาบดีกระทรวง
ธรรมการฉบับหนึ่ง

โรงเรียนนั้นจะคงดำรงอยู่ถ้าจะเปิดใหม่ไม่ได้ จนกว่าศาลจะได้ตัดสินคดีเป็นที่สุดว่าให้คงดำรงอยู่ให้เปิดดังนั้นได้ แต่ศาลมีอำนาจในระหว่างพิจารณาชั้นใดชั้นหนึ่ง เพื่อออกคำสั่งผ่อนให้โรงเรียนคงดำรงอยู่ชั่วคราวให้เปิดโรงเรียนได้ชั่วคราว

ลักษณะที่ 2 การครอบงำโรงเรียนราษฎร์

มาตรา 14 ในโรงเรียนราษฎร์ที่พระราชอาณาจักร ผู้จัดการโรงเรียนจำจะต้องจัดสอนนักเรียน

(1) ให้อ่านเขียนและเข้าใจภาษาไทยได้โดยคล่องแคล่วพอสมควร

(2) ให้ได้ศึกษาน่าที่ของพลเมืองที่ดี ปลูกความจงรักภักดีในกรุงสยาม แลความรู้แห่งภูมิประเทศ รวมทั้งพงศาวดารคานาลเมืองแลภูมิศาสตร์ด้วยเป็นอยางน้อย แต่เสนาบดีกระทรวงธรรมการจะยกเว้นการบังคับให้สอนวิชาเช่นนี้ได้แก่ โรงเรียนใดโรงเรียนหนึ่ง ซึ่งเป็นโรงเรียนมิได้สอนวิชาสามัญทั่วไป หากเป็นโรงเรียนตั้งขึ้นด้วยมุ่งหมายเฉพาะจะสอนแต่ภาษาต่างประเทศภาษาใดภาษาหนึ่ง ถ้ามุ่งเฉพาะศิลปศาสตร์อย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ

มาตรา 15 เมื่อในโรงเรียนใดจะเปลี่ยนตัวผู้จัดการ ภาครุใหญ่อาจตั้งใครแทนที่ถ้าจะย้ายสถานที่โรงเรียน ให้บอกแจ้งการเปลี่ยนสับถ้ายายที่เช่นนั้นโดยพิศดาร ครองแก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการด้วยจดหมายส่งส่งรูปเขียนไปรษณีย์ ถ้าเมื่อเป็นโรงเรียนอยู่นอกเขตพระนครนอกจังหวัดชลบุรี ก็ให้ส่งทางเจ้าพนักงานตามระเบียบราชการ

ถ้าเสนาบดีกระทรวงธรรมการพิจารณาเห็นว่า เพราะเหตุเปลี่ยนสับตัวบุคคลก็ดี เหตุย้ายที่ก็ดี จะทำให้สภาพโรงเรียนนั้นผิดแผกไปไม่บริบูรณ์อยู่ตามลักษณะบัญญัติ เสนาบดีกระทรวงธรรมการจะบอกชี้แจงด้วยลายลักษณ์อักษรแก่ผู้จัดการโรงเรียนตามระเบียบ ว่าขอคัดค้านไว้โดยชัดเจนมียให้เปลี่ยนสับตัวถ้ายายที่นั้นได้

ถ้าภายในเดือนหนึ่งแต่เวลาที่บอกคัดค้านแล้วนั้น ผู้จัดการโรงเรียนมิได้ปฏิบัติตามคำชี้แจงให้เพียงพอ จนได้ถอนคำคัดค้านนั้นแล้วไซ้ เสนาบดีกระทรวงธรรมการจะสั่งให้ปิดโรงเรียนเสียชั่วคราว ถ้าให้ปิดเสียตลอดกาลก็ได้ คำสั่งเช่นนี้ให้บังคับได้ทันที

ในการนี้ผู้จัดการโรงเรียนอาศรมใหญ่จะร้องขอให้ศาลวินิจฉัยว่า ค่าศักคานฤคำสั่งให้ปิดโรงเรียนนั้นไม่มีมูลสมควรก็ร้องโต้ตามทำนอง ๆ

มาตรา 16 เมื่อผู้จัดการโรงเรียนตั้งผู้ใดเป็นครู ให้แจ้งความด้วยจดหมายส่งลงรูปไปรษณีย์ ตรงไปยังเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ถ้าเมื่อเป็นโรงเรียนอยู่นอกพระนคร นอกจังหวัดชลบุรี ให้ส่งจดหมายแจ้งความนั้นแก่เจ้าพนักงานตามระเบียบราชการ ในคำแจ้งความนั้นให้บอก ชื่อตัว ชื่อสกุล อายุ ส่วนักอาศรมย์ แลสัญชาติของผู้ที่ตั้งเป็นครูนั้น ถ้าได้รับประกาศนียบัตร ถ้ามีคุณวุฒิอื่นใดก็ให้บอกมาด้วย ๆ

มาตรา 17 เสนาบดีกระทรวงธรรมการจะแจ้งความด้วยลายลักษณ์อักษรตามระเบียบราชการแก่ผู้จัดการโรงเรียน ว่าขอให้ถอนครูคนใดคนหนึ่งออกเสียได้ แต่เฉพาะอาศรมย์เหตุดังนี้ คือ

- (1) ถ้าครูคนนั้นเป็นพริ้มลทินตามบทมาตรา 3 ตอน (2) แล (3)
- (2) ถ้าครูคนนั้นพิสูจน์ไม่ได้ว่ามีความรู้ภาษาไทยแก่ที่ควรใช้ในการสอน

ตนจะสั่งสอน

ถ้าผู้จัดการโรงเรียนไม่ถอนครูนั้นออกเสีย ภายในเดือนหนึ่งนับแต่เวลาได้รับคำแจ้งความ เสนาบดีกระทรวงธรรมการจะร้องขอให้ศาลเจ้าข้าคัดลิมบังคับให้ถอนครูนั้นออกเสียได้ ๆ

มาตรา 18 ให้ผู้จัดการโรงเรียนรายวันส่งรายงานปีละครั้ง แก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ รวมใจความดังนี้ คือ

(1) จำนวนครูกับทั้งจำแนกชื่อตัว ชื่อสกุล อายุ ส่วนักอาศรมย์แลสัญชาติเรียงตัวไป

(2) จำนวนนักเรียน

(3) จำนวนนักเรียนที่สอบไล่วิชาได้ ถ้าแลคนใดได้รับประกาศนียบัตรชั้นใด ก็ให้บอกรายงานให้แจ้งด้วย ๆ

มาตรา 19 เสนาบดีกระทรวงธรรมการมีอำนาจจะห้ามไม่ให้ใช้สมุดหนังสือเล่มใดเล่มหนึ่งเป็นเครื่องศึกษาในโรงเรียน ซึ่งพิจารณาเห็นว่าเป้นทำนองฝ่าฝืนคลองคิดสมาจารอันถึงงาม ถาขัดต่อความสงบราบคาบแห่งประชา ถาเกลือกกว่าจะจงใจกลุ่บุตรให้ฟุ้งสร้านเลียมรยาทเมื่อจะห้ามสมุดหนังสือเล่มใด จะได้ลงโฆษณาบื้อชื่อสมุดหนังสือเล่มนั้นประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ฯ

มาตรา 20 การตรวจโรงเรียนราษฎรตกเป็นหน้าที่แก่เจ้าพนักงานของรัฐบาลผู้มีตำแหน่งดังว่าไว้นี้ คือ

(1) ผู้ตรวจธรรมศา ำค้แก่อธิบดีกรมศึกษาธิการ เจ้ากรมสาขาแห่งกรมศึกษาธิการ ขาหลวงตรวจการศึกษาประจำภาค ธรรมการมณฑล ธรรมการจังหวัด แลพนักงานตรวจการศึกษาประจำแขวงแห่งกระทรวงธรรมการ กับทั้งอุปราช สมุหเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการอาณครบาลจังหวัด

(2) ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ซึ่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ จะได้แต่งตั้งไปเป็นพิเศษตามที่พิจารณาเห็นสมควร ฯ

มาตรา 21 ผู้ตรวจการศึกษาทั้งหลายนี้ มีหน้าที่จะสอดส่องไต่สวนว่าค่าแจ้งความอันผู้จำนงจะเปิดโรงเรียน ถาผู้จัดการโรงเรียนไดยื่นมานั้นถูกต้องสมจริงอาฉนใด แลว่าสถานที่โรงเรียนนั้นสมควรชอบด้วยลักษณะสุขาภิบาลอาฉนใด ให้ทารายงานบอกเหตุการณ์ทั้งนี้แกเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เพื่อว่าได้ทราบตระหนักแล้ว จักไคสามารถวินิจฉัยว่าจะควรหยิบยกเหตุขึ้นคัดค้านมิให้คงคำรงมิให้เปิด ถามีให้จัดการโรงเรียนนั้นสืบไปได้ ฯ

มาตรา 22 อำนาจแลหน้าที่แห่งผู้ตรวจการศึกษามีดังนี้ คือ

(1) ตรวจสอดส่องควาโรงเรียนอันไคเปิดจัดตั้งโดยลักษณะซึ่งผู้จัดการโรงเรียนไคแจ้งความไว้ฉนใด มิไคแปรผันไปจากลักษณะนั้น

(2) ตรวจสอดส่องควาสถานที่โรงเรียนยังคงรักษาอยู่ชอบด้วยลักษณะสุขาภิบาลเป็นอันดี

(3) ตรวจสอดส่องควาครูใหญ่แลครูทั้งหลาย มีความรู้ภาษาไทยเพียงพอสมแก่ความต้องการแห่งพระราชบัญญัตินี้ แลว่าได้สอนภาษาไทยแก่นักเรียน พร้าสอนนักเรียน

ในความรักแลความรักรัฐมิประเทศสยามตามบทพระราชบัญญัติที่วางไว้

(4) ตรวจสอบการสอนในวิธีจัดการโรงเรียน ถ้าในการฝึกสอนทั่วไป ไม่ให้มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งฝ่าฝืนคลองกิลสมาจารอันดีงาม ขัดต่อความสงบแห่งประจักษ์ ฝ่าฝืนกฎหมายพระราชอาณาจักร ฯ

มาตรา 23 ผู้ตรวจการศึกษาทั้งหลายจะเข้าไปตรวจโรงเรียนราษฎร์ได้ทุกเมื่อ แลผู้จัดการโรงเรียนครูใหญ่ครูน้อย จำจะต้องรับแลยินยอมให้ความสะดวกโดยควรแก่การตรวจทุกประการ ฯ

มาตรา 24 ให้เสนาบดีกระทรวงธรรมการทำระเบียบโรงเรียนราษฎร์ไว้ให้ถูกต้องเป็นหลักบัญญัติ ให้มีข้อความพิสดารว่าด้วยการเปิดโรงเรียน คงดำรงแลจัดการโรงเรียน แลทั้งเหตุให้ปิดเลิกโรงเรียนด้วย ฯ

ลักษณะที่ 3 การปิดเลิกโรงเรียน

มาตรา 25 เสนาบดีกระทรวงธรรมการมีอำนาจจะสั่งให้ปิดเลิกโรงเรียนชั่วคราว ถ้าปิดตลอดกาลได้ เพราะอาศรัยกรณีเหตุใดเหตุหนึ่ง มีประการดังนี้ คือ

(1) ถ้าโรงเรียนคงดำรงอยู่แต่เปิดขึ้นใหม่ โดยฝ่าฝืนต่อพระราชบัญญัตินี้
(2) ถ้าได้เปลี่ยนตัวผู้จัดการโรงเรียนถ้าครูใหญ่ ย้ายสถานที่โรงเรียน โดยฝ่าฝืนต่อพระราชบัญญัตินี้

(3) ถ้าผู้จัดการโรงเรียนก็ดี ครูใหญ่ก็ดี มาบกพร่องไม่บริบูรณ์ด้วยคุณลักษณะต้องตามพระราชบัญญัติ (มาตรา 3 แล 4)

(4) ถ้าปรากฏจากรายงานของผู้ตรวจการศึกษาว่า สถานที่โรงเรียนนั้นมิได้สมควร ถ้าเกลือกกว่าจะเป็นที่ก่อโรคภัยอันตรายแก่ความผาสุกของนักเรียนถ้าครูทั้งหลายแลเมื่อผู้จัดการโรงเรียนได้รับคำแนะนำเป็นลายลักษณ์อักษรให้จัดทำสถานที่นั้นให้กลับคืนดีดังเดิม ถ้าให้ย้ายโรงเรียนไปตั้งในที่อื่นภายในเวลาอันสมควรแล้ว ก็ไม่ทำตามคำแนะนำนั้น

(5) ถ้าปรากฏจากรายงานของผู้ตรวจการศึกษา ว่าผู้จัดการโรงเรียน กิติ คุรุใหญ่กิติ มิได้นำพาพระราชาบัญญัตินี้ ในข้อที่บังคับให้สอนภาษาไทย ให้พร่ำสอน ความรักแฉความรุ้ภูมิประเทศสยาม ถ้าว่ายังขึ้นใช้สมุดหนังสือต้องห้าม และผู้จัดการ โรงเรียนได้รับคำทวงหักดักเตือนเป็นลายลักษณอักษรให้ปฏิบัติตามบทพระราชาบัญญัติภายใน กำหนด 1 เดือนแล้ว ก็ยังมีไต่ทำตามนั้น

(6) ถ้าผู้จัดการโรงเรียนมิได้แจ้งความในการตั้งครู เป้ามิได้นำพาเชื้อพัง คำศาลพิพากษาคดีเป็นที่สุด ซึ่งสั่งบังคับให้ถอนครูคนใดคนหนึ่งออกเสีย คำสั่งของเสนาบดีกระทรวงธรรมการให้ปิดโรงเรียนเสียทั้งนี้ ให้บังคับ ได้ทันที

ในการนี้ ผู้จัดการโรงเรียนฤาครูใหญ่จะร้องขอให้ศาลวินิจฉัยว่าคำสั่งให้ ปิดโรงเรียนนั้นไม่มีมูลสมควร และขอให้เพิกถอนคำสั่งบังคับนั้นเสีย ก็ให้ร้องไต่ตามหาตนเอง

มาตรา 26 ในเมื่อเกิดความไร้ระเบียบซึ่งอาจเป็นภัยอันตรายแก่ความผาสุกแห่ง นักเรียนฤาครูทั้งหลาย เสนาบดีกระทรวงธรรมการมีอำนาจสั่งให้ปิดโรงเรียนราษฎรชั่วคราว ได้ทันที เพียงเวลากำหนดไม่เกิน 1 เดือน คำสั่งเช่นนี้ถ้ามีเหตุจะต้องขยายเวลาต่อ ออกไป ก็อาจสั่งซ้ำได้เพียงอีก 1 เดือนเท่านั้น ฯ

ลักษณะที่ 4 โรงเรียนอนุบาล

มาตรา 27 โรงเรียนอนุบาลเป็นโรงเรียนที่ประสงค์มุ่งเอาการเลี้ยงดูเด็กอายุ อ่อน ๆ เป็นใหญ่ และสอนเด็กให้รู้หนังสือเขียนรู้นับไปพลางในระหว่างเวลานั้นด้วย

ในโรงเรียนเช่นนี้ ครูบุคลากรโรงเรียนไม่ต้องมีประกาศนียบัตรอย่างไรก็ ควรเป็นได้ ฯ

มาตรา 28 แต่ในความข้ออื่นแห่งพระราชาบัญญัตินี้ ที่ว่าด้วยการครอบงำ การเปิดแฉการปิดโรงเรียนกิติ แฉการกษากิบาลกิติ ให้พึงอนุโลมใช้บังคับแก่โรงเรียน อนุบาลนี้โดยมากที่สุดแต่ที่จะควรเป็นไปได้ ฯ

ลักษณะที่ 5 วิธีพิจารณาแดงโทม

มาตรา 29 ในการพิจารณาการร้องคดีพิพาทด้วยการเปิด ถ้าปิดโรงเรียนก็ดี ด้วยการให้ออนครูออกก็ดี ทางพึงให้โอกาสแก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ แด่แก่บัณฑิต ผู้มีประโยชน์ใกล้เคียงกับคดีนั้น เพื่อให้นำพยานหลักฐานมาพิสูจน์ตามที่ศาลเห็นสมควร และ พึงกรรมไต่แย้งทั้ง 2 ฝ่ายก่อนแล้วจึงพิพากษา ฯ ส่วนนวนคดีเช่นนั้นให้ปิดตราแดง เร่ง พิจารณาข้ามลำดับเลขอย่างคดีอื่น ตามกระบวนการพิจารณาความแพ่งได้ ฯ

มาตรา 30 ผู้จัดการโรงเรียน ครูใหญ่ ครูใหญ่วรรณบาลคนใดไม่นำพาไม่ พึงคำสั่งบังคับฝ่ายธุรการที่รอบรู้ก็ดี ถ้าขึ้นขัดคำสั่งพิพากษาเป็นที่สุดในการปิดโรงเรียนชั่วคราว ถ้าปิดตลอดกาล ๒๔ ชั่วโมงในการให้ออนครูออกก็ดี ผู้นั้นมีความผิดของรางวัลโทษจำคุกไม่เกิน 1 เดือน ถ้าปรับไม่เกิน 100 บาท ถ้าทั้งจำปรับทั้ง 2 สถาน

บุคคลผู้ใดทรยศคำสั่งบังคับฝ่ายธุรการ ถ้าคำพิพากษาของศาลแล้วเป็น ใจอุกหนุนผู้จัดการโรงเรียนครูใหญ่ครูน้อย อาจารย์ อนุบาล ให้ทำผิดประการใดประการหนึ่ง ซึ่งกล่าวไว้ในเบื้องบนนี้ ท่านว่าผู้นั้นมีความผิดของรางวัลโทษจำคุกไม่เกิน ๖ เดือน

มาตรา 31 บุคคลผู้จวนจะเปิดโรงเรียนคนใด ถ้าผู้จัดการโรงเรียนคนใดจงใจ ฉ้อพรางให้การเท็จในคำขังความ ซึ่งท่านบัญญัติบังคับไว้ว่าให้ส่งแก่เสนาบดีกระทรวง ธรรมการ ผู้นั้นมีความผิดของโทษปรับไม่เกิน 50 บาท ฯ

มาตรา 32 ผู้ใดจงใจขัดขวางต่อผู้ตรวจการศึกษาในการปฏิบัติ นำที่ผู้นั้นมีความ ผิดของโทษปรับไม่เกิน 50 บาท ฯ

มาตรา 33 การฟ้องเอาโทษผู้กระทำความผิดตามพระราชบัญญัตินี้ ให้เป็นหน้าที่ของ พนักงานอัยการฝ่ายเดียว ฯ

ประกาศ ณ วันที่ 5 เดือนมิถุนายน พระพุทธศักราช 2461

พิมพ์ : ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 35 ลงวันที่ 9 มิถุนายน 2461 หน้า 110-

ภาคผนวก ข.

พระราชบัญญัติประถมศึกษา

พระพุทธศักราช 2464

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า บัดนี้เป็นกาลสมควรจะจัดประถมศึกษาให้แพร่หลาย และให้เจริญยิ่งขึ้นในพระราชอาณาจักรและร้อยกรองบทกฎหมาย ข้อบังคับสำหรับประถมศึกษาวางลงไว้ให้เป็นระเบียบ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติประถมศึกษาไว้สืบไปดังนี้

มาตรา 1 พระราชบัญญัตินี้ให้ชื่อว่า "พระราชบัญญัติประถมศึกษา
พระพุทธศักราช 2464"

มาตรา 2 พระราชบัญญัตินี้ให้ใช้เป็นกฎหมายจำเดิมแต่วันที่ 1 ตุลาคม, พระพุทธศักราช 2464 แม้กระนั้นก็ดีให้ใช้แต่ละเพาะอำเภอและตำบลที่ออกชื่อไว้ในบัญชีข้างท้ายนี้

เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการมีอำนาจที่จะทำบัญชีเพิ่มเติม เพื่อขยายการใช้ในตำบลและอำเภออื่น ๆ ได้อีกต่อไป เมื่อเห็นว่าเป็นการสมควรที่จะทำดังนี้

มาตรา 3 บทพิเคราะห์ศัพท์ในพระราชบัญญัตินี้

คำว่า "โรงเรียนประถมศึกษา" หมายความว่า ทั้งโรงเรียนรัฐบาล
โรงเรียนประชาบาล และโรงเรียนราษฎร์

คำว่า "โรงเรียนรัฐบาล" หมายความว่า โรงเรียนประถมศึกษาที่
กระทรวงศึกษาธิการตั้งและดำรงอยู่ได้ด้วยเงินในงบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการทั้งสิ้น

คำว่า "โรงเรียนประชาบาล" หมายความว่า โรงเรียนประถมศึกษาที่
ประชาชนอำเภอหนึ่งหรือตำบลหนึ่งตั้งและดำรงอยู่ด้วยทุนทรัพย์ของตนเอง หรือที่
นายอำเภอตั้งขึ้นและดำรงอยู่ด้วยทุนทรัพย์ของประชาชนที่ว่านั้น อยู่ในความดูแลของ
กระทรวงศึกษาธิการ ในหมู่บ้านหนึ่งหมู่เดียวกัน หรือตำบลหนึ่งตำบลเดียวกัน จะตั้ง
และดำรงโรงเรียนประชาบาลอยู่มากกว่าโรงเรียนหนึ่งก็ได้ ถ้าเป็นการจำเป็น

คำว่า "โรงเรียนราษฎร์" หมายความว่าโรงเรียนประถมศึกษาที่บุคคล
 คนเดียวหรือหลายคนรวมกันตั้งและดำรงอยู่ตามพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์
 คำว่า "เด็ก" หมายความว่าทั้งเด็กชายและเด็กหญิงไม่ว่าในที่ใด

ลักษณะที่ 1
 ข้อบังคับต่าง ๆ

มาตรา 4 ศึกษาในโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาลย่อมให้เปล่า
 คือว่าไม่เรียกค่าสอนจากเด็กที่มาเรียน

แม้กระนั้นก็ดีโรงเรียนรัฐบาลบางโรงเรียนจัดเป็นพิเศษ ให้เรียกค่าสอน
 จากเด็กได้ตามอัตราที่กระทรวงศึกษาธิการ เป็นผู้กำหนด

มาตรา 5 เด็กทุกคนที่มีอายุตั้งแต่ 7 ปีบริบูรณ์ต้องเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษา
 จนอายุได้ 14 ปีบริบูรณ์ แต่สำหรับบางอำเภอและตำบลด้วยเหตุเฉพาะท้องถิ่น
 เขตอายุ 7 ปีที่นี้อาจเขียนเป็น 8 ปี 9 ปี หรือ 10 ปีได้ตามที่กระทรวงศึกษาธิการ
 จะได้ชี้แจง เวลาเรียนในปีหนึ่งต้องไม่น้อยกว่า 320 เวลา (หรือ 800 ชั่วโมง)

มาตรา 6 การเรียนอยู่ในโรงเรียนตามพระราชบัญญัตินี้ ให้กินความดังนี้

(1) การที่เด็กผู้ใดชื่อในบัญชีมาตรา 8 เรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษา
 ซึ่งสอนตามหลักสูตรประถมศึกษาหรือหลักสูตรอื่นที่เสนามาตักกระทรวงศึกษาธิการเห็นว่า
 เทียบเท่ากับหลักสูตรประถมศึกษาได้

(2) การที่เด็กเรียนอยู่ในโรงเรียนที่ว่านั้นจริง ๆ ไม่ขาดเกิน 30 วัน
 ติด ๆ กันโดยไม่ได้รับอนุญาตหรือโดยปราศจากเหตุผลที่พึงได้

มาตรา 7 เมื่อเด็กคนใดอายุได้ 14 ปีบริบูรณ์ ยังอ่านและเขียนภาษาไทยไม่ได้
 พอสมควร ต้องเขียนเขตที่บังคับให้เรียนอยู่ในโรงเรียนออกไปอีกจนกว่าเด็กคนนั้นจะอ่าน
 และเขียนภาษาไทยได้พอสมควร ยกเสียแต่เด็กที่บกพร่องในส่วนกำลังความคิด ซึ่งเห็น
 ได้ว่าคงจะเรียนให้ถึงฐานะดังนั้นไม่ได้

มาตรา 8 ในเดือนสุดท้ายของปีหนึ่ง ๆ นายอำเภอต้องทำบัญชีเด็กทั้งปวง ซึ่งมีที่อยู่กินในท้องที่ของตนในเวลานั้น จึงจะมีอายุถึงเขตรที่จะต้องเข้าเรียนในระหว่างปีต่อไป

นายอำเภอต้องแจ้งความด้วยลายลักษณ์อักษรต่อบิณฑาการค้าหรือผู้ปกครองเด็กทุกคนที่มีชื่อในบัญชี ให้ส่งเด็กนั้นเข้าเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษาในระหว่างปีต่อไป ตั้งแต่เวลาที่นายอำเภอเห็นว่าจะเป็นการสะดวก และได้กำหนดไว้ในแจ้งความนั้น

ให้นายอำเภอส่งบัญชีเด็กที่ขอให้แก่ครูใหญ่ โรงเรียนประถมศึกษาในท้องที่ของตนไว้ส่งละฉบับ

มาตรา 9 โรงเรียนประถมศึกษาทุก ๆ โรงเรียน ครูใหญ่จะต้องใช้สมุดบันทึก 3 เล่ม ต้องทำให้ทันเวลาเสมอ และถูกต้องตามข้อบังคับของกระทรวงศึกษาธิการ สมุด 3 เล่มนี้คือ

1. ทะเบียนนักเรียนแสดงรายรับและรายจ่าย
2. บัญชีเรียกชื่อ
3. สมุดหมายเหตุรายวัน

มาตรา 10 เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการจะให้ยกเว้นเด็กคนใดคนหนึ่ง จากการเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษาก็ได้ ถ้าบิณฑาการค้าหรือผู้ปกครองร้องว่า เด็กคนนั้น รับประทานอาหารอยู่ในครอบครัวของเขาแล้ว

แต่ถ้าได้ยกเว้นดังนี้ บิณฑาการค้าหรือผู้ปกครองต้องส่งเด็กนั้นให้ศึกษาธิการอำเภอปีละครั้งหนึ่ง เพื่อสอบไล่ดูว่า ศึกษาที่ได้รับนั้นเป็นอย่างไรในเวลานั้น ถ้าปรากฏว่า ไม่เพียงพอหรือไม่ได้เรียนจบหลักสูตรประถมศึกษาหรือหลักสูตรที่เทียบได้ปานนั้น เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ เมื่อได้ทราบจากรายงานของนายอำเภอว่าเป็นดังนั้นแล้วจะถอนยกเว้นเสียก็ได้

มาตรา 11 การยกเว้นจากการเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษาจะให้ได้แก่ เด็กที่มีลักษณะดังนี้อีกด้วย คือ

(1) เด็กอายุต่ำกว่า 14 ปี เมื่อได้เรียนจบหลักสูตรประถมศึกษาหรือ หลักสูตรอื่นที่เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการเห็นว่าเทียบได้ปานนั้นและสอบไล่ได้ ประถมศึกษาตามหลักสูตรประถมศึกษาหรือหลักสูตรที่เทียบได้ปานนั้น

(2) เด็กที่บกพร่องในส่วนกำลังกายหรือกำลังความคิด หรือเป็นโรคติดต่อ

(3) เด็กที่อยู่ห่างจากโรงเรียนประถมศึกษาที่สอนให้เปล่าเกิน 3200 เมตร หรือที่ไม่สามารถจะไปถึงโรงเรียนได้ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง อันไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้

มาตรา 12 การยกเว้นทั้งปวงตามมาตรา 11 ผู้ว่าราชการจังหวัดให้ได้ แต่เมื่อให้ยกเว้นไปแล้วต้องรายงานต่ออุปราชหรือสมุหเทศาภิบาล อุปราชหรือสมุหเทศาภิบาล จะถอนการยกเว้นที่ผู้ว่าราชการจังหวัดได้ให้ไปนั้นเสียก็ได้

มาตรา 13 จะให้การยกเว้นชั่วคราวจากการเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษา ก็ได้ชั่วเวลาไม่เกินกว่า 2 เดือนในปีหนึ่งคิด ๆ กันไป หรือไม่คิด ๆ กัน เมื่อปีตามารดา หรือผู้ปกครองเด็กขอร้องด้วยลายลักษณ์อักษร การยกเว้นชั่วคราวครั้งนี้ จะให้ได้เฉพาะ ต่อเมื่อปรากฏว่า การเป็นอยู่ของบิดามารดาหรือผู้ปกครองต้องอาศัยการงานที่เด็กทาหรือ จำเป็นต้องใช้เด็กสำหรับการกสิกรรมหรือการหัตถกรรม ซึ่งมีฉนั้นจะหาไปไม่ได้ทีเดียว

นายอำเภอเป็นผู้ให้ยกเว้น แต่ผู้ว่าราชการจังหวัดจะถอนการยกเว้นที่ นายอำเภอได้ให้ไปนั้นเสียก็ได้ เมื่อเห็นว่าควรหาดังนั้น

มาตรา 14 โรงเรียนประถมศึกษาทุกโรง ต้องให้เจ้าพนักงานของรัฐบาล ผู้มีตำแหน่งที่จะตรวจ ตรวจได้ไม่ว่าเวลาใด ผู้มีตำแหน่งดังที่ว่านี้คือ หัวหน้ากรมกอง ต่าง ๆ ในกระทรวงศึกษาธิการ ข้าหลวงตรวจการศึกษาประจำภาค ศึกษาธิการมณฑล ศึกษาธิการจังหวัด พนักงานตรวจการศึกษาประจำแขวง และศึกษาธิการอำเภอแห่ง กระทรวงศึกษาธิการ กับทั้งอุปราช สมุหเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการจังหวัด

โรงเรียนประถมศึกษาทั้งปวง นายอำเภอจะไปตรวจเพื่อสอดส่องดูว่า เด็กในห้องที่ของตนได้เรียนอยู่ในโรงเรียนตามพระราชบัญญัติได้ และส่วนโรงเรียน รัฐบาลไปตรวจเพื่อหาหน้าที่จัดการและคุ้มครองตามที่กล่าวไว้ในลักษณะ 3 แห่ง พระราชบัญญัตินี้ได้

มาตรา 15 การสอบไล่ประโยคประถมศึกษา อันเป็นการสอบไล่ให้ประกาศนียบัตรประโยคประถมศึกษานั้น ให้เด็กทุกคนที่ได้รับประถมศึกษาตามข้อบังคับของกระทรวงศึกษาธิการ เกี่ยวแก่เรื่องนี้เข้าสอบไล่ การสอบไล่นี้ให้มีวิชาอยู่ทุกวิชาแห่งหลักสูตรประโยคประถมศึกษา หรือหลักสูตรที่เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการเห็นว่าเทียบได้ปานนั้น

การสอบไล่ที่วານี้ เจ้าพนักงานของกระทรวงศึกษาธิการ เป็นผู้สอบทั้งสิ้น

ลักษณะที่ 2

โรงเรียนรัฐบาล

มาตรา 16 การตั้งการดำรงอยู่และการจัดโรงเรียนรัฐบาล ย่อมเป็นไปตามข้อบังคับซึ่งเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการมีอำนาจออกใช้สำหรับโรงเรียนรัฐบาล

ลักษณะที่ 3

โรงเรียนประชาบาล

มาตรา 17 โรงเรียนประชาบาลทั้งดั่งนี้

(1) ด้วยประชาชนในหมู่บ้านหนึ่ง หรือตำบลหนึ่งมีใจสมัครตั้ง เมื่อได้ยื่นเรื่องราวต่อผู้ว่าราชการจังหวัด โดยทางนายอำเภอ และได้รับอนุญาตจากผู้ว่าราชการจังหวัดให้ตั้งแล้ว หรือ

(2) ถ้าประชาชนไม่สมัคร หรือไม่สามารถทำดั่งนั้น ให้นายอำเภอเป็นผู้ตั้งเมื่อได้รับอนุญาตจากผู้ว่าราชการจังหวัดแล้วอย่างเดียวกัน

มาตรา 18 โรงเรียนประชาบาลที่ประชาชนทั้งนั้น ให้มีสภากรรมการจัดการเป็นผู้จัดตั้งและดำรงไว้ สภากรรมการจัดการหนึ่งให้มีสภากรรมการวิการไม่เกิน 5 คน และผู้หลั้มักออกเงินสำหรับการตั้งขึ้น และดำรงอยู่แห่ง โรงเรียนที่วานี้เป็นผู้ตั้ง

มาตรา 19 การตั้งกรรมการจัดการนั้นดังนี้

ก. ในการจัดตั้งโรงเรียนนี้ เมื่อประชาชนจำนวนหนึ่งได้ลงชื่อสมัครออกเงิน และได้ออกเงินแล้ว ได้จำนวนเงินซึ่งผู้ว่าราชการจังหวัดเห็นว่าพอที่จะจัดตั้งโรงเรียนได้เมื่อใด ผู้ที่ลงชื่อสมัครออกเงิน และได้ออกเงินแล้วตามอัตราที่อุปราชหรือสมุหเทศาภิบาล กำหนดตามที่เห็นเป็นการสมควร ซึ่งเป็นจำนวนเงินไม่ต่ำกว่า 5 บาท มีสิทธิให้คะแนนเลือกได้คนละคะแนนในการตั้งกรรมการจัดการ

ข. สำหรับการดำรงโรงเรียน ผู้ที่ลงชื่อออกเงินเลือกตั้งกรรมการจัดการในเคื่อนต้นของทุกปี เว้นเสียแต่ผู้ที่ลงชื่อสมัครออกเงินคนใดไม่ได้ออกเงินสำหรับการดำรงอยู่แห่งโรงเรียนตามอัตราที่อุปราช หรือสมุหเทศาภิบาลกำหนดตามที่เห็นเป็นการสมควร ซึ่งเป็นจำนวนเงินไม่ต่ำกว่า 5 บาทต่อปีตามคราว เป็นอันไม่มีสิทธิจะให้คะแนนเลือกตั้งได้ แต่อย่างไร ๆ การตั้งกรรมการจัดการนั้น ยังไม่นับว่าถูกต้องตามกฎหมายจนกว่าจะได้เสนอผู้ว่าราชการจังหวัดและได้รับความเห็นชอบแล้ว

กรรมการจัดการที่ตั้งขึ้นนี้ดังนี้ อาจได้คำปรึกษาจากเงินบำรุงโรงเรียนตามที่ผู้ว่าราชการจังหวัดกำหนดให้เป็นปี ๆ ไป ด้วยความเห็นชอบของอุปราชหรือสมุหเทศาภิบาล

มาตรา 20 เมื่อประชาชนได้รับอนุญาตให้ตั้ง โรงเรียนประชาบาลขึ้นในหมู่บ้านหรือตำบลที่อยู่นั้น และได้ตั้งกรรมการจัดการแล้ว กรรมการจัดการทั้งนี้ต้องไปจดทะเบียนที่ว่าการอำเภอตามท้องที่

จำเดิมแต่ได้จดทะเบียนแล้ว กรรมการจัดการนั้นรวมกันทั้งสภาเป็นบุคคลตามกฎหมาย หาใช่เป็นบุคคลตามกฎหมายเป็นคน ๆ ไปไม่

มาตรา 21 กรรมการจัดการสภาหนึ่งสภาเดียวกันจะตั้งให้จัดการสองโรงเรียนหรือมากกว่าสอง โรงเรียนที่ตั้งขึ้นในหมู่บ้านหนึ่งหมู่เดียวกัน หรือตำบลหนึ่งตำบลเดียวกันได้ แต่แม้อย่างนี้ก็ ให้เป็นหน้าที่ของสภากรรมการจัดการที่จะหางบประมาณรายได้รายจ่ายเป็นโรง ๆ ไป

มาตรา 22 เงินที่จำต้องใช้จ่ายสำหรับการตั้งและดำรงอยู่แห่งโรงเรียน
ประชาบาล ซึ่งประชาชนตั้งขึ้น เก็บจากประชาชนตามที่สมควรออกให้

เงินที่ประชาชนสมควรออกให้ นั้น เก็บด้วยวิธีต่อไปนี้

ก. ในการจัดตั้งโรงเรียน ให้ส่งต่อนายอำเภอ นายอำเภอต้องจัดการ
รักษาเงินนั้นในความคุ้มครองของผู้ว่าราชการจังหวัด ตามคำสั่งของกระทรวงศึกษาธิการ
ด้วย เรื่องนั้นจนถึงเวลาที่ได้อนุญาตจากผู้ว่าราชการจังหวัดให้จัดตั้งโรงเรียนและได้ตั้ง
กรรมการจัดการแล้ว ตั้งแต่เวลานั้นให้นายอำเภอมอบเงินที่เก็บไว้ได้ตั้งนั้นแก่สภา
กรรมการจัดการ

ข. สำหรับการดำรงโรงเรียนอยู่ สภากรรมการจัดการเป็นผู้เก็บเงิน
ที่ประชาชนสมควรออกให้ไปรายปี

มาตรา 23 หน้าที่ของสภากรรมการจัดการนั้นดังนี้

ก. เก็บเงินที่ประชาชนสมควรออกให้ทุกปี

ข. ดูแลการเงินของโรงเรียน (ทั้งรายรับรายจ่าย) ให้เรียบร้อยและ
ปฏิบัติให้เป็นที่ยอมรับในการซื้อ ขาย เช่า ให้เช่าสมบัติของโรงเรียน

ค. รักษาและดำรงโรงเรียนให้เป็นไปตามที่ควรจะเป็น กับจัดการ
สถานที่เรียนและเครื่องใช้ให้ควรแก่การณ

ง. ช่วยเหลือผู้ตรวจการของกระทรวงศึกษาธิการ สารวัตรศึกษาและ
กรรมการศึกษาเมื่อต้องการให้ช่วยเหลือ

มาตรา 24 เมื่อประชาชนไม่สามารถจะดำรงโรงเรียนที่ตั้งขึ้นต่อไปอีก ด้วย
เหตุผลอย่างใด ๆ ก็คือ สภากรรมการจัดการต้องแจ้งความต่อนายอำเภอ

ในเวลาเดียวกันนั้น สภากรรมการจัดการต้องตั้งผู้ชำระบัญชีคนหนึ่งหรือ
หลายคน ซึ่งนายอำเภอเห็นด้วยแล้วจะเป็นผู้มีอำนาจชำระสะสางกิจการของ โรงเรียนนั้น
จัดการใช้หนี้สินและแบ่งทรัพย์สินสมบัติที่คงอยู่ให้แก่ผู้ที่ยังค้างชำระหนี้สินออกเงิน ให้มีผู้ชำระบัญชีมี
อำนาจบังคับให้ผู้ที่ยังค้างชำระหนี้สินออกเงินไว้ส่งเงินที่ยังค้างอยู่ในเวลาที่ล้ม โรงเรียนนั้นให้
เสร็จสิ้น

ทรัพย์สินที่คงมีอยู่ต้องแบ่งให้ผู้ลงชื่อสมัคออกเงินตามส่วนของเงินที่ได้
ออกจริง ๆ แต่ผู้ที่ได้รับส่วนแบ่งนั้น ต้องเป็นผู้ที่ได้ออกเงินมาคิด ๆ กัน 3 ปี หรือถ้า
โรงเรียนนั้นดำรงมาได้ไม่ถึง 3 ปี ก็ต้องเป็นผู้ที่ได้ออกเงินมาตั้งแต่แรกตั้ง

ผู้ชำระบัญชีต้องเป็นผู้จัดการใช้หนี้สิน เหตุฉะนั้น ถ้าทรัพย์สินที่คงมีอยู่
ของ โรงเรียนปรากฏว่าไม่เพียงพอที่จะใช้หนี้สินของ โรงเรียนให้เสร็จสิ้นได้ ให้ผู้ชำระ
บัญชีมีอำนาจที่จะเรียกส่วนที่ขาดนั้นจากผู้ลงชื่อสมัคออกเงินไว้ แต่ว่าให้ผู้ลงชื่อสมัค
ออกเงินนั้นออกกันเป็นส่วนตามจำนวนเงินที่ได้ออกครั้งหลังที่สุด

มาตรา 25 เมื่อการณเป็นไปตามมาตรา 24 ให้กระทรวงศึกษาธิการมีสิทธิที่จะ
จะซื้อสมบัติที่เคลื่อนที่ได้ หรือที่เคลื่อนที่ไม่ได้ ซึ่งเป็นของ โรงเรียน จากสภากรรมการ
จัดการก่อนผู้อื่นที่ขอซื้อ เว้นไว้เสียแต่ถ้ากระทรวงศึกษาธิการไม่ได้แจ้งความจงหมายต่อ
สภากรรมการจัดการภายใน 3 เดือนนับตั้งแต่วันที่สภากรรมการจัดการได้แจ้งความ ให้
ถือว่ากระทรวงศึกษาธิการ สละสิทธิตั้งนั้นแล้ว

ถ้ากระทรวงศึกษาธิการจะซื้อ การกำหนดราคาให้ถึงราคาที่สภา
กรรมการได้จัดซื้อมา และราคาของสมบัตินั้นในปัจจุบันประกอบกัน ถ้ามีการ ไต่แย้งด้วย
เรื่องนี้ ให้ร้องต่อศาลแพ่งของจังหวัดที่โรงเรียนตั้งอยู่ ให้ศาลที่ว่านี้มีอำนาจเป็นผู้ที่จะ
กำหนดราคาแห่งสมบัติ

มาตรา 26 โรงเรียนประชาบาลที่นายอำเภอตั้ง ให้นายอำเภอเป็นผู้จัด
มีศึกษาธิการอำเภอเป็นผู้ช่วยยกหนี้สิน นอกจากนั้นจะตั้งข้าราชการอื่น ๆ ในอำเภอ
เป็นผู้ช่วยเหลือในการปฏิบัติหน้าที่อีกด้วย เมื่อเห็นว่า เป็นการสมควร

มาตรา 27 เงินที่จำเป็นต้องใช้จ่ายสำหรับการตั้งและดำรงอยู่แห่ง โรงเรียน
ประชาบาลซึ่งนายอำเภอตั้ง ให้เก็บจากประชาชนในอำเภอรายปีเป็นศึกษาพลี ตามที่
จะกล่าวในข้อต่อไปหรือตามวิธีอื่นซึ่งอุปราชหรือสมุหเทศาภิบาลเป็นผู้จางระเบียบการ เก็บ
เมื่อกำหนดและให้ผู้ใหญ่บ้านในท้องที่อำเภอเห็นด้วยตั้งนั้นแล้ว

มาตรา 28 ชายฉกรรจ์ทุกคนอายุ 18 ปีถึง 60 ปี จำต้องเสียศึกษาพลี
ศึกษาพลีนี้ต้องไม่ต่ำกว่า 1 บาท หรือไม่เกินกว่า 3 บาท เก็บตามอัตรา และเก็บ
ภายในเวลาที่อุปราชหรือสมุหนายกกำหนดเป็นปี ๆ ไปด้วยความเห็นชอบของ
กระทรวงศึกษาธิการ

บุคคลต่อไปนี้ได้ยกเว้นไม่ต้องเสียศึกษาพลี

1. ผู้ที่หาการหาเลี้ยงชีพไม่ได้
2. ภิกษุ สามเณร บาคหลวง ครูสอนศาสนาคริสต์นิกาย และ
ผู้สอนศาสนาอิสลาม ส่วนผู้สอนศาสนาอิสลามนั้นให้กำหนดในสุเหร่าแห่งหนึ่งไม่เกินกว่า
3 คน

3. พลทหารบก พลทหารเรือ พลตำรวจภูธรและพลตำรวจ
พระนครบาลประจำการที่ต้องเกณฑ์ตามพระราชบัญญัติ

4. ผู้ที่ในปีเดียวกันนั้นได้สมัคออกเงินให้ในการดำรงอยู่แห่ง
โรงเรียนประชาบาลในอำเภอเดียวกันนั้น ยกเสียแต่ถ้า ถ้าจำนวนเงินที่ออกไปแล้วนั้น
น้อยกว่าศึกษาพลีที่ต้องเสีย จำต้องออกส่วนที่ยังขาดอยู่

มาตรา 29 หน้าที่ของนายอำเภอมีดังนี้

ก. ในส่วนโรงเรียนประชาบาลที่ประชาชนตั้ง ให้เป็นผู้ตรวจสอบสอง
กว่าสภาพกรรมการจัดการได้ปฏิบัติหน้าที่ตามมาตรา 23 หรือไม่

ข. ในส่วนโรงเรียนประชาบาลที่นายอำเภอตั้งเองให้เป็นผู้เก็บเงินทุกปี
ตามมาตรา 27 ดูแลการเงิน (ทั้งรายรับรายจ่าย) ให้เรียบร้อยและปฏิบัติให้เป็นที่ยอมรับ
ในการซื้อ ขาย เช่า ให้เช่า สมบัติของโรงเรียนในความคุ้มครองของข้าราชการจังหวัด
ตามคำสั่งของกระทรวงศึกษาธิการด้วยเรื่องนั้น รักษาและดำรงโรงเรียนให้เป็นตาม
ที่ควรจะเป็น กับจัดสถานที่และเครื่องมือให้ควรแก่การณ์

มาตรา 30 ผู้ว่าราชการจังหวัดจะตั้งกรรมการศึกษา อันประกอบด้วยบุคคล ที่สมควรและมีผู้นับหน้าถือตาได้ เมื่อได้รับมอบอำนาจจากอุปราชหรือสมุหเทศาภิบาลแล้ว หน้าที่ของกรรมการศึกษานั้นดังนี้

1. ในส่วนโรงเรียนประชาบาลที่ประชาชนตั้ง ให้เป็นผู้ตรวจตราดูแลงบประมาณบัญชีเงินของโรงเรียนปีละครั้ง และตรวจสอบส่งดูว่าโรงเรียนได้จัดที่อยู่ หรืออย่างไร

2. ในส่วนโรงเรียนประชาบาลที่นายอำเภอแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยนายอำเภอ หรือแบ่งเบาหน้าที่ส่วนใดส่วนหนึ่งของนายอำเภอ เมื่อได้รับคำสั่งผู้ว่าราชการจังหวัด ให้ทำดังนี้

มาตรา 31 กระทรวงศึกษาธิการอาจได้เงินอุดหนุนแก่โรงเรียนประชาบาล เงินอุดหนุนดังนี้ กระทรวงศึกษาธิการจ่ายให้จากงบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการ แก่สภากรรณการจัดการหรือนายอำเภอ แล้วแต่ประเภทโรงเรียน แต่อย่างไร ๆ ไม่ให้ถือว่าการที่ได้เงินอุดหนุนดังนั้น เป็นการให้ลดเงินที่มีผู้สมัคออก หรืออัตราเงินที่ต้องเสียตามที่บังคับไว้ในมาตรา 27

มาตรา 32 สภากรรณการจัดการหรือนายอำเภอ แล้วแต่ประเภทโรงเรียน มีอำนาจที่จะรับทรัพย์สินบิตอย่างใด ๆ ที่เอกชนหรือคณะมอบให้ หรือให้เป็นมรดกไว้โดย พินัยกรรมเพื่อบำรุง โรงเรียน

ถ้าทรัพย์สินบิตที่มอบให้ หรือให้เป็นมรดกไว้นั้น ผู้ให้มิขอความบังไว้ อย่างไม่ด้วย สภากรรณการจัดการหรือนายอำเภอ แล้วแต่ประเภทโรงเรียนรับไม่ได้เป็น อันขาด นอกจากได้รับอนุญาตจากผู้ว่าราชการจังหวัด

มาตรา 33 โรงเรียนประชาบาลทั้งปวงอยู่ใต้ข้อบังคับของกระทรวงศึกษาธิการ เกี่ยวกับเวลาของโรงเรียน หลักสูตร หนังสือที่จะใช้ ระเบียบการปกครอง การปิด โรงเรียนชั่วคราวเมื่อมีโรคระบาดเกิดขึ้น ความสมควรและการศุขาภิบาลแห่งสถานที่ ของโรงเรียนและสิ่งทั่วไปที่เกี่ยวข้องการสอนและความสวดของนักเรียน

ครูใหญ่และครูน้อยของ โรงเรียนประชาบาล ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้ตั้ง และถอนด้วยความเห็นชอบของอุปราชหรือสมุหเทศาภิบาล

มาตรา 34 ในส่วนโรงเรียนประชาบาลที่นายอำเภอตั้ง นายอำเภอมีอำนาจที่จะโอนเงินที่เก็บได้ในตำบลหนึ่ง ซึ่งจำนวนเงินที่เก็บตามมาตรา 27 ปรากฏว่าเหลือใช้สำหรับการดำรงอยู่แห่งโรงเรียนประชาบาลในตำบลนั้น ไปใช้เท่าที่จำเป็นสำหรับการดำรงอยู่แห่งโรงเรียนประชาบาลในอีกตำบลหนึ่ง ในท้องที่อำเภอเดียวกัน ซึ่งเงินที่เก็บได้ปรากฏว่าไม่เพียงพอสำหรับการดำรงอยู่แห่งโรงเรียน

การที่จะจัดตั้งขึ้นต้องรายงานเสนอผู้ว่าราชการจังหวัด เพื่อรับความเห็นชอบก่อน

มาตรา 35 นายอำเภอมีอำนาจที่จะสั่งให้ส่งเด็กที่มีที่อยู่กินในท้องที่ตำบลหนึ่งหรืออำเภอหนึ่ง ไปยังโรงเรียนที่อยู่ในท้องที่อีกตำบลหนึ่งหรืออำเภอหนึ่ง เมื่อปรากฏว่าควรตั้งนั้น ด้วยเด็กที่อยู่ใกล้โรงเรียนที่ว่านั้นกว่าโรงเรียนอื่นในท้องที่ซึ่งเด็กมีที่อยู่กิน นายอำเภอจะทำการนี้ต่อเมื่อมีคำขอหรือผู้ปกครองของเด็กขอร้อง สภากรรมการจัดการนายอำเภอ หรือกรรมการศึกษาที่เกี่ยวข้องแล้วแต่การก้ ต้องจัดการทั้งปวงเพื่อใช้หนี้โรงเรียนที่ส่งเด็กไปนั้น ด้วยการตกลงคิดทดแทนกันระหว่างโรงเรียนที่เกี่ยวข้อง หรือด้วยการคิดค่าใช้จ่ายที่ต้องเสียไปในงบประมาณของโรงเรียนในท้องที่ที่เด็กอยู่กินเพื่อใช้ให้แก่โรงเรียนที่ว่านั้น

ถ้ามีการโต้แย้งเกิดขึ้นด้วยการใช้มาตรานี้ ให้ร้องต่อผู้ว่าราชการจังหวัด ซึ่งเป็นผู้ตัดสินเด็ดขาด และสั่งในเรื่องนี้

มาตรา 36 ถ้าสภากรรมการจัดการไม่ปฏิบัติให้เพียงพอตามบทพระราชบัญญัตินี้ เมื่อได้อนุญาตให้จัดตั้งและจัดการโรงเรียนประชาบาลแล้ว ให้ผู้ว่าราชการจังหวัดแจ้งความด้วยลายลักษณ์อักษรให้ทำตามภายในเวลาอันสมควร

ถ้าสภากรรมการจัดการไม่ทำตามดังนั้นให้สั่งให้ผู้ว่าราชการจังหวัดถอนอนุญาตที่ให้ตั้งและดำรงโรงเรียนประชาบาลต่อไป

เมื่อการณเป็นดังนี้ โรงเรียนประชาบาลที่ประชาชนจัดตั้งขึ้นนั้น ให้เป็นอันเลิกและจัดการชำระบัญชีตามความแห่งมาตรา 24 และมาตรา 25 แต่ผู้ว่าราชการจังหวัดจะตั้งผู้ชำระบัญชีเองก็ได้ ถ้าเห็นว่าสมควรจะทำการนั้น

ลักษณะที่ 4
โรงเรียนราษฎร์

มาตรา 37 การตั้งการดำรงอยู่และการจัดโรงเรียนราษฎร์ ให้อยู่ในความ
ครอบงำของพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์

ลักษณะที่ 5
सारวัดศึกษา

มาตรา 38 ให้ผู้ว่าราชการจังหวัดตั้งสารวัดศึกษาได้ และสารวัดศึกษานี้
ให้ได้รับเงิน เคื่อนตามอัตราที่ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้กำหนดด้วยความเห็นชอบของอุปราช
หรือสมุหเทศาภิบาล

เงินเคื่อนสารวัดศึกษาที่ตั้งขึ้นสำหรับอำเภอใด ให้ใช้จากรายได้ประจำปี
ของโรงเรียนประชาบาลในอำเภอนั้น รายได้ดังนี้ได้แก่รายรับทั้งปวงของโรงเรียน
เช่นกับเงินที่ผู้สมัคออกให้ เงินที่ดิน เงินอุดหนุนจากกระทรวงศึกษาธิการ (ถ้าได้
อุดหนุน) ฯลฯ เงินที่โรงเรียนประชาบาลโรงเรียนหนึ่ง ๆ จาต้องให้ ให้เป็นจำนวนตามส่วน
ของรายได้

นายอำเภอต้องเก็บค่าเงินเคื่อนสารวัดศึกษาจากสภากรรมการจัดการ
เป็นรายปี หรือเอาจากเงินของโรงเรียนประชาบาลที่ตนเป็นผู้จัดเองแล้วแต่ประเภท
โรงเรียน

มาตรา 39 สารวัดศึกษามีหน้าที่ที่จะสอบบัญชีเด็กตามที่กล่าวไว้ในมาตรา 8
เพื่อให้ทราบว่าเด็กได้เรียนอยู่ตามความต้องการแห่งแจ้งความของนายอำเภอหรือไม่

เมื่อบิดามารดาผู้ปกครองหรือเด็กเองไม่ปฏิบัติตามแจ้งความที่ว่านั้น ให้
สารวัดศึกษาแจ้งความด้วยลายลักษณ์อักษรให้ปฏิบัติตามภายในเวลาอันสมควร

สารวัดศึกษามีหน้าที่ที่จะแจ้งความแก่บิดามารดาผู้ปกครองหรือเด็กเอง ด้วยลายลักษณ์อักษรให้ปฏิบัติให้เพียงพอตามบทพระราชบัญญัตินี้อีกด้วย เมื่อเด็กขาดการ เรียนตามมาตรา 6(2)

ถ้าบิดามารดาผู้ปกครองหรือเด็กเองไม่ปฏิบัติตามแจ้งความตักเตือนของ สารวัดศึกษาเช่นนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้สารวัดศึกษารายงานด้วยลายลักษณ์อักษรต่อ นายอำเภอเพื่อบังคับให้ได้เรียน

มาตรา 40 นอกจากที่กล่าวแล้ว ให้สารวัดศึกษามีอำนาจสืบสวนและสอดส่อง ทั่วๆ มีเด็กรับจ้างอะไร รับใช้อยู่ในโรงงานหรือในบ้านโรงอะไร ฯลฯ จนเป็นที่ ชัดขวางไม่ให้เด็กได้เรียนอยู่ในโรงเรียนตามพระราชบัญญัตินี้

ถ้าว่าเด็กไม่ได้เรียนอยู่ในโรงเรียนเพราะเหตุที่รับใช้การงานตามที่ว่านี้ ให้สารวัดศึกษาแจ้งความด้วยลายลักษณ์อักษรแก่ผู้ให้จัดการอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วแต่ สดวก ให้เด็กได้เรียนอยู่ในโรงเรียนตามพระราชบัญญัติในเวลาอันสมควร ถ้าผู้ให้ไม่ จัดการดังนั้นไซ้ ให้สารวัดศึกษารายงานด้วยลายลักษณ์อักษรต่อนายอำเภอ นายอำเภอ จะเป็นผู้แจ้งความด้วยลายลักษณ์อักษรต่อผู้ใช้นั้นให้ปฏิบัติตามพระราชบัญญัติ

ลักษณะที่ 6

วิธีพิจารณาและลงโทษ

มาตรา 41 ถ้าผู้ที่ต้องเสียเงินศึกษาตามที่บังคับไว้ในมาตรา 27 หรือสภาก รมการจัดการที่ต้องเสียค่าเงิน เคือนสารวัดศึกษาตามที่บังคับไว้ในมาตรา 38 ไม่เสีย ให้ด้วยเหตุใด ๆ ก็ดี ให้ให้นายอำเภอมีอำนาจที่จะเอาเงินจำนวนนั้นให้ได้ ด้วยการยึด และขายทอดตลาดทรัพย์สินสมบัติของผู้นั้น หรือทรัพย์สินสมบัติของโรงเรียนประชาบาล ที่เงิน ศึกษาหรือค่าเงิน เคือนสารวัดศึกษาติดค้าง แล้วแต่การณจนเพียงพอกับจำนวนเงินที่ติดค้าง กับทั้งค่าใช้จ่ายของการขายทอดตลาดนั้นด้วย

มาตรา 42 บิดามารดาหรือผู้ปกครองคนใดที่ได้รับแจ้งความของนายอำเภอ ให้ส่งเด็กเข้าโรงเรียนประถมศึกษา ไม่ปฏิบัติตามแจ้งความนั้น ให้นายอำเภอแจ้งความ แก่บิดามารดาหรือผู้ปกครองคนนั้นอีกครั้งหนึ่ง ถ้าบิดามารดาหรือผู้ปกครองผู้นั้นยังขัดขืน ไม่ทำตามคำสั่งแจ้งของนายอำเภออยู่อีก ผู้นั้นมีความผิดฐานละเมิด และอยู่ในฐานะที่จะต้อง ถูกกฎหมายเรียกไปยังศาลคดีอาญาชั้นต้น

ถ้าผู้นั้นไม่มีข้อแก้ตัวอันฟังได้ ศาลคดีอาญานั้นจึงบังคับเรียกประกัน ทักทวนหรือเรียกแต่ทักทวนให้ผู้นั้นสัญญาว่า ต่อไปจะปฏิบัติให้เด็กได้เรียนอยู่ในโรงเรียน ให้กำหนดจำนวนเงินค่าปรับเมื่อผิดทักทวน แต่อย่างมากไม่เกิน 50 บาท

ถ้าบิดามารดาหรือผู้ปกครองที่ว่านั้นขัดขืนที่จะทำทักทวน หรือไม่หาประกัน ให้ตามที่ศาลเห็นสมควรจะ เรียกผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษปรับไม่เกิน 50 บาท

มาตรา 43 ถ้าบิดามารดาหรือผู้ปกครองคนใดต้องโทษตามมาตรา 42 แล้วยัง ขัดขืนไม่ปฏิบัติให้เด็กได้เรียนอยู่ในโรงเรียน ให้หมายเรียกไปยังศาลคดีอาญาชั้นต้น และ ผู้นั้นต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 10 วันหรือปรับไม่เกิน 100 บาท หรือทั้งจำทั้งปรับกับ ค่าผิดทักทวนก็ได้ปรับด้วย

มาตรา 44 บิดามารดาหรือผู้ปกครองคนใดที่เด็กของตนขาดโรงเรียนเกิน 30 วัน ตามมาตรา 6 ให้นายอำเภอแจ้งความแก่บิดามารดาหรือผู้ปกครองผู้นั้นให้ปฏิบัติ ตามบทพระราชบัญญัติ ถ้ายังขัดขืนไม่ปฏิบัติตาม คือปล่อยให้เด็กขาดอีกระหว่างปีเดียวกัน โดยไม่ได้รับอนุญาตหรือโดยปราศจากเหตุผลที่ฟังได้ ผู้นั้นมีความผิดฐานละเมิด และอยู่ใน ฐานะที่จะต้องถูกหมายเรียกไปยังศาลคดีอาญาชั้นต้น ตามที่บังคับไว้ในมาตราข้างต้น และให้ผู้นั้นต้องโทษอย่างเดียวกัน แต่ละครั้งหนึ่ง

มาตรา 45 ถ้าบิดามารดาหรือผู้ปกครองคนใดแสดงให้ศาลคดีอาญาชั้นต้นเห็น เพียงพอว่าได้ใช้ความพยายามอันควรทุกอย่างที่จะให้เด็กได้ไปเรียนอยู่ในโรงเรียน ศาล จะปล่อยบิดามารดาหรือผู้ปกครองคนนั้นให้พ้นโทษ แต่ว่าอาจจะตัดสินให้ส่งเด็กไปไว้ใน โรงเรียนฝึกอาชีพที่กำหนดเวลา หรือจนกว่าจะสิ้นเวลาที่บังคับให้เรียนอยู่ในโรงเรียน ตามพระราชบัญญัตินี้

แต่อย่างไร ๆ หอมนำเด็กนั้นมายังศาล

มาตรา 46 ผู้ใช้เด็กทำงานคนใดจงใจชักชวนต่อสารวัดศึกษา หรือนายอำเภอ แล้วแต่กรณี ในการปฏิบัติหน้าที่ หรือชักชวนไม่ให้เด็กเรียนอยู่ในโรงเรียน ด้วยการไม่ปฏิบัติตามแจ้งความของนายอำเภอตามมาตรา 40 ผู้นั้นมีความผิดฐานลหุโทษ และให้ปรับไม่เกิน 50 บาท

มาตรา 47 ครูใหญ่โรงเรียนราษฎร์คนใดไม่ใช้สมุดบันทึก และทำให้ทันเวลาตามที่บังคับไว้ในมาตรา 9 ผู้นั้นมีความผิดฐานลหุโทษปรับไม่เกิน 50 บาท

มาตรา 48 ผู้ใดจงใจชักชวนต่อผู้ตรวจการตามที่กล่าวไว้ในมาตรา 14 แห่งพระราชบัญญัตินี้ หรือนายอำเภอ หรือผู้ชำระบัญชีที่ได้ตั้งให้ชำระสะสางกิจการของโรงเรียนประชาบาลในการปฏิบัติหน้าที่ ผู้นั้นมีความผิดฐานลหุโทษปรับไม่เกิน 50 บาท

มาตรา 49 การฟ้องเอาโทษผู้กระทำความผิดตามพระราชบัญญัตินี้ ให้เป็นหน้าที่ของพนักงานอัยการฝ่ายเดียว

ลักษณะที่ 7

ข้อความเบ็ดเตล็ด

มาตรา 50 โรงเรียนประชาบาลที่ประชาชนตั้งซึ่งมีอยู่แล้วในเวลาที่ใช้พระราชบัญญัตินี้ ต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามที่บังคับไว้ภายในหนึ่ง นับแต่วันที่ใช้พระราชบัญญัตินี้

เกี่ยวแก่อนี้ ผู้ที่ลงชื่อสมัครออกเงินซึ่งมีสิทธิที่จะเลือกตั้งกรรมการจัดการต้องตั้งกรรมการจัดการและยื่นการร้องต่อผู้ว่าราชการจังหวัดตามมาตรา 17 เมื่อได้รับอนุญาตจากผู้ว่าราชการจังหวัดแล้ว เงินที่เก็บไว้ได้สำหรับการนี้ทั้งสิ้นจะได้อนุญาตให้สภากรรมการจัดการ

มาตรา 51 สำหรับดำเนินการตามพระราชบัญญัตินี้ ในกรุงเทพมหานคร ให้ถือว่าเสนาบดีกระทรวงนครบาลเป็นผู้ทำหน้าที่ตามมาตราต่าง ๆ ข้างบนนี้ ซึ่งตกอยู่แก่อุปราชหรือสมุหเทศาภิบาลและนครบาลจังหวัดหรืออธิบดีกรมพระนครบาล เป็นผู้ทำหน้าที่ซึ่งตกอยู่แก่ผู้ว่าราชการจังหวัด แล้วแต่ระเบียบการปกครองท้องที่ในกรุงเทพมหานคร

มาตรา 52 เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการมีอำนาจที่จะออกกฎเสนาบดี เพื่อ
 การเนินการให้เป็นไปโดยเรียบร้อยตามพระราชบัญญัตินี้ กฎเสนาบดี เมื่อได้รับ
 พระบรมราชานุญาตแล้ว ให้ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชบัญญัตินี้

พระราชบัญญัตินี้ตราไว้ ณ วันที่ 1 กันยายน พระพุทธศักราช 2464
 เป็นปีที่ 12 ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ที่มา : ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 38 วันที่ 23 กันยายน พ.ศ. 2464 หน้า 246 - 296

ภาคผนวก ก.

หลักรัฐประศาสน์นโยบาย ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ วางไว้สำหรับปฏิบัติราชการในมณฑลปัตตานี

โดยพระราชหัตถ์เลขที่ 3/78 ลงวันที่ 6 กรกฎาคม พระพุทธศักราช 2466

ข้อ 1 ระเบียบการหรือวิธีปฏิบัติการอย่างใดเป็นทางให้พลเมืองรู้สึกหรือเห็นไปว่าเป็นการเบียดเบียนกดขี่ศาสนาอิสลามของมเกลเล็กหรือแก้ไขเสียทันที การใดจะจัดขึ้นใหม่ต้องอย่าขัดกับหลักนิยมของอิสลาม หรือยิ่งทำให้เห็นเป็นการอุกเหี้ยมศาสนาหมัดไคยยิ่ง

ข้อ 2 การทะเลาะอย่างใด ๆ ก็ดี การเก็บภาษีอากรหรือพลอย่างใด ๆ ก็ดี เมื่อพิจารณาโดยส่วนรวบเทียบกันต้องอย่าให้ยิ่งกว่าที่พลเมืองในเวลานั้นของต่างประเทศซึ่งอยู่ใกล้เคียงติดต่อกันนั้นคงเคยอยู่เป็นธรรมดา เมื่อพิจารณาเทียบกันแต่เฉพาะอย่างต้องอย่าให้ยิ่งหย่อนกว่ากันจนถึงเป็นเหตุเสียหายในทางปกครองได้

ข้อ 3 การกดขี่บีบบังคับจากทั้งทางของรัฐบาลเนื่องแก่การใช้อำนาจในทางที่ผิดมิเป็นธรรมดาที่ดี เนื่องแก่การหมิ่นลู่กลั่นพลเมืองชาติแขกโดยสถานที่เป็นกันต่างชนิดก็ดี เนื่องแก่การทวงเงินยวักจำในกิจการทางหาที่เป็นเหตุให้ราษฎรเสียความสะดวกในทางหาเลี้ยงชีพที่พึงต้องแก้ไข และระมัดระวังมิให้มากขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วต้องให้รู้ทำผิดต้องรับผลตามความผิดโดยยุติธรรม ไม่ใช่สักแต่จะจกการกลบเกลื่อนให้เงียบไปเสียเพื่อจะไว้หน้าสงวนศักดิ์ของข้าราชการ

ข้อ 4 กิจการใด ๆ ทั้งหีบถนัเจ้าพนักงานจะต้องบังคับกับแก่ราษฎรต้องระวังอย่าให้ราษฎรต้องชักข้อเสียเวลาเสียการในทางหาเลี้ยงชีพของเขาเกินสมควร แม้จะเป็นการจำเป็นโดยระเบียบการก็ดี เจ้านาที่พึงสอดส่องแก้ไขอยู่เสมอเท่าที่สุที่จะทำได้

ข้อ 5 ข้าราชการที่จะแต่งตั้งออกไปประจำตำแหน่งในมณฑลปัตตานี พึงเลือกชั้นบุคคลที่มีนิสัยซื่อสัตย์สุจริตสงบเสงี่ยมเยือกเย็น ไปใจสักแต่จะส่งไปบรรจุให้เต็มตำแหน่งหรือส่งไปแปดทางลงโทษเพราะเดา

เมื่อจะส่งไปต้องสั่งสอนชี้แจงให้รู้ลักษณะทางการอันจะพึงประพฤติระมิตระวังโดยหลักที่ได้กล่าวในข้อ 1 ข้อ 3 และข้อ 4 ข้างบนนั้นแล้ว ผู้ใหญ่ในท้องที่พึงสอดส่องฝึกฝนอบรมกันต่อไปในคุณธรรมเหล่านั้นเนื่อง ๆ ไม่ใช่แต่คอยให้พลากหลังลงไปก่อนแล้วจึงว่ากล่าวลงโทษ

ข้อ 6 เจ้ากระทรวงทั้งหลายจะจัดการวางระเบียบการอย่างใดขึ้นใหม่ หรือ บังคับการอย่างใดในมณฑลก็ตามนี้จะเป็นทางพาดพานถึงสุขทุกข์ของราษฎรก็ควรพิจารณาเหตุผลแก้ไขหรือยับยั้ง ถ้าไม่เห็นควรมีมูลชัดชอง ก็ควรหารือกับกระทรวงมหาดไทย แม้ยังไม่ตกลงกันได้ระหว่างกระทรวง ก็พึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย

ที่บา : กระทรวงมหาดไทย เทศาภิบาล เล่มที่ 29 แผ่นที่ 153

พ.ศ. 2468 หน้า 216 - 221